

საქართველოს

1991.

„კონსი“

Խմբագրի կողմից

Գրքի հղացումն ինքնին երևույթ է, լավ գիրք՝ հայտնություն, երբ քեզ հանկարծ մի հանելի պարտադրանք է վիճակվում՝ առղ առ առղ վերաբերելու ոչ այնքան հեռավոր անցյալի պատմությունը, վերապելու շրթայակապի, քիապարտի քաղերգությունը, որպեսզի դաժան ինքնաֆենությունից հետո հասկանա՝ շրթաներն են Ազատության Երազ ծնում, և այդքանը հասկանալուց գիտակցես՝ Ազատության՝ հայրենիք ու երկիր, պետության ունենալու բացառիկ հանույրը: Եվ քանի դեռ չենք կորցրել ստեղծված ու ստեղծվող արժեքներն իմաստավորելու կարողությունն քնդհանրապես, պարտական ենք մեր կողմից, մեզ հետ ապրող հազվագյուտ մարդկանց, որ կարողանում են ցավը հանույթ անել, որպեսզի այդ անեղծ տառապանքի ջերմությունն իբրև հոգու փրկություն մատուցվի մահկանացուներին՝ գոնե մի պտղունց մաքրություն հաշակելի դարձնելու հանրությանը, որին ընթերցող հավաքական անունն է տրվել:

Այս խորհուրդն ուներ Նվարդ Սողոմոնյանի «Կուցո, 1991» գիրքը, որի շարունակությունն այսօր ներկայացնելու պատենությունը կրկին ինն է վիճակվել: Դժվար գիրք է ստեղծել Նվարդ Սողոմոնյանը: Դժվար՝ ոչ միայն նյութով և քնդգրկմամբ, այլև մատուցելու կերպով:

Չեմ ուզում համեմատություններ անել, զուգահեռներ փնտրել: Դա չէ, որ պիտի բնորոշի Նվարդ Սողոմոնյանի գիրքը: Սա մեր ազգային գոյապայտարի տարեգրության դառը էջերից մեկն է, մի էջ, որ անտարբերությամբ շես կարող բացել-կարդալ, բայց հեղինակը մի գարմանալի պաղարյունությամբ կարողացել է իրեն «դուրս դնել» բարձր լարման այդ դաշտից, իրեն շխտոնել ոչնչի և ոչ մեկին. իբր Նվարդ Սողոմոնյանը սուկական տարեգրող է, մաքուր ձայներից, որ գրան-

ցել և հիմա էլ հնչեցնում է մի ահռելի ողբերգություն,
մի համակվագ, որ իր շշուկն իսկ չկա:

Այս գիրքը խմբագրելիս շատ եմ փորձել որևէ մեկ-
նաբանություն գտնել Նվարդ Սողոմոնյանի հեղինակա-
յին պանվածքին ու շեմ կարողացել: Այժմ, երբ ամեն
ինչ մնացել է անցյալում, սկսում եմ հասկանալ, որ
նրա պարադոքսը խոստուն լուրջությունն է: Աչքի անցկաց-
րեմ այս գրքի ցանկացած հատված և տողերի միջից
անպայման կլսեմ հեղինակի՝ կնոջ, ֆաղափացու և լրա-
գրողի նիշը՝ այս ի՞նչ պատահեց մարդուն...

Այն, ինչ ամփոփված է այս գրքում, անհնար է վե-
րապատմել: Այս պատումներից յուրաքանչյուրը խոստո-
վանություն է, դաժան ինքնաբացահայտում: Նվ Նվարդ
Սողոմոնյանը կարողացել է գտնել իր հերոսների ան-
կեղծության այն եզակի պահը, որն այլև չի կրկնվելու
երբեք և ոչ մեկի համար: Ամեն ինչ չէ, որ հաջողվել է
փրկել անդառնալի կորստից, բայց հիմնականն ասված
է: Ավելին՝ հեղինակը այս (ինչպես և՛ առաջին) գրքում
կարողացել է այդ խոստովանություն-պատարիկներից
հյուսել նաև բուրբակյան տանջարաններում իրենց մահ-
կանացուն կնքած հայորդիներից շատերի վերջին օրե-
րի պատումը:

Հեռու չէ այն օրը, երբ Նվարդ Սողոմոնյանը կփա-
կի նաև երրորդ գրքի վերջին էջը, և մենք իրավունք կու-
նենանք ասելու, որ ամբողջացել է արցախյան գոյա-
պայքարի տարեգրության այս հատվածը: Մեզնից երևի
ոչ ոք չէր կարող վերապրել այն ողբերգությունը, ինչ
վիճակվել է նրան, և յուրօրինակ սխրանք է ն. Սողո-
մոնյանի գործը: Սխրանք՝ ի տես մեզնից շատերի հար-
կադիր լուրջյան: Խոնարհվենք հեղինակի՝ սխրանքին,
իսկ ընթերցողին ցանկանանք ոգու և մտքի կարով՝ մեկ
անգամ էլ անցնելու հուշի տանջարաններով:

ՎԱՀՐԱՄ ԱՔԱՆԵՍՅԱՆ

Երբ մէկը գերութեան քաշէ, գերութեան պիտի քաշուի. եթէ մէկը սրով սպանէ, պիտի սրով սպանուի:

ԱՍՏՈՒԱՍԱՇՈՒՆՉ

Երևան: Քատերական հրապարակ: Մերթ ահագնացող, մերթ խլացող գովոցը, որ լսելի էր դեռևս հեռվից, միանգամից ասես պատի պես փլվեց վրան. ցնցվեց, թեթև դող անցավ մարմնով: Սարսուաց՝ մութ, անորոշ տագնապի ու հանկարծահաս ոգևորութեան փոխմիջարկվող զգացումից: Ճակատը սկսեց սառը քրտնել, ինչպես մանկութեան օրերին, երբ տղաները թափվում էին զլխին, ու ինքը սարսափում էր. հանկարծ սիրտը շփմանն՝ արատ ուներ: Միլիոնանոց ամբոխի վանկարկումից նորից ցնցվեց. այնտե՛ղ, ճառաբեմում, ինչ-որ մեկը մոտեցել էր բարձրախոսին՝ գիսախոփ, կաշվե բաճկոնը արձակած:

Ստուգեց խոսափողը, կողմ քաշվեց: Ամբոխի ծովի մեջ ոչ ոք ոչ մեկին չէր նկատում: Երկարատև թմրութունից հետո երևակայութեանը պատրաստ՝ կլանում էր ամեն ինչ՝ առանց ծանր ու թեթև անելու: Կլանում էր այն՝ ինչ չէր լսել, այն ինչ արգելված էր, այն՝ ինչ հաճելի էր: Գաղափարներ էր տեսնում՝ անստվոր, սուր, փշփշոտ:

Բարձրախոսի մոտ մեկը հայտնվեց: Ամբոխը սպասումից անհանգիստ ալիք տվեց. գովոցն ուժեղացավ: «Բնապահպանման հավասարակշռութեան խախտումը կործանում է ազգը. տկարամիտ երեխաներ են ծնվում. փակել «Նաիրիտը»: Եվ երբ ճառասացը ձեռքը բռունցք արեց և բարձրացրեց՝ ամբոխը փոթորկվեց:

Արարատը ձգվեց թաթերի վրա. լավ չէր ընկալում: Գուցե առհասարակ մտածեց: Ամբոխը ճեղքելով սկսեց շարժվել: Հրմշտում էր, մի քանի քայլ գնում, կանգ առնում, շորս կողմը խլշկոտում: Բոլորը մի տեսակ՝ մտասևեռ, վերացած: Ամբոխի մեջ իրեն խեղճ զգաց: Ոչնչութուն: Նորից ճեղքեց ամբոխը, և արմունկը կպավ մեկի մեջքին: Մարդը շրջվեց: Մամվել Շահինյանն էր: Եղբոր հետ միասին էին «նստած»: Համակրելի անձնավորություն էր: Իր հարցասիրտությանը եղբայրը պատասխանել էր՝ հակախորհրդային բանաստեղծու-

թյուններ է գրում: Շահինյանը թեանցուկ արեց ու հասկաց-
րեց՝ հարցերի ժամանակ չէ, իսկ հետո, երբ բարձրախոսին
սկսեցին մոտենալ ճառասացները, ամեն մեկի ելույթից առաջ
կռանում, ականջին շնչում էր.

— Զորի Բալայան: Գրող: Ղարաբաղցի է:

— Իզոբ Մուրադյան: Տնտեսագետ: Բաքվից:

— Վաչե Մարութանյան: Գերասան է: Ղարաբաղցի:

Ոչ մեկին չէր ճանաչում, բայց միտքը սեևուվել էր բարձ-
րաբեմից հնչող զաղափարներին, որ հիշի, պատմի ընկերնե-
րին. ինքն այդ առաքելությամբ էր այստեղ:

— Լևոն Տեր-Պետրոսյան: Գիտնական է: Մատենադարա-
նի աշխատող:

Սամվելն ուժեղ սեղմեց բազուկը. շատ կարևոր դեմք է՝
ուշագիր լսիր: Մարդկային ծովն անշարժացավ:

— Պայքար, պայքար մինչև վերջ...

— Արցախով՝ դեպի Մուսա լեռ:

Ճառասացն ավարտեց խոսքը, մի ակնթարթ հայացքով
ընդգրկեց հրապարակն ու ձեռքը վեր պարզեց՝ երկու մատնե-
րը բացած: Ամբոխը կորցրեց իրեն: Վանկարկումից շիկա-
ցավ օդը: Արարատը արդեն էլ չէր զգում շրջապատը: Գո-
տում էր բոլորի հետ: Սիրտը, միտքը թևեր առել ու ճախրում
էին ամբոխի վրայով մինչև բարձրախոս, բարձրախոսից մին-
չև իր մոտեցած երկիր-ծննդավայրը՝ Ղարաբաղ:

— Վազգեն Մանուկյան: Ֆիզիկոս:— Շարունակում է ծա-
նոթացնել Շահինյանը:

— Աշոտ Մանուչարյան: Պատմության ուսուցիչ:

— Վանո Սիրադեղյան: Գրող:

Սրա ելույթի վրա խառնակ մտքեր եկան գլուխը: Ո՞նց թե,
առանց բարեկամությա՞ն, առանց խորհրդային իշխանու-
թյա՞ն: Բայց երբ վերջին նախադասություններում շոշափվեց
Ղարաբաղի հարցը, արշունը հոաց-տվեց գլխին, բոունցքը
տնկեց ինչպես մյուսները ու վանկարկեց ամբոխի հետ՝ ինչ-
քան ուժ ուներ:

— Ղա՛-բա՛-բա՛դ:

— Ղա՛-բա՛-բա՛ղ:

Ինքն արդեն էլ առաջվանը չէր, այլ այս ծովացյալ ժողո-
վրդի մի մասնիկը: Եվ իրեն հզոր զգաց:

Շահինյանը կարծես անփույթ-անտարբեր ընկերոջ ներ-
քին փոթորկումներին, թևը բռնած դուրս բերեց:

— Հը՛: Ո՞նց է:

Խոսք չէր գտնում արտահայտվելու Մի վայրի ուրախություն էր տրտինդ տալիս հոգում:

—Ո՞ւր ես գնալու:

—Տուն: Աբովյան:— Աչքերն արտասովոր փայլում էին:

—Այսօր իմ հյուրն ես:—Շահինյանը սա ասաց աներկբա ու այնպիսի խորհրդավորությամբ, որ Արարատի սիրտը քաղցր ճմլվեց:

Առաջին ու մեծ անակնկալը եղբոր ներկայությունն էր հավաքվածների մեջ: Շահինյանը ծանոթացնում է:

—Համլետ Քոչարյան: Ղափան: (Զոհվեց):

—«Առաջնորդ» Միշիկ: Նոյեմբերյան: (Զոհվեց):

—Արտաշես Մեղրի: (Զոհվեց):

—«Զուգուն» Արմեն: Ապարան:

—Վարդան Տերտերյան: Պարսկահայ:

—Ալեկ, Գևորգ: Երևանից:

Սուրճի և ծխախոտի զաղջ հոտերով հագեցած մթնոլորտում հաճախ է հնչում «Ղարաբաղ» կոմիտեի անունը և միտքը՝ շարժումը հայրց համազգային է, սկիզբ է դրվում նոր պատմություն:

—Ո՞վ կպատկերացնեք, որ անկախության շարժումը մեզ գտնում այսքան թափ կստանա:—Հավաքվածները տրվեցին քաղաքական տաք կրքերի:

—Ռուսական կայսրապետական ոգին ուժեղ է: Հնարավոր է այն կոտրել:— Վարդանն էր:

—Եթե կոտրելու մասին չմտածենք, միշտ ստրուկ կմընանք:—Տաքացած խառնվեց անկյունում նստած մեկը:

—Հնարավոր է դիմազրավել, — Շահինյանը զրույցի դեկրն իր ձեռքն առավ:—Այնտեղ Ռուսաստանում էլ դեմոկրատական մեծ շարժում կա: Եվ որոշ մտավորականներ ըմբռնումով են մոտենում ժողովուրդների անկախացման գործընթացին: Հետո էլ եթե ազգը չի ձգտում անկախության, նա հեռանկար չունի, դատապարտված է մահվան:

—Բայց Խորհրդային Միության դիրքորոշումը այդ հարցում կոշտ է, Սամվել:

—Խ՞նչ ես առաջարկում: Հավերժական ստրկացման մեջ բա՞րջ տանք մեր զոյությունը:—Շահինյանը ծխախոտ վառեց:

—Դա մեզ՝ բոլորիս էլ անհանգստացնում է, Վարդան: Դա մենք պետք է մարսենք, բայց թե ո՞նց... նրանք ունեն մշակված, փորձված, ճնշիչ մեխանիզմներ, որոնք կգործեն:

Մենք պետք է մշակենք հակազործողութիւններ՝ հակամի-
խանիզմներ:

—Ասենք թե՛ քաղաքական անկախութիւնն ձեռք բերե-
ցինք, հետո՞: Չէ՞ որ մենք պատրաստ չենք դրան:—Մեղրեցին
է:

—Նախ պետք է ձգտենք տնտեսական անկախութիւն: Ազ-
գը մի քիչ աչք բացի, հզորանա, հետո սկսենք պայքարել քա-
ղաքական անկախ սուբյեկտ դառնալու համար:—Նոսսեց Կա-
մոն, որ կալանավայրից իբր քաղաքականապէս լուսաւորված
է:

—Սխալվում ես: Այդ գործընթացները իրարից անբաժան
են և արդեն գործում են՝ մեզնից դուրս, մեզնից՝ անկախ:

—Շարժման ղեկավարները կշռադատված են վարում
նավը: Եվ հետո՝ անկախութեան ձգտումը չի՞ խանգարի Ար-
ցախի հարցի լուծմանը: Գրական լուծմանը:

—Առածն ասում է՝ գայլից վախեցողը անտառ չի մըտ-
նում, Արտաշէս:— Նոսակցութիւնը փակեց Շահինյանը:

Հյուրը քաղաքական վիճաբանութիւններից շատ քիչ բան
էր հասկանում, գիտեր միայն, որ այս ամբողջի ու կատարվե-
լիքի խնդիրը վերաբերում է գլխավորապէս իր ծննդավայրի
փրկութիւնը:

—Իսկ այժմ տեսնենք՝ ինչ տեղեկութիւններ Արցախից:
Շահինյանը մատով տկտկացրեց սեղանին:

—Սկսիր: Զեկուցիր:

Արարատը շքեց, երբ Շահինյանի այս խոսքի վրա հղ-
բայրը ոտքի կանգնեց: Տես է՞, ինչ գաղտնապահն է, իրեն
ոչինչ չի ասել, մտածեց ու ձգվեց լսելու, ինչպիսի բոլորը:

—Այս երկու-երեք շաբթում, ինչքան հասկացա, շաբժու-
մը սկսել է ժողովուրդը, արթնացել է ու պինդ է կանգնած:
Սրանք իմ դիտարկումներն են:—Կամոն ձեռքը տարավ, գրը-
պանից մի թուղթ հանեց և աչքը թղթից չկտրելով, ասաց.
սա՛ ուլբեր են սկսել շարժումը՝ հարցի պատասխանն է: Հի-
մա անցնեմ ստացած առաջադրանքիս երկրորդ կետին: Շաբ-
ման գուռի կանգնած են Մանուշարովը, Պողոսյանը, Գա-
ղամյանը, Վաչագան Գրիգորյանը, Ժաննա Գալստյանը: Ու-
րիշներ էլ կան, բայց նրանք քաղաքական ուժ չեն ներկայաց-
նում:

—Միտանակա՞ն են:

—Միտանական ու համաքական մեծ ուժ է ժողովուրդը:—
Կամոն աչքը թղթից կտրեց:— Իսկ շարժման ղեկավարների
հարաբերութիւնները լարված են, բայց քանի որ ժողովուրդից

վախենում են՝ առերես ցույց են տալիս, թե միասին են: Դրժ-
վար է լինելու: Շատ դժվար:—Շահինյանը գլուխն առավ ձեռ-
քերի մեջ:—Կամո, ի՞նչ ես կարծում: Հնարավո՞ր է, մի քանի
հոգի՝ ես, Լևոնը, Վազգենը, Վանոն գանք Արցախ:

—Ժողովրդի կամքը կամրապնդվի:—Կամոն փայլեց:

—Իշխանութուններից՝ գաղտնի:

—Պարզ է: Այնտեղ վատահիլի մարդիկ ունենք: Կապա-
հովվի:

—Որոշված է: Գնալու ենք: Առաջ անցիր:

Կամոն նորից աչքը հառեց թղթին:

—Առաջադրանքի շորրորդ կետը. ովքեր են կողմնակից
շարժմանը ռազմական ուղղութիւն հաղորդել: Ասեմ՝ Արմեն
Կարազուղյանը, Մանվել Պողոսյանը, Գիմա Հովհաննիսյանը:
Առաջինը շատ թույլ մարդ է, երկրորդը անհունալի է, երրոր-
դը ժողովրդի մեջ հեղինակութիւն չունի: Երեքն էլ իրար չեն
վատահում:

—Քո զեկույցը ինձ դառնացրեց:—Շահինյանը ծուխը
խոր ներս քաշեց:

—Ինչո՞ւ:—Կամոն փորձեց մեղմել տպավորութիւնը: Ժո-
ղովրդը անսասան կամք ունի և պինդ է կանգնած: Ես սա
տեսա: Ես սա զգացի:

—Ղարաբաղում կա՞ն ռազմական ջոկատներ:—Իրեն
հավաքեց մտքերի մեջ բնկած Շահինյանը:

—Կան: Գործում են՝ գաղտնի, իրարից անջատ: Հանդի-
պեցի մեկին՝ Հակոբ Բաղմանյանին: Ասաց, որ տղաներ է
համախմբել իր շուրջը: Գործում են բնդհատակյա, բայց
գործում են գերազանց: Մազե կամրջի՝ պայթեցումը այդ ջո-
կատներից մեկի ձեռքի գործն է:

—Մահմանամերձ գոտիներում, — Կամոն, որ նորից էր անդ
բաղարձել առաջադրանքին, թուղթը դրել էր ծոցագրպանը և
արդեն զեկուցում էր առանց գրառումների:— Վիճակը շատ
ծանր է: Թուրքերը լկտիացել են: Թալան, սպանութիւն: Իսկ
անասնագողովիւնը կատարվում է որոշ հայեոթի աջակցու-
թյամբ, որոնք կապ ունեն թուրքերի հետ: Ընդհանրապես
շարժման մեջ պառակտիչներ էլ կան:

Շահինյանը վեր թռավ:

—Նրանց կարո՞ղ ենք պատժել: Ինչպե՞ս:—Շահինյանի
հարցը ուղղված էր և անձամբ իրեն, և զեկուցողին:

—Կարող ենք: Մեչտեղից վերացնել...

—Այո: Այո: Պառակտիչներին, դավաճաններին, մատնիչ-

ներին... — Շահինյանը ձեռքը դարկեց սեղանին:

— Մեջտեղից վերացնելը դժվար չէ, բայց կա մի ուրիշ խնդիր: Ես երկար մտածել եմ դրա շուրջ. եթե հայի անունից վերացնենք, դրանք մեծ բարեկամություն ունեն՝ կըռչեն: Եթե թուրքի անունից գործը կատարենք, բնակչության մեջ խուճապ կընկնի: Էլի՛ արտահոսք:

— Իա թողնենք: — Շահինյանը անել շփեց ճակատը: — Հետագայում կըննարկենք: Իսկ հիմա՝ ո՞ր գյուղերի պաշտպանությունն եք մասնակցում:

— Ես և Վարդանը արովյանցի մի քանի տղաների հետ Նախիջևանիկ — Աղբուլաղ — Փարուխ գյուղերի պահակակետերում ենք: Զուգուց Արմենը՝ Գահրազում: Զինք քիչ կա. իսկ ջոկատներում տղաների թիվը օրեցօր ավելանում է:

— Մենք օգնություն կուղարկենք, խմբեր՝ իրենց պարենով ու, ուղղամթերով: Երկարատև պաշարի համար: — Շահինյանը նաչեց ժամացույցին: Կեսգիշերը վաղուց էր անցել: — Մնացածը՝ հետո: Արդեն ուշ է: Վերջացնենք:

Յրվեցին: Գաղտնարանը 15 րոպեում դատարկվեց: Տանտիրուհին բացեց պատուհանները: Լուսնի լույսը սառն օդի հետ խուճեց բնակարան: Շահինյանը դուրս էր եկել հյուրին մինչև կանգառ ուղեկցելու:

— Ի՞նչ ես մտադիր: — Հրաժեշտի պահին հարցրեց նա:

— Պիտի գնամ: Պիտի տեղափոխվեմ Ղարաբաղ:

Շահինյանը փայլեց:

— Մենա՞կ:

— Ոչ: Ընտանիքով:

Շահինյանը զոհ թվաթիացրեց Արարատի մեջքին:

— Իու աշնտեղից տեղեկություններ պիտի հաղորդես: Կապը ինձ հետ անմիջական կամ Կամոյի միջոցով:

— Հասկացա:

— Իու աղգանվեր դործի ես գնում, հիշիր:

— Հասկացա:

— Ե՞րբ ես ճանապարհվում:

— Ամենաուշը մեկ շաբաթից:

— Այդպես: Լավ է:

Բաժանվելուց հետո դեռ երկար Արարատի գլուխը բծծում էր ուղեղին ոչ հասու քաղաքական բարձր մտքերից ու օրվա խառնիճաղանջ տպավորություններից:

***

Տղաները քաշվեցին անտառի խորքը: Անձնագրային ու-

Ժիմի ստուգում էր լինելու՝ լուրը բերել էին Արկադին, Կամոն,
Արարատը: Ագոն, որը ընդհանուր հրամանատարն էր, դուրս
եկավ ստուգելու պաշտպանական դիրքերը, քանի դեռ շր-
ջակայքում հանգիստ էր:

— Կրակ վառենք:— Առաջարկեց Հայկը:— Խորացել ենք,
չի նկատվի:

— Հը՞, ինչպես է, սովորե՞լ են զենք բանեցնել:— Արկա-
դին նաչեց երկու ջահել, գրեթե պատանի տղաների կողմը,
որոնք մերադարձել էին վայրի թռչունների որսի կապով ու
սկսել էին ընթրիքի պատրաստություն տեսնել:

— Սովորել են: Բայց դե ուրիշ բան է՝ էթե ավտոմատ լի-
սուցիչը, որ տեղի շոկատի հրամանատարն է:— Սրանք՝ որ-
սորդականներն էլ չեն հերիքում:

— Հնարավոր չէ՞ մի քանի հատ...— Արկադին դարձավ
Կամոյին:

— Արդեն բաժանված է, — խոսքը կտրեց Կամոն:— Երեք
Փարուխում է, մեկը ամել եմ Մեծ Թաղյարի ֆերմայի վարի-
չին, հորեղբայրս է, աչնտեղ էլ սահմանամերձ է, երկուսը՝
Աղբուկաղում, երեքը՝ Կրկժանում: Երեքն էլ պահեստային-
շարժական: Տարվում են թեժ կետերը:

— Սա՛ Չեղ:— Հրամանատարը վեր կացավ:
Նորիկը ձեռքերի մեջ բռնել էր Արկադիի անձնական կա-
րաբիչը և բառեր չէր դառնում արտահայտվելու: Նրա աչքերի
փայլը ամեն ինչ ասում էր:

Կեզդիշերը մտտնում էր, և Նորիկի պահանջով տղանե-
րից երկու հոգի Արկադիին ուղեկցեցին անտառից ուրս,
մինչև մայրուղի: Տղաները բորբոքում էին խարուկը: Գիշե-
րըն առաջացել էր, և անտառի խորքում սառնությունը իրեն
զգացնել էր տալիս: Մի քանիսը փաթաթվել էին թիկնոցների
մեջ ու քնել:

Հանկարծ դայի ոռնոց լսվեց: Ոչ ոք ուշադրություն չը-
դարձրեց: Գայի ոռնոցը կրկնվեց անլուսին գիշերվա մեջ և
վարդեւոր, որ շամփուրը ձեռքին մաքրում էր հրացանը, ան-
շարժացավ: Տղաներն անհանգիստ շարժվեցին. ոռնոցն այս
անգամ նման էր երեխայի աղիողորմ լացի:

— Էլի նա է:

Նորից ականջ գրեցին: Երկար ու ձիգ, շար, մի տեսակ ան
բնական, ոռնում էր գայը:

— Վաղը կամ սպանության լուր ենք առնելու, կամ՝ գո-

դուժյան:— Կատաղած վեր թուով վարդգեցու:

— Ես չեմ հավատում: Երեկ սոված գայլ է, մտտերբում կեր է փնտրում:— Փորձեց հերքել ջահելներից մեկը:

— Ես է, ես գիտեմ: Գող Աբիլը: Հենց իրենցից՝ թուրքերից եմ լսել: Ասում են այնքան է անտառում պարել՝ սովորել է գազանների լեզուն: Նույնիսկ տեսել են՝ կանգնում է՝ խոսում նրանց հետ: Գազիկը պատմում էր համոզված:

Ավելի մոտիկ ու զարհուրելի նորից լսվեց ոռնոցը:

— Հարկավոր է վերջ տալ դրա կռնչոցին:

Տղաներն իրար նայեցին: Արդիշտին ականջ զրեց, հետո կատաղած վերջրեց կարաբինը ու խորացավ անտառի թավուտում: Տղաներից երկուսը հետևեցին նրան: Լսվեց գայլի կաղկանձը, այս անգամ հետոս խուլ և շարագուշակ լուսթյուն տիրեց: Այլևս ոչ մի ձայն չլսվեց անտառում և խաբույկի շուրջ: Ոչ ոք արգեն կրակին էլ փայտ չէր գցում: Կըրակը մարեց ու մթության մեջ միայն մոխրից մեկ-մեկ պղերն էին մանրիկ ձայթում ու ակնթարթային մարում:

ՄԵԶԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՅ

Յուրի Սամոզուրով, Սախարովի հիշատակի սուսին միջազգային համաժողովի խմբից, համաժողովի կազմկոմիտեի կարգադրիչ-անօրեն:

Բարձրում մենք չորսամյա գրույց ունեցանք պրեզիդենտ Մուրաիբովի հետ, որին մասնակցում էր Դաշտամիրովը: Հանդիպման ժամանակ պարզ դարձավ, որ այդ դեկավարները արդարացեում են հաշերի բռնատեղահանումը Լեռնային Ղարաբաղից: Դա քաղաքական լուծում է, և նրանք առաջին, որ դա անում են նպատակով. ստիպել Հայաստանի դեկավարությանը փոխելու Գերագույն խորհրդի ոռոշումը, որի համաձայն Հայաստանը իր կազմի մեջ պիտի միավորի ԼՂԻՄ-ը: Երկրորդ նպատակը. տարածքը մաքրել քաղաքներից, որ օգտագործում են հայ գրոհաչիները: Կարևոր է նաև, որ ոչ Դաշտամիրովը, ոչ Ադրբեջանի ԿԳՆ ժառանգության դեկավարները չեն ժխտել բռնության, խռտանգման, թալանի փաստերը: Մի քանի անգամ Դաշտամիրովը և Մուրաիբովը իրենց խոսքում գործածել են արտահայտությունը. որ քաղաքականությունը ճերմակ ձեռնոցներով չի իրագործվում: Փաստորեն, և Մուրաիբովը, և Դաշտամիրովը չեն ժխտում այդ գործողությունների անցկացումը անաջիկալում:

Հունիսի 18

Խորհրդարանական ունկնդրում

***

Պայմանավորված ժամին հավաքվել են գաղտնարանում: Արցախի հյուսիսում դրուժյունը լուրջ է: Մանաշիրում

կոխմանը են դնում: Թուրքերը մի քանի անգամ հարձակվել են Ազատ և Կամո գյուղերի վրա: Տղաներն օգնություն են խնդրել:

—Վեց՝ երկփողանի: Մեկ՝ ատրճանակ: Լավ է: Մնացածը՝ սովորական որսորդական: Քանի՞ հոգի դառաք:—Կամոն հաշվում է:—11:

—Հետաքրքիր թիվ է:—Ավելացրեց:

—Մարտակերտում Վիգենը կղիմավորի, այնտեղից՝ ուղղաթիռով Գետաշեն:— Տղաները լսում են հրահանգները:

—Ներքին գործերի շուրջկալից՝ զգույշ: Հասկանում եք, չէ՞:

Կամոն փակեց ՈւՍԶ-ի դռնակը, ձեռք բարձրացրեց որպես հրածեղաի նշան ու ժպտաց եղբորը:

Խումբը Մարտակերտում համալրվեց մի քանի հոգով, որոնք հրացաններով էին: Գետաշենում՝ հայաստանցի յոթ տղաներ միացան նրանց ավտոմատով, և երբ հասան Ազատ, արգեն մթնշաղ էր: Գյուղում կին, երեխա չկար, քաշվել էին թիկունք՝ Գետաշեն:

Տղամարդիկ որ մնացել էին, զնացին պահակակետ, իսկ եկած խումբը պիտի հանգստանար: Ցերեկվա գրոհը, որ ավելի շատ հետախուզական բնույթ էր կրում, ետ էր մղված: Սպասում էին նոր և ավելի ուժեղ հարձակման:

Կեսգիշերն անց էր: Պահակակետից տեղեկացրին՝ գալիս են:

—Պետք է ստուգել, տղաներ, հանկարծ ոռսի զորք չի՞նի, գլխներին օյին սարքենք:—Ասաց Գևորգ Բաղդասարյանը:

Արարատը բարձրացավ տանիք՝ հետախուզելու: Խանլարի ճանապարհի վրա ձգվել էր շարասյունը: Առջևից ընթանում էին երկու ԲՄՊ, մեկ ԲՏԲ: Թուրքերին որտեղից ուղղմական տեխնիկա, մտածեց Արարատը, սա ոնց որ կանոնավոր զորք լինի: Եվ ավելի լարեց տեսողությունը: Գիշերվա մոթոցությունից խառը ժամն էր, բայց առատ ձյունը այնպիսի սպիտակություն էր ճառագում, որ տեսանելի էր ամբողջ շերտակալքը: Շարասյունից հեռու նշմարեց ոչ զինվորական խըմբեր խայտաբղետ հագուստներով ու հասկացավ, որ ավարառուները ոհմակն է: Գալիս են, այն էլ ի՛նչ վստահությունը:

Շարասյան առջևից ԲՏԲ-ը ձգմեց փայտն տաղավարը, որ որպես պահակակետ էր ծառայում: Թրթուրների տակ տրվեց ու մի քանի անգամ գնաց-եկավ վրայից, հետո սլացավ առաջ ու կրակեց ընթացքից: Ստիպված էին ընդունել մար-

տը հենց գլուղի մեջ: Լսելի էին թուրքերի գոչումները՝ ալ-լահ, ալլահ: Տղաները դիրքեր մտան տներում: Արարատը ատրճանակը ձեռքին նետվեց փողոց: Ուր է շտապում՝ չհասցրեց էլ գիտակցել վտանգը, երբ նկատեց զրահապատը: Իրեն գցեց առվահունը, ապա կայծակնային արագությամբ հայտնվեց մի տան, ուր Սերգեյն էր, Ալիկը, կապուտաշ Գագոն: ԲՏԳ-ը շրջվեց, ու գնդացիքը սկսեց աշխատել: Տունը կորավ ծխի ու փոշու մեջ:

Հայաստանցի տղաներից մեկը՝ ճաղատ գլխով, սողալով մոտենում էր պատուհանին, բարձրանում, խփում ակնանկետից: Երբորդ կրակոցից հետո ինքնաշեն զենքը լուվեց:

— Թու ես քո... նոնակնե՛րը:— Անորոշ հայհոյեց ու գոռաց ճաղատը: Ուլուրաբջան Վարդգեսը արագ փոխանցեց նոնակները, ապա մոտեցավ պատուհանին ու կրակեց: Այսպես՝ մի քանի անգամ: Մե ծուխը բռնել էր տան ներսը ու ոչինչ չէր երևում: Կրակում էր ու ետ քաշվում: Ձեռքը դաստակից տաքացավ ու թուլացավ:

— Տղաներ, նրանց ԲՄՊ-ն փչացել է, չի գործում:— Լավեց մեկի ձայնը: Գագոն թռավ պատուհանի մոտ ու կարաբինից կրակեց:

Մուխը թեթևակի նստել էր: Մի թուրք արտակարգ համարձակությամբ կտրեց փողոցը, հասավ հարևան հունարակը: Ձեռքին նոնակ կար: Տղաները չէին նկատում, որ թիկունքից վտանգ կա: Գավիթը կրակեց: Թուրքը շոթեց, ու նոնակը, որ բռնել էր ձեռքում, պայթեց:

— Վագիֆ օլուփ:

— Վագիֆ օլուփ, — ոտնաց ոհմակը:

Հասկացան, որ սպանվել է թուրքերի հրամանատարը: Կոռնիձորցի Տիգրանը, անսպասելի թռավ պատուհանից ու շամփրեց ավտոմատով: Թուրքերի մեջ խուճապ ընկավ: Զրահապատը, ուր հասցրել էին գցել հրամանատարի դին, շրջվեց: ԲՄՊ-ն նույնպես շրջվեց ու ետևից քարշ էր տալիս մյուս փչացածը:

...Լիալուսինը աղոտացավ բացվող առավոտից: Չյան ձերմակույթյունը աչք էր ծակում: Եվ այդ ձերմակույթյան վրա պարզ երևում էին քարշ տված դիակներին արնոտ հետքերը: Դրանք շատ էին:

Հաջորդ օրը Բաքվի հաղորդումներից տղաները պիտի իմանային, որ հակառակորդը տվել է 30 սպանված:

Արարատը ձյունը բուռ արեց ու շփեց երեսը, ապա նայեց

ժամացույցի ամսաթվին: 12-ն էր՝ հունվարի: 1990 թվական:

—Ես ցնցված եմ:—Մի քանի անգամ կրկինեց Գանձակից «Կորբայով» ժամանած ուսս գեներալը:— Այսբանն էիր:—
Ու աչք ածեց 25 հոգանոց խմբին, որ երկու ժամվա մարտից
գոհ, աշխույժ պատմում, կատակում էր:

—Բայց որտեղից նրանց զրահատեսխնիկա:— Գագոն փոր-
ձեց ցույց տալ իբր իրենք ինչ-որ բաներ հասկանում են:

Գեներալի հարցը թողեց առկախ:

Ներքին զորքերի 150-հոգանոց շտկառը տեղավորվեց
գյուղում:

ՄԵԶԵՐՈՒՄ ՓՆՍՍԱԹՂԹԻՑ

Յեկիր Մամիկոնյան, Հայաստանի նախարարների խոր-
հրդի սշտական ներկայացուցիչ Մոսկվայում:— Ես շատա-
ցր, որ Կետաշենում եղել են անգեմ հույ մարդիկ: Այնտեղ
եղել են զինված հայեր: Բայց ես կարող եմ բացատրել, թե
զրույած հայերը ինչ անչություն ունեն դրա հետ: Ես նորից
կրկնում եմ. այն, ինչ կատարվեց Մուսկովիում, հարվում և
այլ վայրերում, որտեղ հայերը ենթարկվեցին բռնության և
ոչ մի պաշտպանություն չգտան այն ժառանգակա իշխանու-
թյունների կողմից, դրանից հետո շատ հակապամ գյուղերի
բաակրներ սկսեցին զինվել: Մինչ այդ ձման բաներ չեն
եղել: Քանի որ նրանց կյանքին վտանգ է սպառնում, նրանք
զինվել են, որը որսորդական հրացանով, որը փորձել է ալ-
տոմաստ գտնել: Մենք սա անգամում ենք ինքնապաշտպա-
նություն: Նման երևույթներ ընթանում են շատ երկրներում,
եթր կանոնավոր զորքերը կամ ինչ-որ մարտիկներ ուզում են
դուրս մղել մարդկանց այն վայրից, որ ապրում են: Քանի
որ շատ է պատահել, որ հայերը հնազանդ սպասել են
մինչև կգան, բողոքին կպանեն, կկոտորեն, իսկ մեռա մա-
մուլը մի քանի կարեկցանքի ու խղճահարության բաներ
կգոր այդ առթիվ, որը ոչ մի բանի չի հանգեցնի: Բնական
է, որ հայկական կողմը ինքը պետք է հոգ տանի իր պաշտ-
պանության մասին:

Ս. Ա. Կոմայով, Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի
մարզու իրավաբանի կոմիտեի նախագահ:— Ընդունակա-
լություն: Մենք մեկ համաձայնությունը կամ անհամաձայ-
նությունը չենք տալիս տեսակետի առթիվ: Ես միայն ուզում
եմ ասել, որ այն արդեն արտահայտվել է:

Գ. Ա. Իմեմ:— Եվս մեկ հարց: Կցանկանալիք պարզել
հենց նոր՝ ձեր պատասխանի մեջ առաջիք, որ ինքնապաշտ-
պանության համար մեկը ունեցել է որսորդական հրացան,
սեկ ուրիշը փորձել է ալտոմաստ ձեռք բերել: Ինչ ինչ կը
ենթադրում վերջին արտահայտության տակ՝ փորձել է ալ-
տոմաստ ձեռք բերել և ինչպես է իրականացվում այն ինքնա
պաշտպանությունը: Տարբերակները:

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ:— Ես նման փաստեր չունեմ: Բայց քանի որ այդ գյուղերը անցած տարվա աշնանից գտնվել էս պաշարսան սեջ և չես ստացել մթերքներ, դեղորայք, անջատված է ելզ Էլեկտրականությունը, հայկական կողմը փորձել է նրանց հասցնել մթերք, դեղորայք, զանք:

ԸՈՒՄՅԱՆ:— Ի՞նչ պարզեցի՞ք, թե՞ ստուգված ասացիք: Ուղղաթիռներով Կետաշու, Սարտունաշեն եք ուղարկում մթերք, դեղորայք, զենք:

ՄԱՍՐԿՈՆՅԱՆ:— Ի՞չ: Ես ասացի մթերք, դեղորայք: Բայց գրե՞ք, երբ չափից շատ է խոսվում զանքի մասին, մեր ստո՞ւ՝ սօր գլխում սնուն է միայն «զենք» բառը:

Խուսառտար գերագույն խորհրդի մարդու յրավումըների կոմիտեի: Հայաստանի և Ադրբեյջանի մի շարք շրջաններում զինված հակամարտության առնչությամբ խորհրդարանական ունկնդրումից

Մայիսի 18, 1991 թ.

***

1990 թվականի նոյեմբերի 17-ն էր:

Բերդաձորում դրուժյունը կտրուկ սրվել էր:

Ուղղաթիռում են՝ Բզոր Սուրադյանը, Կամոն, Արարատը, ևս 5 հոգի՝ զինված ավտոմատներով ու կարաբիններով: Յերեկվա ժամը 12-ն էր Բարձրացան դիրքերը: Կենտրոն հրաձգություն սկսվեց: Երկժամյա փոխհրաձգությունից հետո ետ քաշվեցին ու առաջին պահակակետը հանձնեցին: Մեկ ժամից հետո երկրորդ պահակակետում հասկացան, որ շերջապատված են: Մի կերպ նահանջեցին: Երրորդ պահակակետում սպանվեցին Սամվելը և Վաղինակը: Հինգ պահակակետից երեքը գրավված էին:

Աշնանալին կարճ օրն ավարտվեց, և մուխը վրա հասնելուն պես լեռներում լուսթյուն իջավ: Ետաբում, Անոն Մկրտչյանի տանը, ամբողջ գիշեր պիտի միճեին, քննարկեին, իրար կոկորդ կրծեին, դանդաղ մարսեին պարտություն դառնությունը: Հինգ օր անց Ստեփանակերտից գաղտնի 11 միավոր զենք հասցվեց դիմադիրներին:

Արարատը, որ հանձնարարությունամբ պիտի անցնե՞ր Հաղրուժի, ավտոմատը փաթաթեց բաճկոնակի մեջ, գցեց իրենից հեռու հտեի նստակի տակ, զինվորական հագուստը կոխեց դաշնակ վարդանի պայուսակը, ատրճանակն ու բլին-դանակը ամրացրեց գոտկատեղին, շորերի տակ ու հարմար տեղավորվեց ավտոբուսում:

— Կնկատեն: Խիստ են ստուգում, — տղան, որ դիմեց Արարատին, անժանոթ էր. — տուր զենք պայուսակ, կոնֆետի տոպրակի մեջ:

—Այստեղ ապահով կլինի:—Տղայի ասածները հավանա-
կան էին, ու Արարատը ենթարկվեց:

Ճանապարհին ավտորուսը կանգնեց, ինչ-որ տոպրակնե-
րով մի քանի հոգի բարձրացան ու նստեցին: Ջահել, ամրա-
բազուկ տղաներ են, որտեղեց են գալիս, ինչ են տանում՝
միտքը հենց այնպես պտտվեց Արարատի ուղեղում ու թռավ:

Շուշիի քաղաքադռան մոտ: ուրբանում տեսան, որ բեռ-
նատարներով ճանապարհը փակված է: Մի քանի վայրկյանի
չափ տարածություն էր մնում: Արարատը աննկատ ու կայ-
ծակնային ձեռքը տարավ մեջ արագ մաս-մաս մանր կտորներ ա-
րեց, հայացք ձգեց ուղեկցող զինվորական պահակախմբին:
Մեկը նկատել ու բարի ժպիտ էր սարքել գեմքին: Արարատը
ձեռքը տարավ, մյուսներից աննկատ կտորտանքը լցրեց նրա
գրպանը:

—Խնդրում եմ:—Միայն մի բառ ասաց:

—Բարի:— Ռուս սպան աչքերը ցած գցեց որպես համա-
ձայնություն նշան:

—Անձնագիրդ:— Նա արդեն կանգնել էր հանգիստ ու ան-
տարբեր, իսկ խոջալուսի ոստիկանական հատուկ ջոկատի հրա-
մանատար Հաջիևը մեկ լուսանկարին, մեկ իրեն էր նայում:

—Դուք մոռացաք վերադարձնել անձնագիրը:— Ընդգրծ-
ված ենթարկվածություն զննելով ձայնի մեջ՝ ասաց:

Հաջիևը, որ ստուգում էր հաջորդ ուղևորին, ետ նայեց ու
ծաղրանքով շարտեց.— Մի շտապիր:— Ամեն ինչ իր ժամա-
նակին:— Ու ձեռքը կոխեց կոնֆետի տոպրակի մեջ, հանեց
ատրճանակը:

—Պայուսակը իմն է, ատրճանակը՝ ոչ:— Դողաց անծա-
նոթ տղան:

Արարատը թեթևակի գունատվեց՝ ավելի զայրույթից, տը-
ղան միամտությունից չհրաժարվեց պայուսակից, թե՛ գոր-
ծակալ է: Հաջիևը Արարատի քթի տակ ֆոտացրեց ատրճա-
նակը:

—Ստուգել մինչև վերջին թիւը, և մարդկանց, և իրերը:

Թուրք զինվորները հրամանի վրա ներս լցվեցին:

Հետո տղաները պիտի իմանային, որ ստուգումը կա-
տարվել էր Իզոր Մուրադյանի պատճառով, որ սպորտային
թասակը աչքերին քաշած՝ հանգիստ, անփութ ու չեմոզ նըս-
տել էր ավտորուսի մի անկյունում:

Ձեռքերը ոլորել են ետևին ու շղթաշապիկներ հագցրել: Մարմինը զրկված է պաշտպանութիան նվազագույն հնարավորությունից: Զարգվում է: Բերանից, քթից, ականջներից արյուն է հոսում:

—Ու՞մ կողմից և ե՞րբ եք ներգրավվել շարժման մեջ:— Քանիեւրոգ անգամ հարցը կրկնեց Ասադովը:

—Լսել ենք՝ ցույց է գնացել ենք: Մեկը գնացել է մյուսը ետևից: Ժողովուրդն այդպես է: Ձեզ մոտ էլ՝ Բաքվում, այդպես է: Հասարակ բանվոր եմ, գնացել եմ, մի բան լսեմ, մի բան տեսնեմ:

—Լսիր, դու մեզ կարգին էշի տեղ ես դրել: Հերիք է Ֆոռաց նես:—Գոռաց Ասադովը:—Մենք բավականաչափ իրազեկված ենք քո մասին: Այն էլ հենց ձեզնից՝ հայերից:

—Շփոթում եք: Իմ անուն-ազգանունով մարդիկ շատ են:

—Մե՞նք ենք շփոթում:—Ասադովը հասկացավ՝ ում հետ գործ ունի:

—Պիտի խոստովանես:

—Տոպրակները քոնն են: Հաշիշը քոնն է:

Պիտի դիմանա, գիտակցությունը չպիտի կորցնի:

—Հեռակապը քոնն է:

—Ձենքը քոնն է:

Հենց կորցնի իրեն՝ ոտքերի տակ կտան, կկոխկրտեն, կսպանեն, պիտի դիմանա:

—Ձինվորական հագուստդ ո՞ւր էիր թաքցրել, որ չգտանք: Մի՞թե այս ամենը սարքված գործ է, դավաճանություն կա՞ շամփրեց ուղեղում:

—Շա՞տ շենք երկար զբաղվում սրանով:—Ասաց բանտապետի տեղակալ Ալիևը:

—Դեռ ոչ մի փաստաթուղթ չի ստորագրել:—Բաքվի ներկայացուցիչն է:

—13 օր է և... հը՛մ...—Ալիևը արհամարհական հայացք ձգեց իր աշխատողներին:

Մենյակում գտնվող քրեականներից մեկը գյուտ արածի նման վազեց դուրս և հկավ եռացրած ջրով բաժակը ձեռքին: Մեկը պինդ բռնեց մազերից:

—Պիտի խմես:

Դատարկեց բաժակի պարունակությունը: Աչքերից ջրեբը հոսում են:

—Սա իրեն Կամոյի տեղ է դրել:— Հեզնեց Ալիևը:— Կարող է եղունգներդ էլ հանենք՝ դիմանաս:

—Հանեք:— Կալանավորը պարզեց հոգախախտ, արյունոտ ձեռքերը:

—Քեզ մի երևակայիր:— Ալիևը ճոճվեց աթոռի վրա:— Ստորագրիր, խառնակիչ, մարդասպան:

Կալանավորը ձեռքը խոթած գրիչը վայր դրեց:

—Բոլորիդ կկոտորենք: Մինչև վերջին մարդը:

—Մենք թվով գերազանց ենք:

—Ես կապ չունեմ այդ բոլորի հետ: Դերձակ եմ: Մենդավայրս եմ եկել հարազատներիս տեսնելու:

—Բերդաձորում: Դիմակո՞վ...

Իրենք են նկատել, թե՞ մատնել են՝ անցավ մտքով:

—Ստեփանակերտում որտե՞ղ էիք հավաքվում, պլաններ մշակում:

—Ես քաղաքականությունը երբեք չեմ զբաղվել:

—Չե՞ս զբաղվել: Չե՞ս կռվել:

—Չեմ զբաղվել: Չեմ կռվել: Ես ձեր պատկերացրած մարդը չեմ:

—Խաղդ իմաստ չունի: Իսկ եթե ցույց տանք քո վկայակա՞նը:

—Ցույց տվեք:— Ինքնավստահ ասաց կալանավորը:

Ալիևը դարակից հանեց ու սեղանի վրա դրեց «Խալիխ» ֆիդայական ջոկատի հրամանատարական վկայականը, որ ավտորուտում դրել էր ռուս սպայի գրպանը: Մասերն իրար կպցրած, նորացրած այնպես, որ նույնիսկ եզրագծեր չէին նշմարվում:

«Խալիխ» ձևավորվել էր Երևանում, 90 թվականի նոյեմբերին և Իջևանի Կլերանց գյուղում հսկում էր սահմանը:

—Քո՞նն է:

—Իմն է:

—Միակ բանը, որից չհրաժարվեցիր:— Հազիտական ժըպտաց քննիչը:

—Մրա՞ պատասխանը տուր:

—Տղաներ եմ հավաքել...

—Ու՞մ պահանջով:

—Կամավոր: Ես ինքս:

—Ոստիկանությունը կից ջոկատ ենք ստեղծել, որ ցույցերի ժամանակ կարգ պահպանենք:— Ասաց ինքնավստահ, հիշելով, որ այնտեղ չի նշված երկրապահ ջոկատ լինելը:

— Զենքո՞վ:

— Զենք չենք ունեցել: Ոստիկանությանը կից էր, բայց՝
տուանց զենքի:

— Այդքա՞նը:

— Այո:

— Միա՞յն:

— Այո:

— Ախր դու ումի՞ց ես թաքցնում: — Ալիկը վեր թռավ ու
խփեց ծնոտին: — Ախր մենք գիտենք դու ով ես: Ատրճանա-
կը, ավտոմատը քոնն են, անձնական:

— Քո՞նն են: Քո՞նն են: — Ալիկը գոռում ու կատաղած խը-
փում էր դեմքին:

Միայն թե ինձ չկորցնեմ: Միայն թե չկորցնեմ: Ըննց
կորցրի՛ կսպանեն... Կսպանեն... Կսպանեն... Ուղեղային
տենդի մեջ կրկնում էր, ու մարմինն այլևս չէր զգում հարված
ները:

— Ռաշիդ, խփի՛ր, խփի՛ր:

— Ուժեե՛ղ: Ավելի ուժեղ:

Երկաթը կպավ գլխին, ականջի մոտ: Ոսկորի շրթոց լսեց:
Մի տաք, այրող հոսանք պարուրեց իրեն, ու մարմինը հան-
դրասացավ:

***

Սպան մեկնեց ծխախոտը:

— Դա ինչ սիրալիրություն է, շհասկացա: — Կալանավորը
ձեռք չտվեց ծխախոտին:

— Իմ ձեռքից մարդ չի պրծնում: Դու կենդանի ես մնա-
ցել: Ես այլևս մատով չեմ դիպչի քեզ: — Կալանավորը վատ
էր լսում: Հարվածից ականջը խլացել էր:

— Օգնի՛ր ինձ: — Արարատը վերցրեց ծխախոտը:

— Անհնար է: Գործդ բարդ է: — Հարգալից ասաց սպան
ու դուրս գնաց:

***

Խցի դուռը բացվեց: Կալանավորը մի կերպ փշրված ոս-
կորները ձգելով ոտքի կանգնեց: Բանտապետի տեղակալը,
ոուս փոխգնդապետի, երկու թուրք հսկիչների հետ համայնի
էին դուրս եկել:

— Քեզ ծեծե՛լ են: — Փոխգնդապետը ինքն էլ զգաց, որ
ավելորդ ու անհեթեթ հարց է տալիս: Կալանավորը հարցն

անպատասխան թողեց: Փորձեց ձեռք մնալ ճարած ազդոսկրե-
րի վրա, չկարողացավ, փլվեց:

— Առանց ինձ, առանց իմ թույլտվութեան, ոչ ոքի
նեքո շփոզնել այս խուցը: Լսեցի՞ք:

— Լսեցինք:— Պատրաստական ձգվեցին հսկիչները: —

— Կալանավորին բժշկի տանել:

— Ճիշտ այդպես:

Նույն օրը գաղտնի հեռագիր-գեկույց է հասնում Մոսկվա
ԽՍՀՄ Պաշտպանութեան նախարար Յազովին: Մեկ շաբաթ
անց փոխզնդապետը պաշտոնազրկվում է: Հանձնաժողովը
հեռագրի հետքով նոր ստուգում է անցկացնում:

— Ինչպե՞ս ես քեզ զգում:

— Ամեն ինչ նորմալ է:— Պատասխանեց կալանավորը
բանտապետի հարցին:

Նոր նշանակված ուս փոխզնդապետը և Աբրահամը գո՞հ
ու բազմանշանակ իրար նայեցին:

***

— Վիտյա: Սրտի արատ ունեմ: Չեմ դիմանա:

— Չեմ կարող:— Աչքերը փախցրեց ժամապահը:

— Չեմ իմանա, Վիտյա: Ոչինչ չեմ իմանա:— Ակնատից
կառչած շշնջում է կալանավորը:

— Կհանեն աշխատանքից:

— Խելադարվում եմ, Վիտյա: Տեսնում ես՝ ինչ հալի եմ:—
Աղերսում է կալանավորը:— Հանուն Քրիստոսի, Վիտյա: Մի
քանի բառ միայն: Անստորագիր: Մնացածը բանավոր կա-
սես:— Ժամապահը կիսազեմով դեպի խուցը՝ վախով շորս
կողմը նայեց:

— Տո՛ւր: Թուղթ ու գրիչ, Վիտյա: Տուր:— Կալանավորը
կիսապարզեց կապտած ու դողդողացող ձեռքը:

«Ինչու եք լռել: Չեմ դիմանում»: Կալանավորը տառերը
շարեց մի կերպ: Թուղթը կորավ ժամապահի ծոցում:

— Մայրս վարձահատույց կլինի: Հասցրու, Վիտյա:

Ժամապահի մե,քը ծածկել էր ակնատը: Իսկ կալանավո-
րը սողալով, ծռմովող ծայրանդամները քարշ տալով՝ իրեն մի
կերպ գցեց կոշտ քնատախտակին:

***

Միջանցքում թխկթխկոց լսվեց: Հերթափոխ է: Բանալին
չխկաց: Կալանավորի մշուշված և անտարածը հայացքը դի-

մալորեց ժամապահին:

Ծանոթ ձայնից ցնցվեց ու վեր թռավ: Ժամապահը ներսից կողպեց դուռը: գրպանից հանեց թուղթը և կարեկից հայացքը թողնելով մարդու վրա դուրս գնաց: Արարատը ճանաչեց եղբոր ձեռագիրը. «Հուլսդ դիր քո վրա»: Հասկացավ: Եղբայրը հասկացրել է այն, ինչ կա իրականում: Դաժան է, բայց այդպես է: Ազատութունը դրսից բացառված է: Իսկ ներսից: Ներսից... Կալանավորի ուղեղում գծագրվեց բանտի ողջ տարածքը՝ հաստ պարիսպներով ու ենթապարիսպներով, պատնեշներով, ժամապահներով: Միծաղելի միտք է: Նորից կարգաց: Հուլսդ դիր քո վրա: Սա ինչ է գրել: Ինքն ի՞նչ կարող է անել: Սա ուրիշ ենթատեքստ էլ ունի: Արարատը քմծիծաղեց: Միթե՞ եղբայրը կասկածում է, որ ինքը կարող է բերնից խոսք թոցնել: Եղբայրը միամի՞տ է՝ այդքան: Մի՞թե եղբայրը կասկածել է իր կամքի վրա: Էլ ինչ է ուզում ասել՝ Հուլսդ դիր... ինքը ինչ կարող է անել... Եթե նույնիսկ բաց թողնե՞ն... Ախր նույնիսկ քայլել չի կարող. Չի՞ կարողանում: Դուռն անաջ՝ թախկ-թրախկ, թախկ-թրախկ: Հերթափոխը դեռ չի եկել: Վիտյան է: Քայլում է: Նա ինչու է անհանգիստ: Քանի ժամ է՝ քայլում է: Ինքը նոր ուշադրութուն դարձրեց: Համանաբար լուսաբացը մոտ է: Կգան Վիտյային փոխարինելու: Եվ մեկ շաբաթ այլևս նրան չի տեսնի: Տեսնի էլ՝ ի՞նչ: Ինչ կարող էր՝ արեց: Նամակ տարավ, բերեց: Հիմա կլուսանա: Իսկ իր ջարդված մարմի՞նը... Մեկ-մեկ էլ ուղեղն է անջատվում՝ այն հարվածից հետո: Կարծես թե կորցնում է հիշողութունը: Մաշկի տակ մատներով շոշափեց շարժվող, ջնջված ցավոտ ոսկորը: Շուտով կլուսանա: Թախկ-թրախկ, թախկ-թրախկ: Վիտյան ինչու է դուփում, ասես իր ուղեղի վրայով քայլի: Թախկ-թրախկ...

— Վիտյա... — Կամացուկ ձեռքից ակնատը:

— Վիտյա...

Ժամապահը կանգ առավ:

— Վիտյա, Վիտ: Բաց, բան եմ ասում: — Շշնչաց:

— Վիտ: — ձայնը դառավ խորհրդավոր: — Վիտ, հանուն Քրիստոսի, էս մեկն էլ արա:

— Ինչ: — Ժամապահի ձայնի մեջ կարեկցանք կար:

— Վիտ, ցույց տուր մեկին, որի հետ կարող եմ խոսել:

Ժամապահը խղճահարված նայեց՝ հո խելքը չի՞ թոցրել:

— Վիտ, ուզում եմ անկեղծ խոսել մեկի հետ, սիրոս բացել: Բարի մեկին ցույց տուր: Չկա՞ն: Այստեղ ծառայող զին-

Նիշներին, զինվորականներին:— Կալանավորը լուրջ էր խոսում:
— Մեկին, որին վատահեմ, Վիտյա: Մտածիր, լավ մտածիր:
Կլինի, մեկը կլինի:

— Ասենք թե գտա, ի՞նչ ես ասելու:— Կալանավորը հասկացավ, որ ժամապահը մտքում ունեւր մեկին:

— Ինքս էլ չգիտեմ: Մի բան կասեմ: Դու միայն մեզ հանդիպեցրու:

— Հր՞, Վիտյա...

— Մեկը կա: Ուկրաինացի է:

— Ե՞րբ:

— Իմ հերթափոխում: Հաջորդ հերթապահության ժամանակ:

***

Ակնատը բացվեց:

— Ստուգիր, հետո:— Լսեց կալանավորը:

— Նա է: Մենախցի կալանավորը:— Թուրք քրեականի գլուխը ներս խոթվեց և հարգալից հաց ու պանիր դրվեց ակնազոգին:

***

Ոսկորները տնջում են: Գլուխն անտանելի ցավում է: Ավելորդ ոչ մի բան, ոչ մի խոսք: Ոչ մեկին: Ինչ էլ անեն: Կոտորված գլխամասում էլի այրոցը զգաց: Ձեռքը տարավ սեղմեց: Ափի զովությունը մի պահ հանգստացրեց մորմոքը, հետո նորից այրող տաքությունը լափեց ուղեղը: Ականջներում խշշոցն ուժեղացավ:

Հետադարձ հայացք:

... Քայլում են: Հազարավոր ոտքեր: Թրախկ-թրախկ, թրախկ-թրախկ: Քայլում են՝ շարասյուն կազմած: Ամբողջ փողոցով: Երթի սկիզբը՝ Ազատության հրապարակից: Այստեղ ճառ են ասել «Կոունկ» կազմակերպության առաջնորդները: Թարծրանում են գլխավոր պողոտայով դեպի քաղաքի կենտրոնը: Դեպի Սումգալիթի զոհերի հուշարձանը:

— Հա՛-յա՛ս-տա՛ն:

— Մի՛-ա՛-ցո՛ւմ:

Փողոցի վրա պատուհանները բացվում են: Երթից ինչ-որ խմբեր գոռում են՝ պարտադրող, կանչող:

— Հա-յեր: Մի-ա-ցեք:

— Հա-յեր: Մի-ա-ցեք:

Մարդիկ ոգևորված վազում միանում են շարքերին: Եար-

քերք սովորանում են: Քայլեր դառնում է հատու, գոտ: Շենքերից մեկում մազնիտաֆոն միացրին:

Ելիւ, դաշնակ Դոն, բազկիդ ուժը բեր.

Հնժիր քն ներմակ ձիւն, էջիր սառն ի վեր,

Չայն տուր քն քաշերին. քնած քն արքուն...

Երթը շարժվում է: Առջևից քայլում են խոհարար Արաքսյան, կոշկակար Սերժիկը, գործակատար Վալյան, կահույքագործ Ռաֆիկը, գլումընցի Ավետիքը: Նկարիչը բռնած երեխաների ձեռքից՝ երգում են: «Ժամանակն է, դնացեք դրոշի ետեվից»՝ առաջին շարքում փսփոսց լավեց: Երկրորդը՝ Անկախութեան խորհրդանիշը պիտի դուրս բերվեր առաջին անգամ:

— Ո՞վ պիտի տանի, — գաղտնարանում Արթուրն է հարցնում:

Արարատը մոտեցավ:

Երթը շարժվում է: Քաղաքի դատարկված տներում դրնգ-դրնգում են քայլերի արձագանքները: Շարքի առջևից ծածանվում է Երկրորդը: Սրտերը մարում են Ազատութեան և Անկախութեան շոշափվող սովերից: Երկրի՝ Ստեփանակերտից երևացող քաղաքամասի քարափի վրա բազմութունն նշարվեց: Դրանից ամբողջի ներդաշնակ շնչառութունը խախտվեց: Չայնիքը դարձան խոպոտ, բարձրացան խզվելու աստիճան:

— Հա՛-յա՛ս-տա՛ն, Հա՛-յա՛ս-տա՛ն:

— Մի՛-ա՛-ցու՛մ:

Այդ գիշեր, որ 1990 թվականի մայիս ամսի 28-ն էր, քաղաքի վիսավոր շենքերի վրա ու կենտրոնական մասերում 20 եռագույն դրոշ բարձրացվեց:

Այրոցքն ուժեղանում է: Կուշ է եկել: Գլուխը՝ ծնկների մեջ, ձեռքերը սեղմել է ականջներին՝ մեղմելու խշշոցը: Միայն թե շիկազարվի: Միայն թե խելքը շիտոցնի:

***

— Դանիելյան:

— ....

— Դանիելյան: — Ժամապահը գոռաց:

Կալանավորը հավաքեց իրեն՝ ուրեմն 7 օրն անցել է

Վիտյան քայլում է միջանցքներով՝ Արարատը ետևից:

Քննասենյակում դուռը փակվեց և մնացին նստած՝ դեմառ-դեմ:

Մեկ, երկու բույս: Երեք բույս: Առաջինը ով կխոսի. զրնհում են իրար: Տոհմիկ սլավոնական դեմք է: Համակրելի,

Խարտչաշ: Խաժ աչքերում խոր, շատ խոր թաքցրած թախիժ
կա: Հաստ բեղերը առնականություն ու հմայք են տալիս սպա-
յին: Մեշտեղում դրվեց ծխախոտատուփը: Երկուսն էլ միա-
ժամանակ ձեռքները մեկնեցին: Միում են:

— Ամեն ինչ ճիշտ է:— Ամենադժվարը ասվեց այս ձևով:

— Գիտեմ:— Ասաց հերթապահ հսկիչների խմբի պետը:

— Ես մասնակցել եմ...

— Գիտեմ:

Մնացածն ասվեց հեշտությամբ: Կալանավորը նայում
էր աչքերին ու պատմում նաև նրա շիմացածը: Պատմում էր
իր մասին՝ շքանցելով քնկերների անունները: Միայն իր մա-
սին: Ամբողջը՝ ճշմարիտ:

— Ձէի կարծում, թե կգնաս այս ոխակին:

— Կամ մի խոսք վստահած կամ կյանքս: Ինչ տարբերու-
թյուն:

— Այնուամենայնիվ՝ բայց դու ո՞նց գնացիր դրան:

— Ես ուրիշ ելք չունեի, Կոնստանտին:

— Բայց ես կարող էի ձայնագրել:

— Ձէիր կարող:

Սպան զարմացած նայեց կալանավորին:

— Քո աչքերում դա գրված է: Ձէիր կարող:

Սպան ժպտեց՝ խաժ աչքերի զարմանալի հմայքով:

— Մի տարի է այստեղ եմ: Համակրել եմ ձեր շարժմանը:

— Ինձ պիտի օգնես:— Կալանավորի ձայնում աղերսանք

չկար:

— Դու գիտե՞ս ինչ ես պահանջում ինձնից:

— Գիտեմ: Բայց... ..

— Ինչ ես առաջարկում:— Սպայի մոտ տատանումներ չկա

յին:

Բանտարկյալը դա զգում էր բնազդով:

— Կազմակերպիր՝ փախչեմ:

— Ինչպե՞ս:

— Դա քո՞ խնդիրն է:

Սպան նոր ծխախոտ կպցրեց:

— Ինձ ողջ բաց չեն թողնի այստեղից, Կոնստանտին:

— Գիտեմ:

— Ինձ կսպանեն:

Սպան ծխում էր:

— Որոշված է: Պիտի տանեն Բաքու

Սպան լուռ է:

— Որ տարան՝ վերջ:

—Գիտե՞մ, մի բացատրիր:

—Պլան մշակիր: Փախչելու պլան:

Սպայի աշքերի խաժուժյան մեջ ինչ-որ ոգևորություն ցուցաբեր:

—Ես հասկանում եմ, դու աշխատանքդ կկորցնես:

—Դա հեշ բան է: Սպան արհամարհանքով ձեռքը թափ տվեց:

—Գուցի և տույժ կրես:

—Դատարկ բան է:

—Երեկոյան ժամը 5-ից հետո հսկողությունը թույլ է: Մի մասը՝ խմած, մի մասը շին լինում...— Համոզելով բացատրում է Արարատը:

—Ոչինչ չեմ խոստանում: Կմտածեմ: Երեք օրից պատասխանը կասեմ:— Գործնական, արագ-արագ ասաց ու սեղմեց գանգը:

Կալանավորը Վիտայի հետևից բանտի միջանցքերով թեթևությամբ քարշ էր տալիս շարշրկված մարմինը:

* * *

Ստեփանակերտ: Ներքին գործերի վարչություն: Օպերատիվ-քննչական բաժնում մեկն անհանդիստ ետ ու առաջ է քայլում:

—Կոնստանտին Կառլովիչ, բաժնի վարիչը...

—Ասե՛լ ես, որ այստեղ եմ,—դժգոհ ընդհատեց զգաստ պատվի բռնած զինվորին:

—Ոչ:

—Ուրեմն՝ տեղույժ չեմ:

Նստեց գրասեղանի մոտ, փորձեց կենտրոնանալ: Զի ըստացվում: Նայեց ժամացույցին: 3.00 ժամն էր: Թղթապանակները զարկեց սեղանին:

—Սատանան տանի:— Ու նորից վեր թռավ: Օղբ կարծես չի հերիքում: Արձակեց զինվորական բլուզի օձիքը: Նորից նայեց ժամացույցին: Երրորդ ժամն էր արդեն, ինչ-որ բան տանջում էր նրան, և սպան իրեն չէր գտնում:

—Սատանան տանի: Քիչ ժամանակ է մնացել: Վերջ: Որոշված է:—Սպան ինքն էլ չզգաց, որ վերջին մտքերն արտահայտեց բարձրաձայն: Ընկերների զարմացած հայացքի տակ մոտեցավ չհրկիզվող պահարանին, հանեց ավտոմատը, ինչ-որ թղթեր դասավորեց «գիպլոմատում»:

—Գնացի՛նք:— Երկու զինվոր հետևեցին նրան:

Կես ժամ անց սպան կանգնել էր թիվ 7 մեկուսացի առաջ:

—Տանում եմ հարցաքննության: Բացեք:

Ժամապահը մոռացած կարգը՝ ենթարկվեց հրամանին: Անցան երկրորդ մասնաշենքը: Մտավ բանտապետի մոտ: Վայրկյանները կալանավորին հավերժություն թվացին: Թըղթեր ստորագրել տվեց ու դուրս եկավ: Սպան կանգնեց մի խցի առաջ, ցույց տվեց աղատ արձակման հրամանի թուղթը: Երկու այլազգի կալանավորները հետևեցին նրան: Գարպասի մոտ են: Սպան մեկնեց փաստաթղթերը՝ առանց բացատրության: Հակիրջ հաշիշից մշուշված հայացքը տարավ թղթից դեպի կալանավորները և բացեց դարպասը: Մաղի կամրջի մոտ կալանավորը խախտեց լուսնյունը:

—Ինձ այստեղ բաց թող:

—Չեմ կարող:

—Ուր ես տանում:

—Ստեփանակերտ: Ոստիկանության մեկուսարան: Հետո կտեսնենք:

Հաջորդ օրը սպան կանգնած էր ԼՂ ներքին գործերի վարչության պետի առաջ:

—Պատասխան տուր:— Կովալյովի կարճ հասակը վերվեր է թռչում գրասեղանի ետևում:

—Հիվանդ է, բերել եմ բժշկի:

—Բանտում բժիշկ կա:

—Չի երևում, որ կա:

—Լեզուդ քաշիր ատամներիդ տակ:

—Ներեցեք:

—Ո՞ւմ թույլտվությամբ, ի՞նչ իրավունքով ես արել:

—Խղճիս իրավունքով: Մեռնում էր...—Ձայնն անպարկեշտ բարձրացնում է սպան:

—Ես քեզ կզրկեմ ուսադիրներից:

—Պատրաստ եմ:

—Ես քեզ բանտ կնստեցնեմ:

Սպան չպատասխանեց:

—Ինչքա՞ն ես վերցրել այդ գործարքի համար:—Մեղմացավ պետը:— Եթե անկեղծ խոստովանես՝ կներեմ:

Մոտեցավ ու քննախույզ նայեց սպայի աչքերին:

—Գեներալ, սա ինձ համար խղճի ու պատվի հարց էր:

Գեներալը չհասցրեց որևէ բան ասել՝ հնչեց հեռախոսազանգը:

—Եթե կալանավորին չվերադարձնե՞ս...— Սպանաչոքը

փախուստի առիթով Շուշի ժամանած Աղբբեշանի գլխավոր
դատախազի տեղակալն էր:

—Գե արի պատասխան տուր: լրբի ձագ:— Գեներալի
հիստորիան չլրգովեց սպայի հոգու խաղաղութունը:

Մեկ շաբաթ անց պաշտոնադուրկ Կոնստանտին Մաշկան-
յուկին հայ ֆիդայիները Հաթիրբի անտառներէց գաղտնի ուղ
ղաթիւ նստեցրին: Նա հրաժարովեց առաջարկվող գումարից,
վերցրեց միայն տոմսի արժեքը, որ կրավականացներ նրան
հասնելու իր հայրենիքը՝ Խարկով:

* * *

Ոստիկանատան ներքնահարկում լսվում է ամբոխի ձայ-
նը: Պահանջում են ազատ արձակել կալանավորին:

—Մեյրան, նրանց հասկացրու՝ եթե ինձ տարան՝ վերջ:—
Քանալու անցքիք շշնջում է կալանավորը:

—Կես ժամ մնաց:— Շշնջում է ժամապահը:— Որ գան
տանելու՝ ուշագնաց եղիր:

—Չեմ կարող: Չի ստացվի:

Ոստիկանական մեքենան մոտեցավ դարպասին, որտե-
ղից պիտի բերեին կալանավորին: Ամբոխն ալիք տվեց: Մի
քանի ձայն դոռացին:

—Յաշխատներ:

Երկաթե ճաղերի արանքից մայրը հագիվ ճանաչեց որ-
դուն: Բերում էին համարյա քարշ տալով, թևատակերն ըն-
կած:

—Դուք պատասխան կտար:— Մղրտաց մայրը՝ անբնա-
կան ու բարձր: Պահակախումբը կալանավորին իր մեջ առավ:

—Ժողովուրդ... Տանում են: Մի թողեր:

Մայրը ձեռքերով ու մարմնով զարկվում էր երկաթե ճա-
ղերին: Մոր ամեն ծղրտոցի հետ ամբոխը ալիք էր տալիս ու
դարպասին մոտենալու փորձ անում: Պահակախումբն արդեն
մեքենայի մոտ է: Մոր հերթական ծղրտոցի վրա՝ կալանավո-
րը ուժեղ գունատվեց ու հակեց գլուխը:

—Աբարատ:— Մայրը նկատեց ու նվաղեց:

Ամբոխը գվվաց: Բայց ոստիկանական շղթան պինդ օղա-
կել էր: Վարորդը՝ Սանյան, ատրճանակը կաշվե պատյանի
հետ պոկեց դրեց մեքենայի ծածկոցին:

—Վերջ: Հերիք է: Այս ձևով չեմ աշխատի:— Ապա կատա
ղած պոկեց ուսադիրները:

—Սու չեմ տանի: Ով ուզում է՝ թող քշի մեքենան:— Նկտեց

բանալիների կապը ու մտավ շենքից ներս:

Կովալովը զոռզոռում է ներքին հեռախոսագծով.

— Կատարել հրամանը: Տանել:

— ԲՏԲ-ը թող մոտենա դարպասին:

Զրահապատը ճեղքեց ամբոխը: Պահակախումբը ճաղերի մոտ գրեթե գրկած պահում է կալանավորին: Եվս մի բանի թայլ և...

Մայրը ձեռքերը տարածեց. մեկ դեպի՝ որդին, մեկ՝ դեպի ամբոխը և լուռ, անձայն, ամբողջ հասակով գետնատարած փուկեց զրահամեքենայի թրթուրների առաջ:

— Ու՛... Ու՛... Ու՛... — Ամբոխն ալիք տվեց ու գլվաց:

Զրահապատի շարժիչն անջատվեց: Նույն պահին մարդկանց մի այլ խումբ խոնավել էր Պակ-ի առաջ ու իր ներկայացուցիչն ուղարկել ներս՝ բանակցությունների: Կապիտանի ուսադիրներով օտարագրի շեկիստը անպատշաճ գոռաց պետի՝ Կոնցեմկենկոյի երեսին:

— Եթե մարդուն որևէ բան պատահի, դու պատասխանատու ես:

Կոնցեմկենկոն շկամությամբ վերցնում է խոսափողը, հավաքում համարը:

— Վիկտոր, այն կալանավորի վիճակը ծանր է: Եթե տանեն Շուշի՝ չի դիմանա:

— Զևացնում է: — Պոլյանիչկոյի խոսքոտ, գինով ձայնը լավեց խոսափողում:

— Ստուգեք ձերոնց միջոցով: Բայց իմ մարդկանց տեղեկությունը, ինձ թվում է, ճիշտ է:

— Լավ: Զի խանգարում: Կատուգենք:

Մեկ վայրկյան անց զինվորական հոսպիտալի շտապ օգնության մեքենան մոտեցավ ոստիկանատան դարպասին:

— Անհապաղ հիմանդանոց:

Շտապ օգնության մեքենան սուղոցով ճեղքեց ամբոխը, իսկ Պոլյանիչկոյի վստահած զինվորական բժիշկը մեքենայի մեջ բռնել էր հիվանդի գրեթե շողափվող զարկերակը:

***

Բժշկական կոնսիլիում:

— Կողմնակի մարդիկ... — Վալերի Մարությանը խիստ հայացքով նայեց հակող զինվորներին: Վերջիններս հնազանդ դուրս եկան միջանցք, որտեղ 7-8 հոգի իրենցից հսկում էին վերակենդանացման բաժանմունքի ելումուտը: Հիվանդը հա-

յացքը շրջեց մի «բժշկից» մլուսին: Խաշիկը, Կամոն, Շավար-
շը: Օգանով վարդանը Ֆոնենդոսկոպը կրծքից կախել ու գործ
նական տեսք էր ընդունել: Հիվանդը փոթկացրեց:

— Այսպես: Ճնշումը ցածր է, առավելագույնը՝ 80, նվա-
զագույնը՝ 40:— Բժիշկ Մարուսյանը խոսում է բարձր ի
ականջ դռանը կանգնածների:— Սրտի աշխատանքը տե-
սեք:— Մարուսյանը կալանավորի կողքին պառկած 80 տա-
րեկան կնոջ քարտից հանեց էլեկտրասրտաժապավենը, մեկ-
նեց վարդանին, որ գրկել ընկերոջը ու լաց էր լինում:

— Տեսե՛ք:— Բժիշկի խիստ տոնը զգաստացրեց վարդա-
նին: Նա էլեկտրասրտագիրը խոթեց կալանավորի բժշկական
քարտի մեջ:

— Արո՛ւ պատրա՞ստ ես թռչի՞ք:

— Շարժվել չեմ կարողանում:

— Ե՞րբ կկարողանա:— վարդանը նայեց բժշկին:

— Մեկ շաբաթից:

— Ուշ է: Երեք օրից պատրաստ լինես:

— Իսկ ինչպե՞ս..

Շավարշը ձեռքը մեկնեց դեպի պատուհանը:

— Երբորդ հարկի՞ց:— Ջարմանքով շնչաց հիվանդը:

— Ուրիշ տարբերակ չկա:

Կոնսիլիումից մի քանի օր անց Խաշիկը կանգնել էր դը-
ռան առաջ՝ արտակարգ դեպքի համար բժշկի սպիտակ խալա
թի տակ պատրաստ պահած ատրճանակը: Կալանավորը մո-
տեցավ պատուհանին: Ձեռքը դիպավ հրշեջ-ելարանին, ու
դեկտեմբերյան եղյամից սառցակալած մետաղը հաճելի սառ
նություն հաղորդեց ընդարմացած մաքերին: Ոտքը գետնին
չհասած, հայտնվեց ընկերների ձեռքերին:

Հերթապահող զինվորը սովորականի պես մի քանի ան-
գամ դուռը բացեց, նայեց տեղաշորին ու կամաց ծածկեց.
հիվանդը քնած է:

— Բժիշկը դեռ ներսո՞ւմ է:— Հարցրեց խմբից մեկը, որին
տարօրինակ թվաց հիվանդասենյակի լուսթյունը:

— Ի՞նչ բժիշկ: Ներսում ոչ-ոք չկա:

— Մի ժամ առաջ սպիտակ խալաթով մեկը շմտա՞վ:—
Կասկածանքով հարցրեց զինվորը:

—Մտավ: Իհարկե, մտավ:—Ասաց ավելի դիտողունակ մեկը:

—Ո՞նց թե...

Խմբի ավազը ընդոստ վեր թռավ ու խուժեց դատարկ հիվանդասենյակը, որտեղ օդը թարմ ու սառն էր: Ավազը ետ քաշեց վերմակը. տեղաշորում փափուկ ծածկոցից խրտվիլակ էր պառկեցրած: Մոտեցավ պատուհանին: Կրնկաբաց փեղկերից այն կողմ, դատարկ փողոցում, ծննդյան տոնի նախօրեի քամին տարուբերում էր եղբւնանիները:

***

Հայտարարվում է համամիութենական որոնում: Բռնվե լու վտանգը բացառված չէր նաև Հայաստանում. գործում էր ՊԱԿ-ը: Կալանավորը կեղծ անձնագրով անցնում է Ղափան:

Իսկ Ստեփանակերտում... Ռուս փոխգնդապետը մտնում է գրախանութ: Կինը՝ առեղծվածային ու խորհրդավոր ժպիտ դեմքին, դիմավորում է, հրապիրում ծառայողական առանձնասենյակ:

—Անտրամադիր ես: Ինչո՞ւ:— Հարցրեց գորովալից:

—Չեմ դիմանում, Ռայխսա Միխայլովնա: Օրեր եմ հաշվում՝ վերջնա ծառայությունս, գնամ այստեղից:— Միախոտի թանձր ծխի հետ կում արեց սուրճը:— Ապահո՞վ տեղ է:— Կինը հասկացավ, որ տղայի մասին է խոսքը և կոկետ ցած թողեց աչքերը:

—Սև գործ է պատըաստվում Ղարաբաղի վրա, Ռայխսա Միխայլովնա:— Փոխգնդապետը լցրեց կոնյակը և միանգա մից կոչ տվեց:

Կինը ուս դասականների հազվադյուտ և ընտիր մի քանի հրատարակություն կապոց արեց ու դրեց սեղանին: Լեռնային Ղարաբաղի և նրա հարակից շրջանների պարետ ժուկովի տեղակալի՝ գնդապետ Սուրկովի տրամադրությունը դրանից էլ չբացվեց...

Մոտենում էր 1991-ի ապրիլ-մայիսը:

Եւ երբ Գողգոթա ասուած տեղն եկան, նորան լեղիի հետ խառնած գինի տուին խմելու: Եւ անցնող դարձողները հայնոյում էին նորան, իրանց գրլուխները շարժելով. եթէ Աստուծո որդի ես, իջիր խաչիցը: Եւ շուտով նորանցից մէկը վագեց՝ մի սպունգ առաւ քացախով լցրեց, եղէգի վրա անցրեց՝ եւ նորան տուավ... Յիսուսը դարձեալ մեծ ձայնով կանչեց՝ եւ արձակեց հոգին:

1989 թվական: Հունվարի 25: ԽՍՀՄ դատախազութիան քննչական խումբը կալանում է Յուրի Զհանգիրյանին և երեք օր պահում է Շուշիի բանտում:

Մեջբերում օրագրից.

«Շուշիի բանտի մասին շատ էի լսել: Մի քանի անգամ եղել եմ բանտապետի սենյակում, երբ պտուղ-բանջարեղենի միավորման տնօրենն էի: Բայց չէի պատկերացնում այն դաժան պայմանները, որի մեջ հայտնվեցի ես: 200 գրամ սև հաց, ջուր՝ մեջը մի քանի հատ ձավար, կես կարտոֆիլ, առանց յուղի: Շարժումը ուզում են խեղաթյուրել, ներկայացնել որպես մի խումբ կաշառակերների գործ: Այսինքն՝ Ղարաբաղի պրոբլեմ չկա»:

1990 թվական: Մի քանի անգամ տնային կալանք: Երեք ամիս անջատում են հեռախոսը:

***

1991 թվական: Մայիսի 15: Ժամը 5.30: Դղրդոց լքովեց: Խոջալուի կողմից շարասյուն էր շարժվում: Յուրի Զհանգիրյանը միացրեց տափնապի ազդանշանը, որ միայն Հովսեփավանում էր լսվում: Տնօրենը հեռախոսով հայտնեց շրջակա գյուղերին: Շարասյունը կանգնեց շորս կիլոմետրի վրա. կախնտակ կոչվող տեղամասում: Զանգեց Ստեփանակերտ: Պատասխանը եղավ՝ թողնել Հովսեփավանը: Զհանգիրյանը տղաներին հավաքեց խորհրդակցութեան:

—Մենք մնում ենք, դու հեռանում ես:— Առաջինը խոսեց:

—Քո կալանքը կլինի մեր պարտութունը:— Արմանդն էր:

—Մենք մնում ենք: —Ռաֆիկի ձայնը վճռական էր: Տղաները շտապեցնում են:

Տնօրենը թողեց ավանը:

Զինվորները ներխուժում են գյուղ: Նոնականետով բացում են պահեստի դռները: Զարդուփշուր անում՝ ինչ պատահում է: Պահանջում են Յուրիին և Կարենին: Զինվորները «խորհուրդ տվեցին» թողնել Հովսեփավանը: Որ դիմադրելը իմաստ չունի: Ծաղառնալու ճանապարհին նրանք պատանդ են վերցնում և թուրքերին հանձնում անչափահաս Արսեն Հակոբյանին, որ Հովսեփավանի բնակիչ է: Հայրը մեծ գումար տալով տղային հանում է Շուշիի բանտից:

Կատարված դեպքից երեք օր հետո գիշերվա ժամը 3-ին Զհանգիրյանը ծածուկ, ծպտված մտնում է ավան:

1991 թվական: Օգոստոսի 9: Ըամը՝ 2.15: Ավտոբուսը առաջացավ, կանգնեց տան դիմաց:

—Զհանգիրյանին ենք խնդրում: —Քաղաքավարի դիմեց ռուս զինվորը:

Յուրիին ոտաբորիկ, քնատ կանգնեց պատշգամբում:

Զինվորները ավտոբուսից գուրս թափվեցին: Աստիճաններից ցատկելու և փախչելու փորձ արեց: Կինը հասկացավ կատարվածը: Բռնեց ռուս զինվորի օձիքից: Ավտոմատի հարված: Բռունցքի հարված բերանին: Կինն ընկավ: Կրակոցներ օդում: Դագանակը գործի դրվեց: Ավանը շրջապատված է:

—Դե, Զհանգիրյան, քեզ տեղնուտեղը գնդակահարե՞նք, թե՞ բանտում փտեցնելուց հետո:— Կծու հարցրեց Ադրբեջանի զլխավոր դատախազի օգնականը, որ գտնվում էր ռուս զինվորների հետ:

—Ինչի՞ համար:— Ռուզան փորձեց մոտենալ նրան:

—Դուք լավ գիտեք:— Զինվորները կտրեցին դեմը:

—Հովսեփավանը կիսատ չթողնես:— Զհանգիրյանը զրուպանից հանեց բանալիների կապը և շարտեց:

Թուրքերը հռհռացին:

—Դու՞ ինքդ... Կգաս՝ կշարունակես:

—Թույլ շտապ Հովսեփավանը դատարկվի:— Դոռաց ծուրին:

Դազանակի հարված գլխին, և Հովսեփավանի հիմնադիրը ուշազանաց փոփեց գետնին:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻԾ

Ն. Տ. Եկեմենկո (կոմիտեի անդամ):— Ես ձեզ կխընդրեի, ընկեր գնդապետ, մեկնարանէ Ասկերանի շրջանի պարետի տեղակա անըրին գորքերի մայոր Պեկինինի հայտարարությունը. «Ես գտնում եմ, այն ինչ կատարվում է այստեղ (ի Ակառի ունի այն իրադարձությունները, որ ընկարկվում են այստեղ) կարելի էր ավելի քաղաքակիրթ և նովանել: Գրոհալուներին զ'հարափել, անկասկած, պետք է, քայց դրա համար պետք չէ ջարդել հիվանդանոցներ, կոտորատու դռներ, ամարգել մարդկանց»: Ինչպես հասադել պաշտոնական ներկայացուցչի և ձեր հայտարարությունները, որ մարդու իրավունքի ոչ մի խախտում չի կատարվում այն գործողությունների ժամանակ, որին ժամանակցում են ներատարածանումները:

Ս. Բուդեյկին, գնդապետ:— Ասկերանը գտնվում է ԼՂԻՄ-ի տարածքում, որտեղ իմ գործառնությունները ավագակալների զ'հարափմանը չեն մասնակցել: Գրա համար հարց'ն պատասխանել չեմ կարող:

Խորհրդարանակալն ո Ակառու մ

Մայիսի 18

***

1991 թվական: Հոկտեմբերի 28, Հարցաքննություն
Բաբվի հետուտատեսությունամբ:

Ազրբեջանի գլխավոր դատախազ Իսմեթ Գաիրով: — Անուն, ազգանուն, հայրանուն:

Կալանավոր.— Յուրի Հովսեփի Ջհանգիրյան:

— 35 թվականի ծնված:

— Այո:

— Մենդո՞վ:

— Գաշրուլաղից:

— Գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածո՞ւ եք:

— Այո:

— Աշխատավայրը:

— Հողի վարձակալ: Մինչ այդ գյուղատնտես էի:

— Հնտանեկան դրու՞թյունդ:

— Ամուսնացած, ունեմ երեք երեխա:

— Գիտե՞ք ձեզ ինչ մեղադրանք է ներկայացվում:

Յուրի Ջհանգիրյանը Հովսեփավանում

—Գիտեմ: —Ջհանգիրյանը փորձում է ժպիտ խաղացնել:

—Սպանութուն: 52 զլուխ ոչխարի հափշտակում:

Կոսթյուն:

—Դուք «Կոստնկ» կոմիտեի անդամ եք: Ճի՞շտ է:

—Ճիշտ է:

—Պատմեցեք ձեր գործունեության մասին: Ինչո՞վ եք զբաղվել: Ի՞նչ պարտականություններ ունեիք: Թվարկեք այն անձանց, ովքեր մտնում էին կոմիտեի մեջ:

—Արկաղի Մանուշարովի առաջարկությամբ է ստեղծվել «Կոստնկ» կոմիտեն: Սկզբում 5 մարդ էինք, հետո՝ 55: Անուն աղգանունները կարգացին հենց հանրահավաքում: Հետո ստացանք հանձնարարություններ:

—Կոնկրետ քո՞ խնդիրը: Դատախազի դեմքը ավելի է խստանում:

—Եւ զմեկերպել հանրահավաքներ, ցույցեր, հւնդես գալ հայտաբար. վրձումներով, դիմումներով:

—Հետո: — Հարցնում է սպանալից:

—Հետո... — Կալանավորը կմկմում է խեղճացած: — Կեռնային Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և միացնել Հայաստանին:

—Ճի՞շտ են եղել նման ոտնձգությունները ուր՞շի հողի նկատմամբ:

—Ոչ:

—Կտրել Ադրբեջանի տարածքից մի մաս և տալ Հայաստանի՞ն... Ճի՞շտ են գտնում: —

Գաիբովի տոնը ղառնում է անհանդուրժող և զայրալից:

—Ծա գտնում եմ, որ այդ ճանապարհը ճիշտ չէ:

—Մի սանտիմետր հող Հայաստանին չի զլ՞ջվի: Դուք դա գիտե՞ք: — Գաիբովի ձայնի բարձրությունը անցնում է սպառազանության բոլոր սահմանները:

—Գիտենք:

—Համոզված եք դրանում:

—Իհարկե, համոզված ենք:

—Հողը հո հացի կտոր չէ, որ բաժանես: — Կալանավորի խեղված դեմքին նորից ծամածոված ժպիտ է խաղում: — Մեղ սկզբում թվում էր, թե դա հնարավոր է:

Հետո հասկացանք...

—Պատմիր: Ինչպե՞ս ես համարձակվում գործել Խանլար Շահմամեդովի վրա:

— Իմ ձեռքին եղել է պայթուցիչ-ինքնաշարժ փական, որը ես օգտագործել եմ իբր նոնակ: Ձեռքիս եղել է և հրացան:

— Ի՞նչ հրացան:

— Որսորդական:

— Որտե՞ղ են տարել Շահամանդուլին:

— Ծրևի գյուղ:— Կալանավորը խեղճանում, մի բուռ է դառնում:

— Գրոհայիննե՞րն են տարել:

— Այո:

— Կոնկրետ՝ ո՞վ:

— Խոսրով Ստեփանյանը: Նա սպանված է:

— Պայմանավորվածություն եղե՞լ է ձեր մեջ:

— Ոչ: Նա ապրում էր Գաշբուլաղում, ես՝ Հուլսեփավանում:

Գաիբով.— Խուզարկության ժամանակ ձեզ մոտ գտել ենք այս դիմակը: Ծանոթ է:

— Ծանոթ է: Եղել է «Ամարաս» բարեգործական ընկերությունից ստացված տուփերի մեջ:

— Այստեղ ձեր վերաբերմամբ որևէ հակաօրինական գործողություն կիրառվե՞լ է:

— Ոչ:— Շտապում է պատասխանել կալանավորը:

— Ծրենքի խախտումներ եղե՞լ են: Բռնություն գործադրվե՞լ է:

— Ոչ: Ոչ:

— Անօրեն քննություն:

— Ոչ մի:

— Դուք հանդիպե՞լ եք Ռուսաստանի խորհրդարանի ներկայացուցիչներին:

— Հանդիպել եմ: Երբ նրանք հարցրել են, թե ինչպիսի պայմաններում են մեզ պահում... Ես պատասխանել եմ՝ պայմանները... Ը... Ը...— Կալանավորը կմկմում է:

— Առողջարանային շեն:— Հուշում է գլխավոր դատախազը:

— Հետաքննության վերաբերյալ զանգա ր ունե՞ք:

— Միայն մի խնդրանք ունեմ, հարգելի գեներալ, անձամբ՝ իմ կողմից:

— Ես այնտեղ իմ ժողովրդին օգտակար կարող եմ լինել: Աշխատող մարդ եմ: Ով աշխատում է, չի կարող զենք

վերցնել: Պատերազմը ձեռնտու է խաբեբաներին, խարդախ-
ներին: Մենք պարտավոր ենք այնպես անել, որ խաղա-
ղություն տիրի այս հողում:

Երրորդ ամիսն է Հովսեփավանի տնօրենը չկա: Բանտից
դուրս եկող շարագույժ լուրերից արյուն է սառչում: Ոչ ոքի
մտքով չանցավ լքել նոր կառուցվող ավանը:

—Վատ ժամանակներ են, Արթուր: Տարածները չեն գա-
լիս, եկածները՝ հաշմանդամ: Գո՞ւցի աշխատանքից դուրս
գաս:

—Ես ո՞վ եմ, ինչ եմ ինձնից ներկայացնում, որ հետա-
պնդեն: Նույնիսկ մի կարգին շփտեմ էլ, թե այստեղ ինչ է
կատարվում:

—Զգույշ եղիր, Արթուր:— Մոր տագնապները չցրվեցին:
Օրը ավարտին էր մոտենում: Արթուրը մտավ քեռու՝
Ջհանգիրյանի աշխատասենյակը, բացեց արկղը, վերցրեց
դոմինոն, որ պահակության երկար գիշերը ընկերների հետ
կարճեն: Գոնից հազիվ մի քայլ էր արել, լուսթյունը շամփ-
րեց ավտոմատի ճարճատյունը:

Հովսեփավանի վրա պտտվող մահը այս անգամ թիրախ
էր ընտրել 21-ամյա Արթուր Սարգսյանին: Կրակել էին մո-
տիկից՝ 7-8 մետրից: Ինը զնդակ մեջքից խրվել, քրքրել էին
մարմինը:

Հոկտեմբերի 28-ն էր, ժամը՝ 8.30: Բաքվի հեռուստա-
տեսության մեջ ցուցադրում էին Ջհանգիրյանի հարցաքննության
տեսաժապավենը:

Մահը հետապնդում էր իր զոհերին՝ սիրունատես դա-
տախաղի տեսքով:

Մահը հետամուտ է Հովսեփավանին: Չերբակալություն-
ներ, գիշերալին հարձակումներ: Ավանի կառուցման ոգևու-
րությունը տեղի է տվել սարսափի մղձավանջին:

Գունատ, սևակնած նստել է Ռոզա Ջհանգիրյանը: Քա-
րացած, անհաղորդ շրջապատին:

Հիշեց:

Առաջին ցույցից հետո էր:

—Դու վստահ ես այս գործի հաջողության մեջ:

—Մենք արդար ենք:

—Կենդեն: Արյան մեջ կխեղդեն:

—Քուրին սպանել չեն կարող: Ես կընկնեմ՝ իմ տղան կկանգնի տեղս, նա ընկնի՝ նրա որդին կկանգնի: Ճանապարհը գնացողն է հաղթահարում:

Հիշեց:

Տուն եկավ բարձր տրամադրությամբ:

—Տեսա՞ր,—ասում էի շէ՞, մեզնից վախենում են:

Խոչալլուսի կողմից թուրքը անցավ գետը:

—Ձեռք ֆաշիր ֆո սկսած գործից:

—Իմ հողի վրա եմ ես տուն շինում:

—Քշնամություն մի հրահրիր: Արյուն է եռում գետի երկու կողմում:

—Ես կովից հեռու մարդ եմ:

—Միամիտ մի ձեացիր: Արյան հոտ է փչում ֆո գործից: Ամեն ինչ կվերջանա, մեր հին գնալ-գալը կվերսկսվի:

—Դուք կառուցում ե՞ք մեզ արգելում: Դա՞ է հարևանությունը:

—Պոչո խոր մի թաղիր: Դու գիտես ինչ ես անում: —Երկուսը խոր զենեցին իրար:

—Արած ծախսիդ արժեքը կտանք:

Յուրին ֆմծիծաղ տվեց:

—Քառապատիկ կվճարենք: Մեկ միլիոն...

Հայի դեմքն անվրդով, անհողորդ էր:

Հիշեց.

Յուրի:— Ձեմ ուզում կենդանի ընկնել թուրքերի ձեռքը: Եթե տեսնես՝ ազատվել չկա, կկրակես:

Կարեն.—Դու՝ նույնպես:

Յուրի.— Բայց ես ֆեզ վրա ո՞նց պիտի ձեռք բարձրացնեմ:

—Հերի՛ք է:— Կինը գոռաց և անցավ մյուս սենյակը:

Նստել է զունատ, սևակնած, անցյալի հուշերի ու ներկայի ծանր տպավորության տակ: Իսկ թշնամին հետևողական նենգությամբ հետապնդում է Հովսեփավանի գաղափարին: Շարունակի՞, թե հետ դառնա. կինը տանջվում էր իրա-

րամերժ մտքերից: Նղբայրը՝ Մայիսը կարծես զգաց՝ ինչ է կատարվում նրա հոգում:

—Նա քաշվիր, շե՞ս տեսնում՝ կնոջ տեղ չէ:

—Չեմ կարող: Քրավունք չունեմ:

Մտքերը մեկին հստակվեցին:

Հաջորդ օրվանից Ռոզան Հովսեփավանում էր:

***

Ջհանգիրյանի օրագրից.

Հասանաբաղում (Բերդաձոր) ստեղծեցի լաբորատորիա: Թուրքերը քարկոծում են մեզ: Կտրել են հեռախոսակապը: Գողանում և ջարդում են լաբորատորիայի գույքը: Իմ գրասենյակի վառարանի մեջ պայթուցիկ սարք տեղավորեցին այն հաշվարկով, որ պայթյունը տեղի կունենա առավոտյան թուրքկաժամին: Պատահականությունը փրկեց ինձ: Մենք սկսեցինք մշակել ծրագիր, թե ինչպես ազատենք այս կետը թուրքերից:

Իմ առաջին գործը եղավ աշխատանքից ազատել պահակ Ալլահվերդիևին: Հետո սկսեցի նեղել շրջակա հայ տնօրեններին, որոնք ուժեղ կապերի մեջ էին թուրքերի հետ և չէին կարողանում հրաժեշտ տալ «չուղոտ պատառներին»: Լեզու գտանք գինվորների հետ: Մեր տղաները ջարդեցին Խոջալուից Հասանաբաղ պարենամթերք բերող մեքենան: Մենք որոշեցինք կաշառել մի թուրքի, որ առաջինը թողնի Հասանաբաղը: Բայց այդքան շատ գումար չունեինք: Որոշեցինք ճնշում գործադրել: Այգիներում տղաները ծեծեցին թուրք բրիգադավարին: Հաջորդ օրը թուրքերը աշխատանքի դուրս չեկան: Քանդեցինք նրանց անասնապահական շենքերը: Թուրքերը տեղի տվեցին ու սկսեցին տեղահանվել:

1990 թ.

***

Հովսեփավանի հարցը մի քանի անգամ դրվեց խորհրդակցութայնում: Որոշումը կա (1990 թ. մարտ), բայց սկսելը ձգձգվում է: Մարդում իշխանությունը կևորկովյան կաշառակերների ու հափշտակիչների ձեռքին է:

***

Հայաստանից 8 հազար տնկիներ ստացանք: Շարաթօրյակ հայտարարեցինք և սկսեցինք այգու հիմնադրումը: Թուր-

քերին դա կատաղեցրեց: 200 հոգով եկան և այգու ջուրը շրջեցին իրենց կողմը: Մենք շատ քիչ էինք, չկարողացանք դիմադրել: Հաջորդ օրը մեր տղաները՝ Կարենը, Սասունը, Վլադիկը ձիերով գնացին ավի հունը շրջելու մեր կողմը: Իրենք՝ 200 հոգի, մերոնք՝ 10: Հրաձգութուն: Ձոհ չկա՝ երկու կողմից: Հաջորդ օրը ծառատունկը շարունակեցինք:

1991 թ.

***

Մեր գյուղացիները պայքարի համար դեռ քնած են, դեռ նրանց ուղեղին չի հասել, որ իրենց սահմանները իրենք պիտի պահեն: Մի բռունցք դառած Ստեփանակերտի հրապարակում գոռացել են՝ պայքար, պայքար մինչև վերջ, բայց դա ըմբռնվել է մի տեսակ գեղեցիկ խաղի նման: Քնած պայքար չի լինում: Ձենքով, արյունով է միայն հնարավոր պաշտպանել հողը:

Հովսեփավանը պիտի ընդարձակվի տարածվի, միանա օդանավակայանին: Տարվա վերջին հարյուր տուն կունենանք: Արտադրական օբյեկտներ կլինեն:

Շինանյութեր, հագուստներ, հաստոցներ, մթերքներ Հայաստանից ստանում ենք:

***

Նոյեմբերի 9: 1990 թվական: Հավաքվեցինք և ընդունեցինք հռչակագիր:

Մենք՝ Հովսեփավանը կառուցողներս, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը արյունահեղ գործողություններ է ծավալում, հայտարարում ենք՝ այսօր քան երբևէ համախմբված ենք տեղական իշխանության շուրջ, պայքարում ենք Արցախում վերականգնելու պետական կարգավիճակը:

Մեր նպատակն է՝

կառուցել և պաշտպանել Հովսեփավանը: Մեր անձնագոհ աշխատանքով և պայքարով նպաստել Արցախի վերամիավորմանը Հայաստանին:

Մեր սկզբունքն է՝

բարձր կարգապահություն: Զգոնություն: Խիզախություն: Աշխատասիրություն: Անբարոյականություն է գեներթալանի և շահագիտական նպատակներով օգտագործելը: Պատրաստ ենք համագործակցել բոլոր այն կազմակերպու-

թյունների հետ, որոնք ծառայում են ինքնապաշտպանության
կազմակերպման գործին:

Աշխատակարգը՝

Գիշերային հերթապահություն սահմանել: Չթույլատրել
աննպատակ փամփուշտների օգտագործում, անասունների
կորուստ: Նշված կետերը խախտելը կհամարվի դավաճանու-
թյուն և նախատեսվում է հետևյալ պատիժը.

Հասարակական պարսպանք և տուգանք՝ 100 ռուբլի:
Կրկնվելու դեպքում՝ հեռացնել աշխատանքից:

Ստորագրում ենք:

***

20-25 հոգի մտտենում ենք Հովսեփավանի վարչական
շենքին: Ժամը՝ 14.00: Շրջապատված ենք:

Չեռքս մեկնեցի հեռախոսին: Հավաքեցի շրջակա գյու-
ղերի կապի բաժանմունքի համարները:

—Տղաներին ասեք՝ թող շուտ հասնեն: Թուրքերը:

Ասկերան: Ռուս պարետը:

—Առավոտյան այդտեղ կլինենք:

Ստեփանակերտ: Պարետատուն:

—Այս ժամին չենք կարող գալ:

Ասկերանի շրջմիլիցիայի բաժանմունք: Խոստանում են
գալ: Դեպքի վայրը չներկայացան նույնիսկ հաջորդ ամբողջ
օրը:

Կարենը լույսը հանգցրեց: Դուռը քացով տվեց և կրա-
կահերթ՝ մթության մեջ: Գարիկը հրացանը ճանկեց ու թռավ
պատուհանի մոտ: Կրակոցներ: Հետո մթության մեջ՝ հայհո-
յանքներ:

—Կենդանի մարդ չկա: Սատկել են: Հեռանանք:—Լսվեց
թուրքերին: Խումբը կրակելով նահանջում է:

Արցախաշենից տղաները օգնության հասան: Արձակվել
է 150 փամփուշտ: Պատերին՝ գնդակոծման հետքեր: Կարենը՝
զլխից վիրավոր:

11. 1. 1991 թ.

***

Համոզվեցի, որ հայ միլիցիան կազմալուծված մարմին
է, կամակատար ուսաների ձեռքին և քանի որ ենթարկվում է
Ադրբեջանին, վերապահումներով է գործում անգամ այսպիսի

պահերին: Մի կողմից էլ՝ հայ միլիցիայից խլել են ավտոմատները: Ատրճանակներով ինչպե՞ս կռվեն մինչև ատամները դիմված օմոնի դեմ: Է՛հ, դրանց բոլորի հերն էլ անիծած: Մենք թեկուզ հրացաններով նրանց հոգին կհանեինք, կհետապնդեինք մինչև նրանց որջը, բայց մեր ու նրանց արանքում գինվորական պահակակետեր կան, ավելի վտանգավոր, քան թուրքերի հարձակումները:

***

Վերջին դեպքերից ես հասկացա, որ պատրաստ չենք պայքարի: Մեր տղամարդկանց մեծ մասը անտարբեր է, տներինց դուրս չի գալիս: Մինչդեռ այս օրերին նրանք գիշերցիբեկ պետք է մեր սահմանները հսկեն: Երեկվա դեպքը ինձ շատ բան մտածել տվեց: Ինձ զարմացրեց փախստական Բենիկի վերաբերմունքը: Նա կռվի մեջ չնետվեց: Խորենը թողել էր պահակակետը: Առավոտյան, երբ հայտնվեց, կատաղած ծեծեցի նրան:

Երեկոյան, երբ տուն գնացի, Ռոզայի վերաբերմունքը ինձ համար անսպասելի էր:

— Թող քո Հովսեփավանը:

Լուեցի: Բայց իմ աչքերի մեջ կարդաց պատասխանը:

— Տղաներիս վերադարձրու տուն: Վախենում եմ:

Ոչինչ չպատասխանեցի: Ռոզան լաց եղավ:

19. 1. 1991 թ.

***

Հարձակվում են Հովսեփավանի վրա: Սպանվում են Կամոն և Վերսենը: Գիշերը տղաները բարձրանում են Սարդարաշենի բարձունքները: Վրեժը լուծված է: Մեկի տեղ՝ տասր. սա պիտի լինի մեր սկզբունքը:

10. 2. 1991 թ.

***

Պայքարը կրում է տարերային բնույթ: Քաջ տղաներ կան, իհարկե: Բայց նրանք զործում են առանձին կամ խումբերով, անկազմակերպ: Ժամանակը եկել է անցնելու գինված պայքարի, բայց շատ ղեկավարների, պաշտոնյաների վախկոտության, մորթապաշտության պատճառով ժողովրդը:

դահան համախմբումը տեղի չի ունենում: Թուրքերը օր-առ-օր
ավելի են լստիանում: Զինվորականությունը կաշառված է
թուրքերից: Զորքերը տարին է շրջափակման մեջ ենք: Դրսի
հետ կապ չկա: Թուրքական գյուղերում թափով անօրեն շի-
նարարություն է կատարվում:

Մուհառամը իր ոչխարների հետ գալիս է մեր արոտա-
վայրը: Հավանաբար՝ հետախուզության: Տղաները բազմիցս
զգուշացրել են, բայց քանի որ իր թիկունքում մեծ ուժ է
զգում, շարունակում է գալ: Այս անգամ տղաները հովվի աչքի
առաջ մի քանի ոչխար զնդակահարեցին՝ որպես նախազգու-
շացում: Կրակոցների վրա խոջալուծից թուրքերը հասան: Թեժ
կռիվ սկսվեց: Նրանք փախուստի դիմեցին: Ալբերտը, Կամոն,
Խոսրոփը որոշ տարածություն հետապնդեցին նրանց:

Քիչ-միչ հաջողվել է զենք ձեռք բերել: Հակահարված
ենք տալիս թուրքերին: Մրազրեր ենք մշակում: Մեզ ուժ է
պետք:

Պայքար, պայքար մինչև վերջ:

20. 3. 1991 թ.

Մեր ծրագիրը պիտի լինի՝ թուրքերին քշել Արցախից:
Ինչ միջոցով ուզում է լինի: Անգամ կյանքի գնով: Հերիք է
խաբվել: Մարդու հանդեպ՝ մարդ, ավազակի հանդեպ՝ ավա-
զակ: Հովսեփավանը բերդ պիտի դառնա: Զինվել: Միայն ու
միայն՝ զենք: Դա է մեր փրկությունը:

Ռոզան ուզում է ինձ հո պահել իմ ճանապարհից:
Բայց ես չեմ կարող: Այսօր փետրվարի 10-ն է, 1991 թվա-
կան: Այս տողերը գրելու պահին ես չեմ կասկածում, որ
հաղթանակը մերը կլինի: Մենք շատ անգամ պարտվում
ենք, որովհետև մեզ թույլ ենք կարծում: Հիասթափված եմ
մարզի և գյուղերի ղեկավարներից, նրանց անգործությու-
նից: Նստած սպասում ենք, որ թուրքերը գան ու մեզ շար-
դեն: Հենց միայն այն, որ որոշվեց շրջակա գյուղերից գալ
ու Հովսեփավանում բնդհանուր պաշտպանություն կազմա-
կերպել, չեկան: Նրանք չեն զիտակցում, որ կռիվ է և պետք

Հիմնադրվում է Հովսեփավանում

է կովին: Մի քանի անգամ գյուղերն եմ գնացել և տեսել՝ ոչ մի հսկողութիւն: Ինքնապաշտպանութիւնը, ազգային ինքնագիտակցութիւնը դեռ շատ ցածր է:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

Բ. Ա. Ջոլտոսիսին.— Դուր 4-րդ բանակից եք, այդպէ՞ս է: Այստեղ թվեր բերվեցին, որ ճնշող սեծամասնութիւնը տեղական բնակիչներ՝ ադրբեջանցիներ են: Մի՞շտ են այդ թվերը:

Ա. Պ. Բուդեկին: Անդրկովկասյան զինվորական օկրուգի 28-րդ մտտոնրաձգային գվարդիական դիվիզիայի հրամանատար, զեդայետ: — Զեկուցում եմ: 30 տոկոս՝ պալոնական ազգութեան, 30 տոկոս՝ միջինասիական և 40 տոկոս ադրբեջանական: Կան զորամասեր, որտեղ տեղական ազգութեան տոկոսը հասնում է 50-60-ի:

Խորհրդարանական ունկնդրի մ
Մայիսի 18

Դրութիւնը բարդանում է: Չկան Գետաշենը և Մարտունաշենք, Հաղրութի շրջանի մի շարք գյուղեր: Մենք տեսնում ենք այս ամենը, մենք պատրաստ ենք անձնազոհարար պաշտպանել մեր հողը: Բայց դա ֆիզիկապես հնարավոր չէ: Չորրորդ ուսսական բանակը դրվել է Ադրբեջանի տրամադրութեան տակ: Տեղահանութեան քաղաքականութիւնն է վարվում: Բոլորս գիտենք այս և մեզ հատուկ համբերատարութեամբ սպասում ենք: Ինչ անել: Տազնապի մեջ ենք: 10-20 հոգանոց խմբերը հրացաններով ու նռնակներով վիճված, ինչ կարող են անել կանոնավոր բանակի դեմ: Մեզ մնում է միայն զսպված մնալ, ժողովրդի մոտ բացատրութիւններ տանել, որ խուճապի շմատնվեն, դիմանան: Ժամանակը թելադրում է դազանութեանը պատասխանել դազանութեամբ: Բայց նորից պարզվում է, որ պատերազմը հայերի դեմ վարում է խորհրդային բանակը:

10. 5. 1991 թ.

Լրացուցիչ տեղեկութիւն

Մայիսի մեկին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը տասը ռուպ տևողությամբ հեռախոսագրույց ունեցավ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովի հետ՝ Շահումյանի շրջանում, Գետաշենի ենթաշրջանում և Արցախում ստեղծված իրավիճակի շուրջ: Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահը Գորբաչովին ներկայացրեց այն երեք հիմնական խնդիր-

ներք, որոնց շտապույթ լուծումը կհանդիսանա իրադրու-
թյան կայունացման իրական երաշխիք:

Առաջին՝ անհապաղ դադարեցնել ներքին զորքերի սառ-
բարածանումների բոլոր կարգի ռազմական գործողություն-
ները վերոնիշյալ շրջաններում:

Երկրորդ՝ բույլ տալ սուղաթիռների թռիչքները նշված
շրջաններ:

Երրորդ՝ ոչ մի դեպքում բույլ չտալ Գետաշեն և Մարտու-
նաշեն գյուղերի բնակչության տեղահանում:

Պրեզիդենտը նախագահին խոստացավ իր հսկողության
տակ առնել և գրադվել նշված խնդիրների լուծմամբ: — Հա-
ղորդում է Աւմենպրես գործակալությունը:

***

Անասնագործությունը, որ լայն ծավալներ էր ընդունել,
թուլացավ: Մենք սկսեցինք պաշտպանել մեր բնակավայրնե-
րը: Շարունակվում է հայ տղամարդկանց որսը: Ընտրում են
ունևորներին: Կորզված փողը թուրքերը և ռուսները կիսում
են: Վերջիններս մասնում են գյուղերը, խորոված ուտում, քեֆ
անում, ուտումնասիրում մարդկանց և տեղանքը, միառժա-
մանակ անց զրահատանկերով գալիս և պատանդներ վերց-
նում: Մի քանի օր առաջ Արցախաշենում ցերեկը քեֆ անե-
լուց, բարեկամություն մասին երդումներ տալուց հետո փոր-
ձել են ձերբակալել Սլավիկին, Վիլենին, Թոֆիկին:

20. 06. 1991 թ.

Դատախազությունից ռուս քննիչները զինվորների հետ
մտան Հովսեփավան: Նրանք իբր իմիջալուց հարցրել են իմ
ու կարենի մասին: Մենք արդեն թաքնվել էինք: Թողեցին հե-
ռացան:

Հրացաններով ոչինչ անել հնարավոր չէ: Ժամանակակից
զենք է պետք: Ուր է հայի խելքը, որ օգտագործում են ուրիշ-
ները: Ժամանակն է ուշքի գանք: Անկախության ճանապարհ-
ներ որոնենք: Մտածված: Խելացի: Ազգը պայքարի է բարձ-
րացել ու կզնա մինչև հաղթական ավարտը:

10. 07. 1991 թ.

***

Նամակներ բանտից:

Ռոզա, Վեզիրով Իբրահիմը ինձ շատ է օգնում: Նույնիսկ
ծխախոտ է տվել, ծանրոցդ ինձ է հասցրել: Մեր մեկտեղ
կտրած հացը, տասը տարվա ընկերությունը նա չի մոռացել:

Գտեք կամ ԱԶ—59—57 մեքենայի վարորդին՝ Հուսեյնով Մուրաֆատին: Օգոստոսի 27-ին ժամը 10-ին Խոջալլուից դուրս է եկել դեպի Շուշի: Մերոնք պատանդ են վերցրել: Գտեք նրան: Ինձ միայն դա կփրկի:

3. 09. 1991 թ.

Բարե, հարազատներս: Ես ողջ առողջ եմ: Ինչը և ցանկանում եմ ես ձեզ: Անհանգիստ եմ ձեզ համար: է դուարդ Գևորգիչը թող շուտ վերջացնի շինարարությունը:

Ինձ առաջադրված է քրեական գործ: Երբ և ինչով կվերջանա, չգիտեմ: Երանի բանակցությունների գնան, եթե ներգործելու փոքր-ինչ հնարավորություն ունեք՝ օգտագործեք: Երկու կողմից սպանվում են անմեղ մարդիկ: Երանի շուտ խաղաղություն հաստատվի: Այն ժամանակ միայն հնարավոր կլինի մեր հանգիստը:

Համբուրում եմ:

18. 03. 1991 թ.

***

1992 թվականի ապրիլի 2-ին Աղբբեջանի գերագույն դատարանը Յուրի Զհանգիրյանին դատապարտում է պատժի գերագույն չափի՝ գնդակահարության: Հունիսի 9-ին Շուվեյլյանի բանտում սպանվում է Զհանգիրյանը: Ոչ հարազատները, ոչ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններն այդ մասին չեն տեղեկացվել: Տեղեկությունը ստացվել է Սանկտ-Պետերբուրգից հայերի փաստաբան Վյաչեսլավ Տյուլանից: Ավելի ուշ Հայաստանի դատախազի Բաքվի հետ ունեցած հեռախոսազրույցի ժամանակ տեղեկությունը հաստատվել է:

***

Տող գյուղի սահմանագիծ: Հուլիսի 13: 22 տարեկան թուրք գերին անցնում է այն կողմ:

Դիակը՝ բանտային ծածկաստանի մեջ դրվեց հարազատների առաջ: Բժիշկը տեղի տվեց կնոջ համառ պահանջին՝ բացել: Խոզան դանակ խնդրեց: Կուսցավ քայքայված մկանների ու ոսկորների վրա, բազուկից պոկեց կալանավորի համարանիշը՝ 2888, պինդ բռնեց ափի մեջ ու մնաց շոքած գետնին...

Մեկ տարվա բանտարկությունից իր Երկիրն է վերադարձել արցախյան շարժման առաջնորդներից մեկը՝ Յուրի Զհանգիրյանը:

Զարթնիր, զարթնիր, վեր կաց, ով
Յրուապետ, որ խմեցիր Տիրոջ ձեռքից
նորա բարկութեան բաժակը: Ահա ան-
նում եմ ձեռքիցդ բմբուխեան բաժակը,
եւ դու այլեւս պիտի չխմես այն: Եւ
նորան դճում եմ քեզ հարստահարող-
ների ձեռքին, որոնք ասում էին — քո
աչձին. ծոիր, որ մենք անցնենք...

Զագլիկ: Գլուղը շրջապատված է: 7 զրահամեքենա տունը
առեւ են շուրջկալի մեջ: Զինվորները ներս են լցվում: Մի
քանի ըռայե անց՝ տունը տակնուվրա էր, իրերը՝ շարդուփշուր:
Զինվորներից մեկը ձեռքը կոխեց բարձի տակ: Գոհարը նրա
ձեռքին փամփուշտներ նկատեց: Ըվաջ:

— Ի՞նչ ես անում:

Կնոջը բշեցին պատշգամբ:

— Ես տեսա փամփուշտները: Գո՛ւր դրեցիք:

Կնոջը պատշգամբից ցած գցեցին: Տղամարդու ձեռքերը
սլորեցին մեջքին ու շարտեցին զրահամեքենայի մեջ:

— Ինչո՞ւ — Գրամադրութեան թույլ փորձ արեց:

— Այնտեղ կիմանաս:

— Անտոնյանին վերցրել ենք: — Հեռակապի մեջ մտավ
կապավորը: — Չորս հոգի էլ են կալանված՝ պատահական
մարդիկ:

— Արագ դուրս եկեք, մտեք հարևան գլուղ: Գործողու-
թյունը շարունակեք: — Հրամայեցին «կենտրոնից»:

Միրբաշիր: Երջմիլիցիայի գետնահարկ:

— Մինչև քո գալը հաշտ ու համերաշխ էինք, դո՛ւ թըշ-
նամացրիր: Գո՛ւ Հենց ոտք դրեցիր գլուղ՝ ամեն ինչ սկսվեց:

— Ումութլուեցի Կասրմով նուրբողինը հետմ է:

— Աչքերդ հիմա կհանեմ, բուռդ կդնեմ, որ Ղարաբաղից
ճղելու ճամփան էլ չգտնես: — Օմոնականի հագուստի մեջ
Ռազմիկը ճանաչեց Ումութլուի բուժկետի վարիչին:

1991 թվականի մայիսի 17-ն էր:

***

Շահրուպաղ: Բանտ: Աչքերը կամաց-կամաց վարժվեցին
մութին, սկսեց զանազանել դեմքերը:

— Դու՛ այստե՛ղ: — Զարմացած հարցրեց Իսկանդարյան

Նրվանդին, որ մեջքից կորացած տնքում էր:

— Եղբորս տղային կոխեցին զրահամեքենայի մեջ, մոտեցա՛ ներկայացա՛ ասացի դպրոցի տնօրենն եմ, բացատրելուս պահանջեցի, ինձ էլ քաշեցին ներս:— 70 տարեկան մարդը ցավից երկտակվում էր:

— Կմեննեմ: Չեմ դիմանում:

— Սրանից նեղ տեղն էլ կա, ազատվել էլ կա: Կմտածեն, կհանեն մեզ:— Հուսադրեց Ռազմիկը:

— Տղա ջան, քե՞զ ինչի համար:

— Իմ ձեռքին եղածն էլ մի փոքրիկ դանակ էր:— Մհերը մի կերպ շրջեց փշրված մարմինը:

— Իսկականից զենքի տեղ չգիտե՞ս:— Զայնը ցածրացրեց Ռազմիկը:

Ուսանողը լռեց:

Չորս եղբայր՝ Մեծշենից, մեքենայի մեջ էին, մեքենան խլեցին, իրենց քշեցին այստեղ: 8-ը՝ Թալիշից, 6-ը՝ Վաղուհասից, 3-ը՝ Մարտակերտից, 2-ը՝ Չափարից: Բոլոր շրջաններից այստեղ մարդ կար՝ 59 հոգի: Խուցն այնքան է նեղ, որ բոլորի համար պառկելու տեղ չկա: Կեսը շոքում է շեշտ բետոնի վրա ու ննջում, կեսը՝ կանգնած սպասում իր հերթին: Ոչ փախաս, ոչ նստարան: Պատուհանի երկաթե ճաղաշարերի արանքով կոյուղու ջուրը շարտում են ներս: Գարշահատություն: Հեղձուկ: Օդը չի հերիքում: Ծնչահեղձ են լինում: 18 տարեկան Հրահատը ուշաթափվեց: Ռազմիկը օրվա հացի իր բաժինը տվեց նրան: Տղան շոր, պինդ հացը գցեց բերանը, ծամոնի նման երկար ծամում ու ծծում էր:

Առաջին հարցաքննություն:

— Առաջնորդ... — Կծու հեգնեց քննիչը: — Կազմակերպի՞չ...

— Ես բանվոր մարդ եմ:

— Բանվորությունդ անհիր՝ իշխանավարի ապրեիր, ինչպես ապրում էիր: Ոչ թե քաղաքից գայիր, Զաղլիկը Ումութլուից անշատիր, մարդկանց իրար դեմ հանեիր: Ինչո՞ւ ես բաժանել: Հր՞:

— Առանձին-առանձին ավելի արագ կզարգանան:

— Դու տնտեսագե՞տ ես, թե բանվոր: — Քննիչը կանգնած օմոնականներին աչքով արեց:

Զա՛րդ:

...Նստեցրին աթոռին:

— Սա դո՞ւ չես:

Կալանավորը ձեռքով սրբեց աչքերը լցվող արյունը նա-
յեց լուսանկարներին:

1988: Մարգ-ապրիլ: Ստեփանակերտ: Հրապարակ: Հա-
զարավոր վերբուժնոցված ձեռքեր: Տախտակամած են սար-
քել: Ինքը ամբիոնից ելույթ է ունենում: Սև վերահղուով է:
Դեմքն աղոտ է երևում:

— Եթե պառնեն, եթե բանա նետեն, եթե անգամ խարույկի
վրա այրեն... Չենք հրաժարվի մեր պահանջից: Ոչ մի ուժ չի
կարող պոկել մեզ այս հողից: Ոչ մի ուժ չի կարող շեղել
մեզ մեր նանապարհից:

70 հազարանոց բազմությունը շնչահատ կլանում է հոե-
տորի մտքերը: Բուռնցվները բարձրանում են վեր, և հրա-
պարակը պայթում է բառերից:

— Մի՛-ա՛-ցո՛ւմ:

— Հա՛-յա՛ս-աա՛ն:

Վանկարկումից ինքը շփոթվում է: Աչքն ընկնում է ամ-
բիոնին մոտ կանգնած էդուարդ Վազարյանցին, որի տանն էր
ցույցի նախօրյակին: Իրեն նախապատրաստում էր: Դուռն
եռնում կացին տեսավ: Սա՛ ինչի համար է՝ զարմացած
հառցրեց: Պաշտպանության. ինչ կիմացվի, շատ ուր կմանի՝
եղավ պատասխանը:

Նախորդ օրը սերտած բառերը միտքը եկան, ձեռքը
բուռնցք արեց, ձգվեց հասակով մեկ և արտասանեց:

— Արդար պահանջ,

Ոչ մի նահանջ:

Ամբոխը գնաց մտքի ետևից: Կրկնեց:

— Արդար պահանջ,

Ոչ մի նահանջ:

Օդը վանկարկումից շիկացել ու պայթում էր: Հանրա-
հավաքից հետո երգահանը մտաեցավ: Գրկեց:

— Իմ սպասելիները գերազանցեցիր: Պատրաստ հոե-
տոր ես, աղա:

— Ընդհանուր գործի համար՝ պատրաստ եմ: — Խրախու-
սանքից հուզվեց ինքը:

ԼՐԱՅՈՒՅԻՉ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ

1991 թվական: Ապրիլի 24:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումի ընդմիջմանը քեյի սենյա-
կում ենք: Գորբաչովը ցուցադրաբար դիմում է Մուրախիբովին:

—Այագ, ինչպե՞ս ես: Տանն ինչպե՞ս են:

Մուրալիրով:— Շնորհակալություն, Միխայիլ Սերգեևիչ, ապրում են: Միայն քե այսօր ցեղասպանության օրն է, անհանգիստ եմ՝ հանկարծ որեէ տհաճ բան չպատահի:

Նախագահությանն սենյակում հույն օրը:

Ս. Պողոսյան:— Դուք իսկապե՞ս գործադրություններ եք սկսում հայերին բռնագաղթելու ուղղությամբ:

Մուրալիրով:— Մավառն գործադրություններ չեն նախատեսվում, բայց մենք բոլոր միջոցները կգործադրենք հայ գրոհայիններին զինաթափելու և Ղարաբաղից դուրս բշելու համար:

Ստեփան Պողոսյանի (22 կամկուսի քաղաքապետ)

«Սև ծովից վաճառ ծով: Հինգ ամիս հիշդ օր» գրքից

—Սա դու շե՞ս: —Քննիչը մի ուրիշ լուսանկար վերցրեց և աչքը խրթեց: Ապրիլի 24-ի ցույցն է: Ինքն է, կողքին դարձյալ գաղափարի ուսուցիչը՝ Ղազարյանցը, վիրաբույժ էղուարդ Ղուկասյանը, մարզիչ Ռազմիկ Պետրոսյանը:

Շաղված հայացքը կտրեց լուսանկարից:

—Ես չկամ այդտեղ:

—Դու հաճախ ես եղել Ստեփանակերտում: Ի՞նչ հանձնարարություններ ես ստացել:

—Ինչպես բոլորը՝ մասնակցել եմ ցույցին: Ուրիշ ոչինչ: Կալանավորին բերանքսիվայր պառկեցնում են հատակին: Ձեռքերը փոկերով պինդ կապում են մեխերից: Դադանակով խփում են:

Գլխին:

Ներբաններին:

Երիկամներին:

Ցավից ցնորվում է:

Երբ աչքերը բացեց, ամբողջովին ջրի մեջ էր: Փոկերը ետ տարան, նստեցրին աթոռին:

—Բա՛... Քննիչը փոզեց աթոռին: —Խոզի խորոված էիք ուտում, վրայից թթի արաղ խմում: Էնքան կերաք, խմեցիք, որ կատաղեցիք ու միսներս սկսեցինք ծամել: Ի՞նչ վատ էիք ապրում, որ երկու ժողովուրդներին իրար խառնեցիք: — Քննիչը վեր կացավ, մի քարտեզ փռեց սեղանին:

—Շան որդի: Էս հողերը ձե՞րն են, որ աչք եք տնկել:

Բարդան, Գալբեսանը, Շահումյանը, Խանլարը առված էին Հայաստանի տարածքում: Կալանավորը շշմեց. ինքը

միայն Ղարաբաղի, գրքերից էլ՝ Արևմտյան Հայաստանի մասին գիտեր: Միթե սրանք էլ են մերը՝ մտածեց, բայց բարձրաձայն ասաց.

— Ես քարտեղից գլուխ չեմ հանում:

— Քեզ էջի տեղ մի գիր: Ի՞նչ կրթություն ունես:

— Յոթամյա: — Ռազմիկը թաքցրեց, որ երկու տեխնիկոս է ավարտել՝ տեքստիլ և կոշիկ արտադրության:

— Տարեք: Այսօրվա համար այսքանը բավական է: Խցում տղաները թևատակերից բարձրացրին, նստեցրին: Ուշաթափվեց: Բախեցին դուռը՝ շուր խնդրեցին:

— Թող սատկի:

Վիտյան հանեց բլուզը, քամհարեց: Խոր շունչ քաշեց և աչքերը բացեց:

— Հորեղբայր, սա էլ քո Ղարսի խորովածը: — Սրտնեղած ասաց Սամվելը:

— Բա առանց տանջվելու խորոված ուտել կլինի՞, շան որդիներ, էն էլ Ղարսում: Ես դժվար թե, բայց դուք կուտեք: — Մի կերպ շնչաց Ռազմիկը և հիշեց:

87-ին գյուղ գործուղվեց: Զուր չկար: Մեկ կիլոմետրից ոտով ջուր էին կրում: Մինչև մեկ տարին ամեն բակում ծառակ դրվեց: Կապ չկար: Ամեն տան հեռախոս դրվեց: Դրացր տարրական էր, դարձրին միջնակարգ:

Բուժկետ բացեցին: Արհեստանոց բացեցին, ինֆառաշեն գեներացան: Ճանապարհները խնայատեցին ու ասֆալտապատեցին: Ամեն օր՝ մի նոր կառույց, մի առաջխաղացում: Մի օր, երբ հավաքվել էին, ինքը նայեց-նայեց հիացավ իր գյուղով, ասաց՝ տղաներ, էլ ինչ եք ուզում, միացումն արդեն կա, ես մտածում եմ կորցրած մեր հողերի մասին: Պատկերացնո՞ւմ եք՝ էսպես նստած՝ մի օր Ղարսում խորոված ենք ուտում: Հրեվեցին, երևակայեցին, երազեցին:

***

Երկրորդ հարցաքննություն:

Քննիչը 32 հոգու ցուցակ դրեց դեմը: 6-ը՝ զենքի վարպետներ, մնացածները՝ զենք բռնողներ:

— Սրանց ղեկավարը դո՞ւ ես:

— Մի գյուղից ենք:

— Դու տեղյակ չես, հա՞, որ Բարկենը զնդացիր է սարքել:

— Գուցե ատոմային ռումբ էլ է սարքել, ես բանվոր մարդ եմ: Չեմ տեսել:— Ու մտածում է, ով է մատնել, տղաներից ո՞ր մեկը...

— Մակիչի ու Սլրերտի ավտոմատներից ու նոնակներից էլ տեղեկություն չունե՞ս:

Մախված են՝ համոզվեց: Իրենը պրծած է, զոնն տղաները չբռնվեն:

— Այս անգամ փախան: Մյուս անգամ մեր ձեռքը կրնկենն, և իրենց համար՝ ավելի վատ:— Քննիչը կարծես կարգաց կալանավորի մտքերը:

— Իսկ քեզ, ծեր սատանա, կգնդակահարենք:

Քննիչը սեղանին փռեց փորձաքննությունն նմուշներ:

— Ո՞ւմ ձեռքի գործն է:

Ուղղաթիռի լուսանցույցի տակ՝ անցք: Լուսանցույցերի արանքում՝ գնդակների հետքեր:

— Տեղյակ չեմ:

— Կրակել են «Մոսին» հրացանից: Փամփուշտները հին են, թուրքական:— Քննիչը կարդում և աչքն է խոթում փորձաքննության հեռուստոնները:

— Սա քո ձեռքի գործն է:— Դազանակով խփեց զլխին:

— Ինձ իզուր եք տանջում: Մեր մարդ եմ: Կնոջս հետ մեղու ենք պահում: Տնամերձովս եմ զբաղվում: Տեղեկություն չունեմ:— Ամեն հարվածի հետ դռնում ու վեր է թռչում:

— Կարծում էիք՝ կարող եք նույնիսկ ուղղաթիռն վայր գցել:

1989 թվական: Շրջափակման մեջ են: Իրենք էլ կարել են Ումուրտի նախապահը: Բայց ուղղաթիռներ օրը 3—4 անգամ Մանիֆուից թռչում են Ումուրտ: Ուղղաթիռից կրակում են, անարեկում: Տղաներով հավաքվեցին Ռազմիկենց նկուղում: Ելք են որոնում:

— Ես դրա հարց գիտեմ:— Սամվելի աչիեր փայլեցին:

Դպրոցի տնօրենը երկու օր չերկաց: Գնաց Վաղուհաս, պապի քաղցրած հրացանը հանեց-բերեց:

— Լավ գեներ է: Մտանով կարելի է զործ անել: Էս էլ՝ 30 մաքսական փամփուշտ: Մեծ հաբտություն է:

Աղամամուրին երկու հոգի տարբեր ուղղություններով հասան Աստղարյուր:

Սամվելը բարձրացավ ծառ:

— Հարմա՞ր է:— Ներքևից կանչեց Ռազմիկը:

— Նշան բռնելը մի տեսակ դժվարանում է:

—Իջիր, գետնից ավելի հեշտ կլինի:

Գիրք բռնեցին: Սպասում են: Ժամը 9-ին՝ առաջին բռիչ-
քը: Սամվելը կրակում է: Արագ փոխում է փամփուշար: Երկ-
րորդ, երրորդ կրակոցներ: Ուղղաթիւր օդում սատանվեց,
բայց շարունակեց բռիչքը: Չորրորդ կրակոցն արդեն ան-
իմաստ էր:

Իջան գյուղ:

—Ձեզ շատ էիք ուժեղ կարծում: Ուղղաթիւր վայր գցող-
ներ... Կապեք հատակին:

Կալանավորը դողաց ողջ մարմնով:

Թուրքը ցուցափայտը դրեց հղունգի վրա և կրունկով
սեղմում է՝ ինչքան ուժ ունի: Երբ աչքերը բացեց, հղունգի
ծայրից արյունը ծլում էր գետնին:

—Նոստովանիր: Մեղքդ կթեթևացնես: Ո՞վ է կրակել:

—Չեմ տեսել:—Նորից ուշաթափվեց:

***

Երրորդ հարցաքննություն: Չախ աչքը կորցրել է տես-
ողությունը: Լնդերը թուլացել, ատամները թափվում են: Ար-
յուն է միզում:

—Սրանից էլ տեղեկություն չունե՞ս:— Քննիչը մագե-
րից բռնած քաշում ու ցույց է տալիս ականի վրա պայթած
տղաչի դիակի փորձաքննության լուսանկարները. դեմքի մի
մասը չկա: Մյուս մասը՝ այլանդակված: Ձեռքը կտրված է:
Աղդրերը՝ բեկորներից քայքայված: Վերջույթները չկան:

—Պայթյունն է՞լ չես լսել:

—Չեմ լսել:

1989 քվական: Մայիս: Կովահող տեղամասում տղաները
ոչխարը խուզում են: Ավտոմատի կրակահերք: Երբ գյուղից
հասան՝ գեղակածեծ, արևաշողախ բնկած էին տղաները:
Քաշիկը՝ հոնի ծառի տակ, Արտաշը՝ 20 մետր հեռու՝ փռսի
մեջ:

Ալբերտեց տան գետնահարկում գաղտնի խորհրդակ-
ցություն է:

—Սա համուս չէ, որ մենք ունենք: Սա հաց չէ, որ մենք
ուտում ենք: Ամեն պատառը՝ արյան մեջ բարախած:—Քար-
կենք ձեռք սեղանին զարկեց:

—Աչքները պիտի վախեցնենք, որ մոտ չգան: Թե չէ՝
օրը մի գոն ենք տալու:

—Պատասխան պիտի տանք: Երկուսի փոխարեն չարք:

—Կմեռնենք՝ այս հողում, կապրենք՝ այս հողում—Տղաները՝ Բենիկը, Ջանիկը, Բարկենը, Մակիչը, այրվում են վրեժից: Գիշերը խաչատուրն ու Մակիչը ճանապարհի վրա ական են լարում: Հետո 12 հոգով հարձակվում են Ումուրլուփ վրա: Փոխադարձ հրաձգություն: Երկու օմոն սպանվում են, ֆերման՝ հրկիզվում:

Մեկ շաբաթ անց ուսական զորքերը շրջապատում են Զազիկը: Ավտոմատային զնդակածություն: Խուզարկություն: Երկու ժամից հետո, երբ զինվորների շղթան բացվում և հեռանում են, գյուղը սգում է հերթական կորուստը:

Աստղաբյուր բարձունքի ստորոտում սպանված ընկած է խաչատուրը: Զինվորի զնդակը կպել ու ցրիվ է տվել հակառակ: Գյուղին մոտ, հարթավայրում ընկած է Վլադիկը՝ մեջքից զնդակով խոցված: Երկուսն էլ զենքը ձեռքներին անտառ էին փախչում:

Ինչ-որ մեկը մատեն էր: Բայց թե ով...

***

Հարևան խցից անընդհատ լսվում էր կիշանցի Յուրայի բառաշյուներ: Ստիպում էին, որ ասի՝ Ղարաբաղը Ադրբեջանի հողն է, չէր ասում: Երրորդ օրը ձայնը մարեց: Բուժակ Գաթիկոն, որին հսկիչը տարել էր խոշտանգվածի մոտ, ետ եկավ ճնշված տրամադրությամբ:

—Հազիվ թե ապրի: Արյուն է թքում:

Գիշերվա ժամը 3-ին հսկիչը դուռը բացեց:

—Երկու հոգի եկեք իմ հոտից: —Ռազմիկն ու Նոբելը հետևեցին նրանց: Յուրայի դիակը խցից հանեցին և տարան բակ: Ռազմիկը փակեց հանգուցյալի աչքերը, ձեռքերը խաչեց կրծքին: Հսկիչը դազանակով խփեց գլխին:

—Սատկելիս էլ՝ խաչը շին մոռանում:

***

Հանում են բակ՝ ձեռքները՝ ծոծրակին: Նախքան դազանակները կբարձրանային, շոքում են դետնին:

—Կանգնեցեք: Ձեռքներդ ցած:— Հրամայեց հսկիչը:

Հանձնաժողով էր եկել ստուգման: Միջտեղում Ադրբեջանի գլխավոր դատախազը և մի ուս գնդապետ: Կարգում են անուն-ազգանունները: Հերթը հասնում է Նիկոլայ Օսլովին:

Սիրեցէ՛ք ձեր քնամիներին, քարի
արէ՛ք ձեզ առողներին. օրհնեցէ՛ք ձեզ
անհիծողներին, աղոթք արէ՛ք ձեզ նե-
ղացնողների վերա... Եւ երբ դուք ձեզ
սիրողներին սիրէ՛ք, ի՞նչ շնորհք է
ձեզ... Ուրեմն ողորմած եղէ՛ք: Եւ ձեր
վարձքը շատ կլինի:

Փայտե նստարանի վրա նա է՝ Գրիգոր Բաղդասարյանը:
Կոճղանման, աչքերը՝ խոշոր, հայացքը՝ անորոշ, կիսավայրե-
նի: Ականջի տեղը խոռոշ է: Ռմբակոծությունից շարզված պա-
տուհաններից հակտեմբերի վաղաժամ ցուրտը ներս է լցվում
կիսամութ սենյակը: Տղամարդը, կինը, չորս փոքրահասակ
երեխաները ցնցոտիների մեջ են:

— Աղջի՞կն ես:

— Կինն եմ:

Տղամարդը տեղից շարժվեց, շարունակեց նստել ան-
շարժ, գլուխը կախ, ինքնամփոփ: Թվում է՝ շրջապատում ոչինչ
կապ չունի նրա հետ: Բայց երբ երեխաներից մեկը բարձրաց-
րեց կաթսայի կափարիչը, մարդը գոռաց: Երեխաները սակվե-
ցին: Ես ցնցվեցի:

— Նյարդային է դարձել: Բանտից հետո:— Կնոջ ժպիտը
տարօրինակ թվաց:

Կինը մոտեցավ, խաղաց շալիս ծոպերի հետ:

— Առնովի է, թե՞ գործել ես:

— Գործած է:

Երեխաները սրտապնդված մոտեցան մեզ, մայրը փա-
ղաքուշ կշտամբեց, և նրանք քաշվեցին մի անկյուն: Նայեցի
երեխաներին ու թվաց, թե նրանք անուն չունեն: Մոր դեմքին
նույն անորոշ, տարտամ, սիրալիր ժպիտն է:

— Հին շոր-մոր թե ունե՞ս տուր, եթե տակի շոր էլ չինի...

— Ու կինը բարձրացնում է փեշը:— Չի հերիքում: Ազնիվ
խոսք, Մարտակերտում, տանը ամեն ինչ ունեմ: Այսինքն՝
ունեիր: Չհասցրիրք ոչինչ վերցնել: Թուրքերին մնաց: Հա-
րուստները, պաշտոնավորները, կամաց-կամաց իրենց ունե-
ցածը տեղափոխեցին Հայաստան, մեր մտքով չէր անցնում,
որ Մարտակերտը կհանձնվեր:

Ամուսինը մեր զրույցին անհաղորդ, անուշադիր նստած էր:

Հանկարծ հիշեցի, որ մոտս՝ պայուսակիս մեջ մի քանի
կտոր քաղցրավենիք կա: Հանում եմ, ու փոքրիկ, կեղտից սև-

վացած ձեռքերը անմիջապես հափշտակում են: Մի կտոր հետ
եմ քաշում ու պարզում տղամարդուն: Կոկորդից խոխոց է
դուրս գալիս, և ես մի կերպ ջոկում եմ շնորհակալութուն բա-
ռի հնչյունները:

— Մարտակերտում ի՞նչ էիր աշխատում:

— Վարորդ:

Բառերը հնչարտաբերում է դժվարությամբ: Մեծ ճիգեր
գործադրելով: Չայնը ցածր է, ընդհատումներով, խզզոցով:
Խոսելու ժամանակ ազամախնձորը անբնականորեն ցցվում
դուրս է պրծնում: Աթոս մոտեցնում եմ, որ կարողանամ լսել:

— Իսկ բանտարկությունից հետո՞:

— Ոչինչ:

Այսինքն ի վիճակի չէ:

— Կոկորդը ցավո՞ւմ է...

— Պառկեցրել են մեջքիս վրա և կոկորդս սապոզով կոխ-
կրբաել: Որ այնտեղից դուրս եկա, բուժվեցի: Հիմա կարգին
խոսում եմ: Մա էլ են բուժել:— Չեոքը տանում է դեպի ական-
ջի դատարկությունը:— Բայց կուրծքս չլավացավ: Փոս ընկած
է: Մապոզների հետքերն են: Ցավեցնում է:

— Ընկերոջս՝ ստեփանակերտցի Միշային խփեցին, շորս
ատամը միանգամից ընկավ: Իմ լինողը պատուվեց: Դանակը
բերեցին, ինչքան ոսկե ատամ ունեցող կար, շարք կանգ-
նեցրին, բոլորինը հանեցին:

— Շամփուրները շիկացրել են, մեջքներիս դրել:— Մարդը
վեր կացավ, հանեց բլուզը, ցույց տվեց մեջքին վերևից-ներքև
ձգված գորշավուն ակոսները:

— Երբ են բանտարկել քեզ:— Միջանկյալ և անկարևոր
հարց եմ տալիս, որ ժամանակ գտնեմ և ազատվեմ սահմակե-
ցուցիչ պատկերից:

— Մայիսի 10-ին: 15 օր՝ Բարդա: Այնտեղից՝ Գերանբույ:

— Ոնց որ խաղողը ճմռեն:

Ասածը նորից կրկնեց: Համեմատությունը ոնց ծնվեց
այս խեղված, մարմնի մեջ: Խաղող և դժոխք: Անհամադրելի
ինչպես համադրվեց նրա ուղեղում:

— Քանի տարեկա՞ն ես:

— 38:

Մարդը 20-25 տարով ծեր էր երևում:

— Եթե թուրք պատահի, ինչ կանես:

— Անխիղճ եմ: Բոլորը:— Խուսափում է ուղիղ պատաս-
խանից և գլուխն օրորում է, այսինքն, ոչինչ չի անի:

— Կնոջդ այնտեղ կատարվածի մասին պատմե՞լ ես
Հարցնում եմ, որ կնոջ միջոցով լրացնեմ շափածը:

Ժպիտի նման մի բան աղավաղվեց դեմքին:

— Ինչու հոգին քրքրվի, առանց այն էլ տեսածը շատ է:
Հեստ էլ այնտեղ այնպիսի բաներ են կատարվել, որ ինձ հետ
դերեզման կտանեմ: Իսկ եթե շատ ես ուզում իմանալ, կին
նստածներից հարցրու, նրանք գուցե ինչ-որ բաներ պատմեն:

Ուժերն արդեն չէին հերիքում շարունակելու գրույցը:
Չայնն ամբողջովին խզվել էր: Աթոռին նստած զգում եմ, որ
ոտքերս փայտացել են, ու ներքին դող է պատել ինձ՝ գրույցից,
պատուհանից փչող ցրտից, շրջապատից: Ոտքի եմ կանգնում:
Կինն ուղեկցում է ինձ մինչև դարպասը:

— Օճառը, շորերը չես մոռանա: Կբերես, չէ՞,
Ռիտան նորից խաղում է շալիս ծոպերի հետ:

***

Երկրորդ հանդիպում: Գրիգորը դրսից փայտի կտորներ է
քարշ տալիս վառարանի համար:

— Աղբակույտերից է հավաքել: Ինչ անենք, պիտի ապ-
րենք:— Շաղակբատում է Ռիտան:

Գրիգորը նստեց նստարանին նույն դիրքով՝ գլուխը կախ:

... Բարդայում երրորդ օրը դուռը բացեցին, պարկի նման
մի բան շարտեցին ներս: Մեր մի կին էր՝ ծեծված, շարդված,
շորերը պատառոտած:

— Ո՞վ ես:— Հարցրեցի:

— Հայ եմ:— Կինը պատասխանեց դժկամ, թուրքերեն:

Ամբոխը հավաքվել թուրքի տան առաջ, պահանջում էր
կնոջը:

Ամուսինը նայեց տղաներին, տղաները՝ հորը: Կինը սակվել
կուշ էր եկել իր տան անկյունում: Ամուսինը դուրս եկավ ամ-
բոխին ընդառաջ՝ համոզելու ձեռք քաշեն: Տան ներսում նրա
ձայնը չէր լսվում, իսկ ամբոխի զայրույթը, վանկարկումները
հասնում էին մոր ու տղաների ականջին: Մայրը չկարողացավ
նայել տղաների աչքերին: 17 տարեկանից թուրքի տան հարսը
առաջին անգամ զգաց իր օտարութունը: Աստիճանների վրա
կոպիտ ոտնաձայներից կինը հասկացավ, որ ամուսինը չէ: Որ-
դիները՝ նույնպես: Տղաները շմտեցան մորը: Մայրը չկարո-
ղացավ վերջին պահին նայել իր զավակներին: Ինչպես նաև
չնայեց, բայց ներքին զգայարաններով շոշափեց, տեսավ ամ-
բոխի առաջ գլխիկոր կանգնած իր երկրորդ կեսին:

Ականջը կտրած կալանավորը. Գրիգոր Բաղդասարյանը

Կնոջը թողեցին Գրիգորի մոտ, խցում: Կինը հայերէն ոչ մի բառ չասաց: Գոռում էր, կոծում էր՝ ես թրքուհի եմ, ինձ տարեք ձեր պետի մոտ, նրա հետ խոսելիք ունեմ: Հսկիչները ուշադրութիւն չէին դարձնում: Կինը բարձր-բարձր բանտի աշխատողներին ի ականջ սկսեց հայհոյել հայերին:

— Լռիր, քած, հիմա վերկկենամ ոտքերիս տակ կտամ: Զղիմացավ Գրիգորը:

Հսկիչը դուռը բացեց.

— Թե տղամարդ ես, շարունակիր:— Կալանավորը լոնց:

Սի քանի օրից հետո եկան կնոջը տարան: Երեք օրից բերեցին՝ տանջահար: Գցել էին շրանցքը, որ խեղդվի, երկար տարածութիւն քշվելուց հետո ալիքը ափ էր շարտել՝ կենդանի: Կինը խելքը գլուխը հավաքեց: Տասը օրվա ընթացքում հայերեն ոչ մի բառ չասաց: Գրիգորը հարցնւմորձ արեց, կինը խուսափեց, ոչ մի բառ չասաց՝ ոչ ամուսնու, ոչ տղաների մասին:

Գերիներին տեղափոխեցին Գերանբոյի բանտ: Կնոջը տեղավորեցին հարեան խցում: Առավոտյան բոլորին հանեցին դուրս: Երբ ներս եկան, տեսան՝ կինը շկա: Հսկիչը կանչեց Գրիգորին.

— Սրա տեղաշորը փաթաթիր բեր:

Կալանավորի աչքերը մնացին չռված. տեղաշորն արնաշաղախ էր:

— Ինչ եք արել կնոջը:

— Մորթել ենք:— Անտարբեր նետեց հսկիչը:

* * *

Առաքելյան կտնի մտերը պատուվել ու կախվել էին: Մեր մարդ էր, սիրտը՝ հիվանդ, չէր դիմանում: Տարան Միրբաշիր: Փոխանակել չհաջողվեց, երեք օրից ետ բերեցին: Հալից ընկած, միայն մի շունչ էր գնում-գալիս: Աչքերը բացեց, շուր ուզեց: Հսկիչը մի բաժակ տվեց: Մինչև վերջին կաթիլը ծրծունքեց ե... մեռավ: Ոնց որ քներ, առանց մի բառի, առանց մի ծպտուն հանելու, առանց տնքոցի:

Գրիգորը դուռը ծեծեց, հսկիչին իմաց արեց:

— Բոլորդ պիտի սատկեք:— Ու փակեց անցքը:

24 ժամ հետո եկան, հրամայեցին դիակը հանել միջանցք: Կալանավորը նայեց դիտանցքից: Մի թուրք սերժանտ, անունը Ռովշան, մոտեցավ դանակը հանեց, մեռած մարդու ականջները կտրեց: Գրիգորը փլվեց հատակին:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՃ

Ա. Վ. Կլիզման, Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեի հատուկ լիազոր:— Ասացեք, խնդրեմ, ո՞ւմ կողմից է անցկացվել անձնագրային ուժեղացման ստուգումը մայիսի 12-ից սկսած:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— ԽՍՀՄ ներքին գործառնության կողմից Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների գործառնականության օժանդակությամբ:

ԿԼԻԳՄԱՆ:— Պարետատունը ունի՞ տեղեկություն այն մասին, որ կատարվել է բռնություն, ունեցվածքի խլում, սպանություն:

ՊՈՒՍՈՎ:— Պատասխանում եմ: Անձնագրային ուժեղացման ստուգման ժամանակաընթացքում շարդեր, բռնություններ, ենմ եղել: Գրանք եղել են ստուգումից հետո...

ԿԼԻԳՄԱՆ:— Բայց եղե՞լ են:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— Ես հիմա կասեմ: Մեզ մոտ կան միայն հետազոտող տարբեր մակարդակների, սկսած երկրի պրեզիդենտից վերջացրած մեր շրջանի պարետատունից՝ պահանջով՝ վերլուծել պարզել և տալ իրավաբանական գնահատական: Բոլոր փաստերը, որ մեզ հայտնի են դարձել այդ հետազոտից, մենք ուղարկել ենք, համապատասխանաբար ընկեր Պլավսկում և էթե մենք գտել ենք՝ պետք է՝ հանրապետության դատախազություն, որի օպերատիվ բննչական խումբը զբաղվում է այդ գործերով:

ԿԼԻԳՄԱՆ:— Ձեզ մոտ ընդհանրապես ոչ մի տեղեկություն չկա՞:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— Բռնություն կատարելը չի մտնում ներքին գործերի իրավասության մեջ:

ԿԼԻԳՄԱՆ:— Մեզ հետաքրքրում է քաղաքացիական բնակչության ճակատագիրը: Մենք այժմ որոշակի գիտենք, որ մեծ քանակությամբ մարդիկ, քաղաքացիական բնակչություն, ոչ թե գրոհայիններ, որ ռուսեր կամ այլ բաներ են պատրաստում, մեկնել են այն տարածքներից, որտեղ նրանք մշտապես ապրում են: Ո՞վ պետք է ապահովեր նրանց անվտանգությունը, միլիցիա՞ն, դատախազությունը, ՊԱՆ-ը, զինվորները: Ո՞վ պետք է պատասխան տա Ո՞վ պետք է վերահսկի իրադրությունը:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— Մենք տարիներին, անկասկած, փաստաթղթերի համաձայն, տարածքում հասարակական կարգի, օրինականության համար պատասխան է տալիս պարետությունը: Մասնավորապես, ի նկատի ունեմ քաղաքացիների մեկնումը: Չայքենդի իրադարձություններից հետո ԼՂԻՄ-ի խորհրդային մարմինները մեզնից օգնություն են խնդրել և Մտեփանակերտ ենք հասցրել 1400 կին և երեխա: Եղել է նաև այսպիսի դեպք Շուշիի շրջանում: Երբ մեզ դիմել են մարզի ղեկավարները ուղղաթիռ տրամադրելու այնտեղից հողի կնոջ դուրս բերման համար, մենք ապահովել ենք

Արանց անվտանգությունը: Ինչ վերաբերում է շարապանը, Հաղորդի շրջանում ուղեկցել է Ադրբեջանի միլիցիան, Շուշիի շրջանում՝ խորհրդային բանակը:

Ն. Մ. Արժաննիկով, մարդու իրավունքների կոմիտեի նախագահի տեղակալ:— Պատասխանը ինձ չի բավարարում: Որովհետև հասարակական կարգի պահպանում հասկացության տակ ես պատկերացնում եմ՝ անվտանգության ապահովում: Միևնույն անգամ արանք ապահովում են կարգուկանոնը, որպեսզի արանց դուրս բերեն: Բայց հարկավոր է, որ այնտեղ, որտեղ մարդիկ ապրում են, ի նկատի ունենալ քաղաքացիական բնակչությանը, արանց ոչ ոք չենդացնի:

ԿՈՎԱԼՅՈՎ:— Դուք ասացիք, որ ներքին գործերի գործառնակը բռնատեղահանմանը չեն մասնակցել: Իսկ արգելք հանդիսացնել են:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— Անդրադառնանք օրենքին:

ԿՈՎԱԼՅՈՎ:— Օրինավոր է, որ մարդկանց ապրելու վայրից բշտն են:

ՊՈՒՈԶՈՎ:— Հայտարարում եմ՝ պրեզիդենտի, Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը արտակարգ դրության մասին, երկրորդ կետը, որտեղ ասված է՝ ժամանակավորապես արտաբնակեցնել քաղաքացիներին... Դրա համար այդ խնդիրը լուծելիս, որի մասին դուք հիմա խոսում եք, Ադրբեջանի կառավարությունը և ԼՂԾՄ-ում գործող կառավարման մարմինները (կազմկոմիտե), հենվել են օրենքի վրա: Տեղում՝ կառավարման մարմինների՝ մասնավորապես Ադրբեջանի ղեկավարության, գործունեության մեջ խտունվելու, միջամտելու իրավունք մենք չունենք: Օրենքի՝ համաձայն:

ԿՈՎԱԼՅՈՎ:— Ծնորհակալություն: Պարզ է: Հաջորդ հարցը կարող է պատահել, որ պարետությունը չիմանա տարածքում անցկացվող գործողության մասին: Ո՞ւմ որոշումն էր, դուք երբ եք այդ մասին իմացել:

Ա. Վ. ՊՈՒՈԶՈՎ:— Մենք բնակչության տեղահանման հարցերով չենք զբաղվում: Եթե դուք ուզում եք իմանալ իմ, որպես մարդու, անձնական կարծիքը, ինձ համար անընդունելի են բոլոր ձևերն ու միջոցները, որով լուծում են հիմնահարցը Լեռնաշին Ղարաբաղում: Դա իմ մարդկային դիրքորոշումն է: Ես հարցի խաղաղ լուծման կողմնակից եմ: Հարցի երկրորդ մասը՝ ով է համաձայնեցրել պարետության հետ այդ հարցերը: Նորից եմ կրկնում. համաձայնեցնել պետք չէ: Դրանք որոշված են օրենքով, և Ադրբեջանը ղեկավարվում է օրենքով: Որի՞ հարց է, արանք ինչպես են դա իրականացնում: Կա դատախազություն, կան այլ մարմիններ, որոնք կարող են պարզություն մտցնել:

ԿՈՎԱԼՅՈՎ:— Առանց համապատասխան որոշման, նույնիսկ օրենքը հիմք ընդունելով, բնակիչների տեղափոխում հնարավոր չէ իրականացնել: Պատ-

կերացրեք, ձեզ հայտնի է, որ ինչ-որ մեկը մարդկանց ավտորու է նստեցնում և տանում: Դուք որտեղի՞ց գիտեք, օրենքի վրա հիմնվելով են տանում, թե՞ տանում են անտառում գնդակահարելու կամ լճում խեղդելու: Զէ՞ որ դուք պարտավոր եք հսկել կարգը: Պարտավոր եք հետաքրքրվել, թե ինչ է կատարվում: Հարցնում եմ՝ ում որոշումն է: Զեր մարդկային դիրքորոշումը գրավիչ է, բայց ինձ րոլորովին անհասկանալի է Զեր պաշտոնական դիրքորոշումը:

ՊՈՒՈՋՈՎ:— Պարետությանը չեն տեղեկացրել, որ այդ բնակավայրերից ժողովուրդը տեղահանվելու է:

Հուլիսի 18

Խորհրդարանական ունկնդրում

* * *

Կանգնած են՝ հրապարակ բացած: Մեջտեղում Գրիգորն է, Միշան և 23 տարեկան բաքվեցի մի հայ: Դանակը տվեցին Գրիգորի ձեռքը:

— Կորիր ականջը կամ քեզ սպանում ենք:

Գրիգորը դանակը շարտեց:

Միշային հրամայեցին նույնը՝ Գրիգորի ականջը կտրել: Դանակը գցեց ձեռքից: Կանգնածները սպառնալից շարժվեցին դեպի բաքվեցի տղան: Բռունցքներ իջան գլխին: Տղան կտրեց Միշայի ականջը: Հետո արյունոտ դանակը շարտեց ու շոքեց գետնին: Խաժամուժը վրա պրծավ Գրիգորին.

— Եթե չես ուզում մեռնել... Քեզ ապրելու վերջին հնարավորությունն ենք տալիս:

Բաքվեցի տղան ձեռքերով գլուխը բռնած դողում էր: Գրիգորը շարտեց դանակը:

— Մա ուրիշ տեսակ մարդ է:— Ասացին ու տարան:

Նստած էր ոստիկանի համազգեստով բարձրաստիճանի թուրքը:

— Մպան մոտեցավ, նկար հանեց՝ դունավոր, գեղեցիկ:

— Ճանաչո՞ւմ ես,— Հարցրեց:

— Չէ:

— Հիմա կճանաչես:

Դանակը հանում է և...

Բլուզը հանեց, դրեց կտրված ականջին, պառկեց կողքի: Երկու օր մնաց այդպես:

Խզզոցը շատացավ: Գրիգորի վերջին բառերը ավելի շատ կռահում էի, քան լսում: Կինը տաք թեյ էր դրել մոտը, մի քանի կուս արեց:

— Բայց զորավար Անդրանիկի ո՞ր ականջն է կտրված եղել:

Աչքերի խորքում շող հայտնվեց: Խուպոտ, խզզոցով ձայնը դարձավ փափուկ: Հայացքի անորոշութունը կորավ ու սպասողական, ուղիղ ինձ է նայում:

— Ասացին՝ նրա աջն է եղել կտրված:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններում, Լեռնային Ղարաբաղում և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի սահմանակից շրջաններում բռնություն է գործադրվում՝ «հարևանների միջև խաղաղություն հաստատելու» անվան տակ: Պատժվում է մի ժողովուրդ, որը ցանկանում է օգտվել ինքնորոշման իր սահմանադրական իրավունքից: Նշված շրջաններում, որտեղ հախապատմական ժամանակներից ապրել, արարել և զոհվել են հայերը՝ պաշտպանելով իրենց հայրենիքը, մեր իշխանությանը իրականացվում է նրանց բռնատեղահանումը:

Հակամարտության շրջանում՝ մարտական առաջադրանքի կատարման ժամանակ՝ (անձնագրային ռեժիմի ստուգում, արմատական բնակչության տեղահանում, ինքնապաշտպանության խմբերից զենքի առգրավում), պետական զինվորական կազմավորումները օգտագործում են տեռորիստների և պատժիչների փորձված մեթոդը՝ խաղաղ բնակչությունից պատանդներ վերցնելը...

Օստովսկի, Կերբել, Ցիգալ, Չեռնով, Տարակ, Տիպչև...

Մայիսի 25, 1991 թ.

ԽՍՀՄ Գեղարվեստի Ակադեմիայի անվանի գործիչների, ակադեմիկոսների, թյուրակից-անդամների՝ ԽՍՀՄ պրեզիդենտին գրած նամակից

Եւ ձեզ պիտի առնեմ ազգերի միջից եւ ժողովեմ ձեզ ամեն երկրներից եւ ձեզ բերեմ ձեր հողը. եւ ձեզ վերայ մահուր ջուր պիտի սրսկեմ. եւ վեր պիտի առնեմ ձեր մարմնիցը փառեղէն սիրտը եւ ձեզ մարմնեղէն սիրտ պիտի տամ: Եւ պիտի անեմ, որ իմ օրէնքների մէջ վարուիք եւ իմ դատաստանները պահէք... Եւ իմ ժողովուրդը լինէք եւ ես ձեր Աստուածը լինեմ:

Մայիսի 16: Հին Շեն: Ժամը 9.00: Գործողութիւնն ավարտված է: Տղամարդկանց լցնում են ավտոբուսները: Շա-

բասյունը շարժվում է դեպի կաշին: Գնում են տանջալի դան-
դաղ, կանդառներով: Ճանապարհին հաճախ են հանդիպում
արնածաքավ հրոպակախմբերի: Ամեն անգամ՝ ծեծ, անարգանք:

— Աստված կդատի մեզ, — մի կանգառում հնչեց թուրքի
մի վեհերոտ ձայն ու անմիջապես էլ խլացավ ամբոխի վայրե-
նի աղաղակներին:

Կես ճանապարհին ավտոբուսը կանգնեցրին: Ռուս սեր-
ժանտ էր:

— Ինչպե՞ս էինք պայմանավորվել: — Պաշտոնական և ազ-
դու հարցրեց:

Թուրք ուղեկիցները ոչինչ չպատասխանեցին:

— Զեկ հրամայված էր տեղահանումը կատարել մարդա-
վայել: Իսկ դո՞ւր... Զինքներդ հանձնեք, շուտ:

Սերժանտը կատակ չէր անում: Թուրքերը դժկամությամբ,
բայց հանձնեցին ավտոմատները: Ատրճանակները՝ նույնպես:

— Սա ի՞նչ բան է: Ես բողոքում եմ: — Համարձակվեց
մեկը:

Սերժանտը անուշադիր՝ շարունակեց.

— Ճանապարհից՝ ոչ մի շեղում: Ուղիդ՝ մեր ետևից:

կաշին:

Ավտոբուսից մինչև շրջմիլիցիա՝ 25 մետր հատվածը ամ-
բոխը շրջափակել էր:

Ջարդ:

Խցում 40 հոգի են: Թուրք սպան բացեց դուռը:

— Մարդավարի ապրելը չհասկացաք: Սրան եք արժա-
նի: — Եվ արցունքաբեր գազ բաց թողեց:

Ամբոխը գոռում էր.

— Կոտորեցեք: Մորթեցեք: Հենց այստեղ: Սրանք բանտի
հացին անգամ արժանի չեն:

— Պիրի: — Ներկայացավ ոռու գնդապետը: — Հերիք ե-
ղավ: Տանջեցիք էս ժողովրդին: Համբերության բաժակը լցվել
է: Հայտարարում եմ՝ ով զենք ունի՝ թող բերի հանձնի: Ով
զենքի տեղ զիտի, թող ցույց տա: Հրամանս կատարողը մինչև
երեք ժամը ազատ կարձակվի: Գործողությունը՝ անձնազրային
ոեժիմի ստուգում, ղեկավարում եմ ես:

— Իսկ եթե զենք չկա՞: — Շարքից ձայն հնչեց:

— Կա: Համոզված եմ: Գնացեք մտածեք:

Երկրորդ օրը:

Հսկիչը Ալյոշային ուղեկցում է բանտապետի մոտ:

— Ես մարզի գլխավոր դատախազն եմ: Պլավսկի: Բողոք ունե՞ք:

Միթե՞ չի տեսնում՝ ինչ վիճակում եմ՝ մտածեց ու պատասխանեց.

— Ոչ:

— Գուք գրանցված չեք այն գյուղում, որտեղ ապրում եք:— Դատախազը նայեց արձանագրութայնը:

— Չեմ հասցրել, բայց այնտեղ եմ ծնվել, միջնակարգն ավարտել:

Պլավսկին՝ անուշադիր կալանավորի խոսքերին՝

— Ուրեմն սրա կալանքն օրինավոր է:— Ասաց թուրք քննիչին:

— Ազատ ես:— Շրջվեց:

***

Կոացրին: Բարձրացան սեղանի վրա, որ դազանակի հարվածները շեշտակի իջնեն մեջքին:

— Հրաժարվո՞ւմ ես, որ զենք ունես:

— Չունեմ:

— Իսկ եթե ձերոնցից կանգնեն և ասեն՝ ունես:

— Որ շունեմ՝ ո՞նց կասեն:

Քննիչը դարակից՝ հանեց մի ցուցակ և շրջեց կալանավորի կողմը:

— Կարգա՞:

— Բարձր:

— Ավանեսյան Ալյոշա: Կարաբին: Նոր Հաճնից:

Ալյոշան ճանաչեց Առնոյի ձեռագիրը:

— Համառութայնդ համար՝ դաս:

Երկու ժամից հետո նորից կանգնած էր քննիչի առաջ:

— Գրոհայի՞ն ես:

— Ոչ: Խոզ եմ պահում:

— Զենք ունես:

— Գողերը շատացել են.

— Գրիր:— Թելադրեց քննիչը.

«Մկրտչյան Առնոն կարաբինը տվել է, որ թուրքերին սպանեմ»:

— Սպասիր, դրան չեն հավատա:— Ասաց երկրորդ քննիչը:— Անբնական է ստացվում:— Եվ շտկեց. — «Զենք եմ վերցրել թուրքերից պաշտպանվելու համար»:

— Իսկ հիմա՞ կարաբինի տեղը:

— Տույց կտամ:

ՈՒԱԶ-ը շարժվեց դեպի Հին Շեն: Կալանավորից բացի վեց հոգի են: Մեծում են՝ հենց ընթացքի մէջ:

— Հիրիբ է: Հալից ընկավ: Լուսանկարելու համար թողեք մի քիչ տեսքը տեղը մնա:— Միջամտեց երիտասարդ թուրք սպան:

Անտառի ծայրը: Ֆերմայի մոտ: Քարը շրջեց:

— Չըխկ: Չըխկ:— Լուսանկարում են:

Չեռքը մեկնեց կարաբիհին:

— Չըխկ: Չըխկ:

***

Նորից հարցաքննություն:

— Ձեների պահեստի տեղը:

— Չգիտեմ:

Կալանավորը շէր ստում:

— Ճանաչո՞ւմ ես Առստամյան Գագիկին:

— Ճանաչում եմ:

— Խոստովանե՞լ է, որ Եղծահողի տակ թուրք վարորդին միասին եք սպանել:

— Չի կարող: Նման բան չի եղել:

— Դատական փորձաքննությունը պարզել է, որ քո կարաբիհի փամփուշտն է:

— Հնարավոր չէ:

— Հիմա կիսոստովանես:— Քննիչը, որ իրեն ներկայացրեց որպես Ասադովի հատուկ խմբից, վեր կացավ:

— Մինչև հիմա ստացածը մանկական խաղ էր:

Կանգնեցրեց պատի դեմ: Փայտե մի ձող առավ և սկսեց խփել գլխին: Կալանավորը սկզբում ցավ չէր զգում: Հարվածները կամաց-կամաց և ուժեղանում, և արագանում են:

Նրան թվաց, թե գլուխն սկսեց ուռչել: Գիտակցությունը մթազնեց:

— Հիրիբ է: Կմեռնի, մեր զահլեն են տանելու:— Լսեց բժշկի ձայնը:

— Ես ոչ ոքից չեմ վախենում:— Քննիչն էր:— Սա պիտի խոստովանի:

— Անմեղ եմ: Կյանքում մարդ սպանած չկամ:— Ուռած լեզուն մի կերպ շարժելով կմկմաց Ալյոշան:

— Իսկ եթե ազատ արձակենք, կարո՞ղ ես օգնել մեր միլիցիային:

— Ինչպես:— Նվաղած հարցրեց կալանավորը:

- Եթե մարդ սպանեն, հայտնես:
- Ես իմ քաղաքացիական պարտքը կկատարեմ:
- Աղբրեջանի՛ քաղաքացու պարտքը:— Շեշտեց քննիչը:
- Գիտակցությունը մթագնեց:

Քննչական մեկուսարան:

- Ճանաչո՞ւմ ես խաշատրյան Մելսիկին:
  - Համագյուղացիներ ենք:
  - Որտե՞ղ է աշխատում:
  - Պանրի արտադրամասում:
  - Ձարմանալի է: Եթե դրոհային չէ, ինչո՞ւ է հրաժարվում
- սրան ճանաչելուց:— Քննիչը դիմեց կողքի նստածին:
- Կարդա՛:— Մի թուղթ մեկնեցին Ալյոշային:

Թուղթը շուտով ուտ ավեց:

- Տառերը հայերեն են, բայց հնարավոր չէ կապակցել:
- Քննիչները հոհում են: ...Կախել էին առաստաղից: Ոտքերը՝ իրարից հեռու: Մեկ ժամ գանահարել ու խոշտանգել էին:
- Այդ վիճակում էլ ստիպել են դրել, որ ճանաչում է:

Մելսիկին խուց բերեցին: Այլանդակված: Կիսամեռ: Ալյոշան մոտ քաշվեց:

- Համառելի ի՞նչ իմաստ ունեիր:
- Կարծում էի՝ դա էլ շպիտի ասեմ:— Լաց եղավ:

Մեկը բացեց ականատը: Միլիցիայի աշխատակցի համազգեստով էր: Մխախտտ պարզեց:

- Ո՞վ ես:
- Մսխեթցի թուրք: Հիմա թեյ և հաց կբերեմ:
- Քիչ հետո վերադարձավ:
- Հասցեդ ասա, Շաքիր: Լավությանդ տակից դուրս կգանք:

- Աստված տեսնում է և դատում:
- Աստված քեզ հետ, Շաքիր:
- Հետքերը մաքրեք: Չիմանան: Ես այստեղ օտար եմ՝ ոնց որ դուք:

Շուվելյան:

- Յուրա՞: Դու է՞լ ես այստեղ:
- Վերջն է, վերջը:— Չոր մաշկի վրայով կաթեցին ար-

ցունքները:— Մարմինս շեմ դգում: Ներսս ոնց որ փտած...
Դեմքն այլակերպված էր: Ձեռքերը՝ կոր, գոսացած:

* * *

— Ձեմ դիմանում:— Գոռում ու թավալվում է Ալյոշան:
Գազիկը գրկեց բարձրացրեց:

— Քեզ ի՞նչ է եղել: Մի քանի ամիս կնստես՝ բաց կթող-
նեն: Բա որ ի՞մ տեղը լինեիր:

— Ուզում եմ հիշել տղաներիս՝ դեմքը՝ շեմ կարողանում:
Հո շե՞մ խելագարվում, Գազիկ:

— Պի՛նդ կաց: Քեզ հավաքիր՝ որ դիմանաս: Ես շեմ վա-
խենում: Գիտեմ, որ գնդակահարություն են տալու: Դա՛ հեշ:
Դատն է ծանր նստելու հոգուս: Մաղրելու են, ստորացնելու են:
Մտածում եմ՝ ինձ ոնց պիտի պահեմ:

Գազիկը վեր կացավ, իր բաժին հացն ու շաքարը հանեց
և ստիպեց քնկերոջն ուտել: Ալյոշան ուտում էր, իսկ ինքը դեռ
իր մտքերի հետ էր:

— Մեզ պատանդ էր պետք: Մենք ստիպված կրակեցինք:

* * *

— Սերոբ: Սերգեյ: Ալյոշա: Մհեր: Հենրիխ:— Կարդում
են անունները:

Կուսցնում են, նստում մեջքներին ու դազանակով հարվա-
ծելով տանում են մինչև հատուկ մեքենան:

Ազդամ: Դժոխքի վերջին դուռը:

— Կինդ որտե՞ղ է:— Հերթական ստորացումն է:

— Կրասնոդարում:— Պատասխանում է Սերգեյը:

— Գրիր:— Թելագրում են:

Գրում է. «Իմ կյանքը կախված է քեզնից: Փրկիր ինձ»:

Թուրքը պատռում է թուղթը, հարձակվում կալանավորի
վրա:

— Դու ծախեցիր կնոջդ, շուն: Դու ի՞նչ մարդ ես:

Կալանավորը հարվածների տակ վնաստում և լաց է լի-
նում: Երեկոյան կողմ նրան մեքենա նստեցրին և տարան:
Նախիջևանիկի մոտ թուրքերը շարդ էին կերել և կալանավորին
մահվան սպառնալիքի տակ ստիպեցին կրակի տակից հանել
մի քանի դիակ:

Երբ կալանավորներին նստեցրին մեքենան, Սերգեյը շո-
տեցավ:

— Դու մնո՞ւմ ես:— Զարմացած հարցրեց Սերոբը:

— Գործ կա: — Նայեց խեղճ-խեղճ, վիզը ծռած:

Ընկերները հասկացան, որ մեղք ունի գործած:

— Կներեն: Արի:— Ասաց Ալյոշան:

Գլուխն ավելի հակեց:

1992 թվական: Մարտ ամիսն էր:

Մեքենայի միջից կալանավորները ետ նայեցին և տեսան,
թե ինչպես է մաքրում արցունքները:

Մեկ ամիս հետո լսեցին, որ թուրքերը կտոր-կտոր են ա-
րել տղային:

Եօթնապատիկ հատուցում արա մեր
դրացիներին իրանց ծոցի մէջ՝ իրանց
այն նախատինձը, որով քեզ անարգե-
ցին, ով Տէր:

Կոացավ, թարմ վարունգ պոկեց ու մեկնեց թուրք Ռահ-
մանին:

— Զրույց ունենք քեզ հետ:

— Բարով համեցեք... Տուն մտնենք, օջախ է...

— Զրույցից հետո...

Զրահամեքենայի մոտ երեք ոտա զինվորներ ուղրեցին
ձեռքերը:

— Ռահման, մեր կտրած աղուհացը...

— Շուշում կխոսենք:

1991 թվականի հունիսի 4-ն էր:

* * *

Պատուհան-անցքը բացվում, փակվում է: Վայ նրան, ով
նստած տեղը կննջի, ձեռքը ծնոտին կզնի կամ կզրուցի:

Տանում են հարցաքննություն:

— Գրոհայինների անունները:

— Զգիտեմ:

Քննիչը դարակից մի լուսանկար է հանում:

— Ովքե՞ր են:

Բովորխանի անտառում աղբյուրի մոտ քեֆ են անում:
Շատերին չի ճանաչում: Սանոթներ կան: Բայց եթե մեկի ա-

Նունը տա, սկսելու են փորփրել. ինչ նպատակով, ինչպես, ինչու: Իսկ ինքը ասելիք չունի: Լավագույն միջոցը հրաժարվելն է:

— Չեմ ճանաչում:

— Քեզ էլ չե՞ս ճանաչում:

Նորից նայեց: Նստած է մեջտեղում ու դեպի վերև է նայում: Ուղղաթիռից են լուսանկարել, հազիվ է ճանաչվում:

— Ես չկամ այստեղ:

— Լա՛վ նայիր: Նորի՛ց նայիր:

— Չկամ:

Քննիչը սեղմում է դանգի կոճակը: Թուրքերը ներս են լրցվում:

Քթից-բերանից արյուն ժայթքեց: Վերնաշապիկը քրքրվեց: Աթոռի թիկնակին երկար տախտակ ամրացրին ու ձեռքերը կապկպեցին: Աթոռը շրջեցին թիկնակի վրա: Երկու հոգի կանգնեցին ձեռքերին: Մետաղալարով ձեծում են: Բերանը լաթ խցկեցին: Նվազում է: Լաթը հանում են:

— Գրոհայինների անունները:

— Չգիտեմ:

— Ձենքի պահեստի տեղը:

— Չկա:

Լաթը նորից են խցկում:

Չի հիշում, թե ինչպես ընկերը՝ Համլետը գրկած բանտախուց է տարել: Թրջոցներ են դնում: Ուշքի է գալիս: Վիկտորը շոշափում է կողոսկրերը.

— Սա ի՞նչ բան է:

Կողոսկրերի կտրատված հատվածները նրա ձեռքի տակ այսուայնկողմ են շարժվում:

***

Հունիսի 8: Նորից՝ քննիչի մոտ: Համարյա մերկ է: Հազիվ է կանգնում: Զգում է, հենց մի թեթև խփեն կընկնի: Մեկը մտեցած ու բռունցքով ներքևից վերև՝ աչքի տակ: Այտուսկրը ջարդվեց: Աչքերը բացեց կալանախցում: Լեզվի տակ դառն ինչ-որ բան զգաց: Բժիշկը կղացավ նրա վրա:

— Ճանաչո՞ւմ ես:

— Ոչ:

— Վաղը կճանաչես:

Տանում են ոռնտոգեն նկարահանման: Հինգ կողոսկր ջարդված է: Փաթաթում են:

— Հիվանդաթերթիկ եմ ձեռկերպում և քեզ վեց օրով ուղարկում բանտի բուժմաս:— Բժիշկը բարություն է խաղում: Հրաժարվում է, խնդրում իրեն թողնել խցում:

— Կողբահաստություն պետք չէ անել: Ինչ որ գիտես, ասա և ազատ կարձակեն քեզ:

— Եթե խմանայի՜...

— Չիմացողն այստեղից դուրս չի գալիս, հասկացիր: Եվ լավ մտածիր: Վեց օր քեզ ժամանակ:

***

Հսկիչը դուռը բացում ու ներս է մտնում բանտի աշխատակիցներին հետ:

— Վաչագան:

Միակ շժեծվածը նա էր: Տարան հանդիպման, անզլիացի և ուս թղթակիցներ էին եկել բանտ:

— Եթե լեզվից որևէ բան թոցրիր, հենց այստեղ, դուան մոտ քեզ կենդանի-կենդանի կթաղենք: Քիչ անց Վաչիկը մտավ մի քանի ծխախոտ ձեռքին: Անզլիացի թղթակիցն էր տվել: Հսկիչները հետևից ներս մտան, ծխախոտը խլիցին, Վաչիկին էլ տարան ծեծված ետ բերեցին:

— Ինչ որ բա՛ն ես ասել,— հարցրին ընկերները:

— Եթե ասեի, կսպանեին: Ինչպես տեսնում եք, կենդանի եմ:

***

Բանտախցից հանում են Ալբերտ Շեկյանին: Առաջածորից էր: Երկաթե ձողով, ամրաններով ծեծում են: Իբր տանը խուզարկության ժամանակ ինքնաշեն նոսակ են գտել: Մեկ շաբաթ անց ընկերները նրա մոտ տարօրինակութուններ են նկատում: Անջատվում էր շրջապատից, տնքում ու դառանցում:

Տղան խանգարվել էր, բայց թուրք քննիչները դարձյալ կանչում են հարցաքննության: Ստորագրում էր ինչ որ տալիս էին, պահանջում էին:

— Գրոհայինները:

Գրում էր համագյուղացիների անունները, ում որ հիշում էր:

— Երևանից ինչո՞ւ ես եկել: Նկատի ունեին երևանյան բարձրագույն կրթությունը:

— Եկել եմ թուրքերին կոտորեմ:

Արձանագրվում էր:

- Ովքեր են ուղարկել:
- Հայ ծայրահեղականները:
- Զենքի տեղը:

— Անտառում, գյուղում, մեր տանը:
Ամեն ինչ արձանագրվում էր: 20-րդ օրը Ալբերտին խցից տարան:

ՄԵԶԵՐՈՒՄ ՓԵՍՏԱԹՂԹԻՑ

ԽՄԵԼՅՈՎ, ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչ:— Հարց է ծագում: Առաջին հերթին, որպեսզի մենք հասկանանք իրար, մենք պետք է խոսենք մույն լեզվով: Այսօր մենք չենք կարող իրար բացատրել, թե ովքեր են գրոհայինները: Չենք կարող բացատրել՝ ինչ է նշանակում պատանդ և ինչով են տարբերվում գերիներից, ձերբակալվածներից և կալանավաճներից: Կան բացեր արտակարգ դրության իրավական ռեժիմի մասին ԽՍՀՄ օրենքում, որովհետև սա փաստորեն ազգամիջյան հակամարտություն է, իսկ հատկապես ազգամիջյան հակամարտությունը հիմք չի հանդիսանում, որպեսզի կիրառվի արտակարգ դրության օրենքը: Սա պարզ-հասարակ իրավական բացթողում է: Դրա համար այստեղ զինվորականները ստում են, որ իրենք գործում են ոչ թե արտակարգ դրության օրենքի հիմամբ, այլ հենվում են պրեզիդենտի՝ գրոհայիններին զինաթափելու հրամանագրի վրա, և ենթարկվում են խիստ քննադատության:

Հարկավոր է պարզ պատկերացնել՝ ովքեր են հակամարտող կողմերը: Եվ կոնֆլիկտին լրացուցիչ մասնակիցներ մտցնելը տանում է դեպի իրադրության նորմալացում, թե՛ ընդհակառակն, դեպի հակամարտության մասշտաբների ծավալում:

Մայիսի 18

Խորհրդարանական ունկնդրում

***

Բժշկի վեց օրն անցավ: Դուռը բացվեց, մի խումբ ներս մտավ: Մեկն առաջ եկավ, այնպիսի մի ապտակ հասցրեց, աչքերը դուրս թռան:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, — բըբջում է: — Վալիճն եմ, վալիճը: Ճանաչեցի՞ր:

Սերժիկը փորձիրում է հիշողությունը: Անունն էլ էր անծանոթ, ինքն՝ էլ՝ Նորից ապտակ: Հասնոց:

— Հա՛, հա՛, հա՛... Հիշում ես ինչպես քեռուս երկու անգամ ապտակեցիր:— Նորից ապտակ է ստանում:

— Ալիին մոռացել ես... Հանդից խոտ էինք տանում: Մեքենան կանգնեցրիր, դու սպիտակ ձիու վրա էիր:

Հիշեց: Հանդից խոտը գողանում էին: Մեկին բռնեց: Բայց թուրքը օձի լեզու թափեց, խնդրեց, աղաչեց: Մոտը փոքր տղա երեխա կար նստած: 8 տարի առաջ էր:

— Հիշեցի՞ր:

— Հիշեցի, բայց Ալին խոտը տարավ, հիշո՞ւմ ես, տարավ:

— Մեր հանդը, մեր խոտը... Դո՞ւ ով էիր, անհավատ:

— Մեր մեջ թշնամություն չկար: Ես հանդերն էի հսկում:

— Հա՛, հա՛, հա՛... Դու ո՞վ էիր, որ թշնամի լինես կամ չլինես: Մեր հանդը, մեր խոտը, մեր հողը:

* * *

— էլման, օգնիր:

-- Միակ միջոցը խոստովանելն է:

Հովիվ Թևանը ոչխարի հոտը բերում արածեցնում էր իրենց գյուղի հանդերում: Նրանք անտառ չունեին, ինքը փայտ էր տալիս, նրանք՝ ոչխարի միս, բուրդ: Ինչքան է թևանի տանը ինքն իր ձեռքով հնդկահավի խորոված արել: Կերել են, կենացներ են զարկել: Տղան՝ էլմանը իրեն հորեղբայր էր ասում:

— էլման, օգնիր:

— Դուք եք մեղավորը:

* * *

Քննասենյակ. Այստեղ է նաև զարադաղլուեցի Մամեդը՝ բնիզինակայանի լցավորողը, որի հետ մի փութ աղ ու հաց է կերել: Ղարադաղլուի հայտնի դեպքի՝ 6 սպանվածների մեջ նրա եղբայրն է, եղբոր կինը, երեխան, հորաքույրը, հորաքրոջ ամուսինը:

Կալանավորին կանգնեցնում են պատի դեմ: Քրքրված ներքնաշապիկը պոկում են: Հարված ողնաշարին: Այն զգացողությունն ունեցավ, թե բնիզին լցրեցին ու վառեցին: Ձեռքն ակնթարթաբար, իրենից անկախ բարձրացավ ու շրթրխկ՝ մեկի դեմքին: Թուրքը փովեց գետնին: Թափվեցին վրան, պառկեցրին, հանեցին գուլպաները: Երկաթե ձողով ձեծում ու ծակծրկում են ոտքերի ներբանն ու գարշապարը: Ունում է: Այդ օրը նյարդերը տեղի տվեցին: Խեղճացավ:

— Մամեդ, փրկիր, մեր աղ ու հացը վկա չգիտեմ ով է սպանել:

Ծվ՝ իրոք չգիտեր:

Ուշագնաց է լինում: Իսկ երբ ուշքի եկավ, ծեծողները նստել էին բազմոցին և հոգնած հետև էին: Մամեղը կանգնել էր գլխավերևում:

— Գիտեմ, որ դու շես սպանել: Բայց սպանողների տեղն ասա, քեզ բաց թողնենք:

— Չգիտեմ:

— Այդ դեպքում ոչինչ անել չեմ կարող:

***

Հունիսի 15:

— Սերժիկ Մկրտումյան:

Քննիչն է, բժիշկը:

Բեղերը բուժածելիով քաշքշում, կտրտում, իբր թրաշում են: Հետո էլ սպառնալիքներ՝ եթե շխտատվանի, տանում են մորթելու: Դանակը պահեցին ականջի վրա:

Դանակը... խրրա... Արյունը ականջը լցվեց:

— Ձեզ սպանելը մեղք է, մեկ-մեկ պիտի տանջենք, մինչև որ... Բոլոր հայերիդ պիտի անցկացնենք... շող... հասկացա՞ր, չէ՞: Տեսել ես, չէ՞, ոնց են ցավից տապակվում:

— Գիտեմ, կանեք:

— Գիտեմ, թե դուք ինչի եք ընդունակ:— Այդ պահին կալանավորը ուզում էր, որ սպանեն՝ տանջանքները վերջանան: Հովազի նման, ոստյուններով, հարձակվեցին:

— Ասելո՞ւ ես:

— Կասեմ:

Մի կողմ են քաշվում:

— Եթե կենդանի մնամ, ամեն տեղ պատմելու եմ, որ 15 թուրք մի կապած հայի շկարողացան սպանել:

Թուրքը ցատկում է փորին ու սապոզներով կոխկրտում, հետո էլ կատաղած փնչացնում: Հետո իջավ, գոռում է.

— Դեղ տուր: Ատամնացավի դեղ տուր:

Բժիշկը գնաց եկավ՝ շորս հարձեռքին:

— Երկուսը հիմա խմիր, երկուսն էլ՝ հետո:

Թուրքը շորսն էլ միանգամից կատաղած կող տվեց: Աչքերը շաղվեցին, դեմքն աղավաղվեց, արյունը խփեց գլխին: Հարձակվեց: Հետո ընկերները նրան պատմեցին, որ գլխից քարշ տալով տարել են բանտախուց: Մի քանի ժամից հետո, երբ թուրքերը մտան, Սերժիկը ուշքի էր եկել: Թնատակերից բռնեցին դուրս տարան: Ջրի փողորակը պահեցին վրան: Կանգնեցնում են՝ դատարկ պարկի պես ընկնում է:

— Լսեք, մի օր դրանց տեր է դուրս գալու: Ի՞նչ պատասխան եք տալու.— Լավից մի ձայն ճաղաշարից այն կողմ, որտեղ սովորաբար միշտ մեծ ամբոխ էր հավաքվում:

— Այդ ով էր; այդ ո՞ւմ ձայնն էր: Ո՞վ էր հային պաշտպանողը, թող առաջ գա:

Ճաղաշարի առաջ թուրքը ետ ու առաջ էր գնում, պատրաստ ծվատելու և պատառ-պատառ անելու խոսողին:

Ամբոխը լուռ է: Աշխարհն արյուն կոխած բռնում է ճաղաշարից ու թափահարում:

— Ձայն հանողը թող առաջ գա:

Լուսնուն: Ամբոխը մի քայլ ետ է քաշվում:

Թուրքը մոնչալով հարձակվում է կալանավորի վրա:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՅ

ԽՍՀՄ արեզիդենտը պետք է անհապաղ միջոցներ ձեռնարկի, որոնք բացառեն ԽՍՀՄ զինված ուժերի և ԽՍՀՄ ներքործնախարարության ներքին գորքերի օգտագործումը որևէ նպատակով, բացի հակամարտ կողմերին բաժանելուց:

Միջազգայնորեն ճանաչված նորմերի և մարդու իրավունքների վերաբերյալ համաձայնագրերին համապատասխան անհրաժեշտ է անհապաղ դադարեցնել խաղաղ բնակչության բռնի տեղահանությունը, ազատել պատանդներին և սպառազեն ընդհարումների հետ կապված քննչական գործերը հանձնել ԽՍՀՄ դատախազության տնօրինությանը:

Մարդու իրավունքների խախտումները պետք է կասեցվեն, ում կողմից էլ որ դրանք կատարվելիս լինեն:

Մայիսի 15, 1991 թ.

Ռուսաստանի ժողպատգամավորների 4-րդ համագումարի հայտարարությունից

Հունիսի 18: Քննասենյակ: Քննիչը փոխված է: Պահվածքը հանգիստ, բայց խիստ ու կոպիտ: Զգում է, որ այս մեկը բարձրաստիճան պաշտոնյա է:

— Դե, պատմիր:

— Ոչինչ չգիտեմ:

— Իմանալու ես: Բոլորդ իմանալու եք: Եվ թուղթը հրում է դեմը:— Ամեն ինչ մանրամասն, այնպես, ինչպես կատարվել է, գրիր:

— Տեղյակ չեմ:

Սեղմում է զանգի կոճակը: Ներս են լցվում: Չեղբերը՝ վեց

կտրված մատներով՝ մեկնում է սեղանին:

— Խնայեք: Երկրորդ կարգի հաշմանդամ եմ...

— Յուզեցի դուրս գալու ժամանակ մտածելի, որ հաշմանդամ ես...

— Ես չե՞մ կանչել:

— Միլիոն մարդ եք հրապարակ դուրս եկել, ասեղ գցելու տեղ չկար, աննամուսներ: Հաղարից ավելի մարդ ենք բանտ բերել, բոլորդ էլ հրաժարվում եք, բոլորդ էլ ստորագրել եք, որ ենթարկվում եք Ադրբեջանի սահմանադրությանը, բա էդ ովքե՞ր էին միացում պռոստոլները:

— Ես անտառապահ եմ, գյուղացի մարդ եմ: Ես դեմ եմ եղել:

— Ովքեր են կողմ եղել, նրանց անուններն ասա:

Լուսթյուն:

— Թե վատ էիք ապրում:

— Չէ, նույնիսկ ավելի լավ էինք ապրում, քան պետք էր:

— Ուրեմն...

— Չպիտի միացում կանչեինք:

Շրջվում է աչ կողմին նստած բանտապետի տեղակալ Մամեդովին:

— Պինդ է երևում: Սրանով դո՞ւ գրաղվիր:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

ԱՄՆ-ի Ամխազան, Նորին մեծության պարոն
ԶՈՐԶ ԲՈՒՇԻՆ

Ֆրանսիայի Հանրապետության Ամխազան նորին
մեծության պարոն

ՖՐԱՆՍՈՒԱ ՄԻՏԵՐԱՆԻՆ

ԳՖՀ-ի կանցլեր, նորին մեծության պարոն

ՀԵԼՄՈՒՏ ԿՈԼԻՆ

Միացյալ թագավորության վարչապետ, նորին
մեծության պարոն

ԶՈՆ ՄԵՅՋԵՐՈՒՆ

Մալմոնիայի վարչապետ նորին մեծության պարոն

ՏՈՍԻԿՈ ԿԱՅՖՈՒՆ

Իտալիայի Հանրապետության Ամխազաների
խորհրդի Ամխազան նորին մեծության պարոն

ԶՈՒԼԻՈ ԱՆԴՐԵՈՏԻՆ

Կանադայի վարչապետ նորին մեծության պարոն

ԲՐԱՅԱՆ ՄԱԼՈՒՆԻՆԻՆ

Հարգելի պարոնայք:

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական
պատգամավորների խորհրդի գործկոմը, ժողովրդական

պատգամավորների շրջանային և քաղաքային խորհուրդների գործկամները, կուսակցության շրջանային (քաղաքային) կոմիտեները, ԼՂՀ արհմիությունների Ֆեդերացիայի խորհուրդը՝ հաշվի առնելով, որ աշխարհի առաջատար տնտեսապես զարգացած երկրների միջև տնտեսական ու քաղաքական սերտ համագործակցությունը պետք է կապուցության և կարգուկանոնի երաշխիք լինի համայն աշխարհում.

ճանաչելով յոթնյակի պետությունների ղեկավարների դերն ու ազդեցությունը արդի աշխարհում՝ ուղղված ժողովուրդների միջև հարաբերությունների բարելավմանը, անվտանգ աշխարհի ապահովմանը, արդարությանն ու համագործակցությանը.

հիշելով մարդկության առաջ աշխարհի յոթ առավել զարգացած պետությունների ղեկավարների պատասխանատվության մասին և հաշվի առնելով նրանց հնարավորությունները աշխարհում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա ներգործելու խնդրում.

նշելով Խորհրդային միության ղեկավարության կողմից Լեռնային Ղարաբաղում կազմակերպված հայության՝ արդի պայմաններում անհավաստեղ ցեղասպանության ակտը, որի հետևանքով զոհվում են միանգամայն անմեղ, խաղաղ մարդիկ, հալածանքների և բռնազաղթի են ենթարկվում իրենց մայր հողից վտարյալներ դառնալով իրենց սեփական երկրում.

ելնելով սեփական բախտը տնօրինելու, իրենց ներքին և արտաքին քաղաքական կարգավիճակը որոշելու ժողովուրդների իրավունքի և իրավահավասարության սկզբունքից.

արտահայտելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության հայ մեծամասնության կամքը, որն արտահայտվել է 1991 թվականի մայիսի 15-ին ՄԱԿ-ին և մայիսի 17-ին նրա գլխավոր քարտուղարին, ինչպես նաև Ամերիկայի, Եվրոպայի, Ավստրալիայի, Ճապոնիայի, Հարավային Կորեայի, Սինգապուրի, և Ֆիլիպիններ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարներին ուղղված մեր դիմումներում, որոնցում խնդրվում է քաղաքական ապաստան տրամադրել Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ հայ բնակչությանը.

խնդրում ենք Ձեզ Լոնդոնում կայանալիք «յոթնյակի» առաջիկա հանդիպմանը քննարկել.

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը քաղաքական ապաստան տրամադրելու և միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն, վստահված շարժական ունեցվածքով ԽՍՀՄ տարածքից մեկնելու հնարավորությունը.

ԼՂԽՄ մարզգործկոմ, ԼՂԽՄ արհմիությունների Ֆեդերացիայ խորհուրդ, Ստեփանակերտի քաղգործկոմ, Ասկերանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Հաղրուփի շրջգործկոմներ, կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմ, կուսակցության Ասկերանի, կուսակցության Մարտակերտի, կուսակցության Մարտունու, կուսակցության Հաղրուփի շրջկոմներ:

Մայիսի 29, 1991 թ.

Բանտապետի աշխատասենյակ: Արքայապետը թեյ է խմում:

— Գուցե թե՛յ... Մի բաժակ:

— Ո՛չ, ո՛չ,— հրաժարվում է:

— Որ ձեր գյուղում, ձեր հանդերում ինձ պատահես, կսպանե՞ս:— Ձայնը մեղմ է:

— Ոչ, ոչ: Ինչ եք ասում, ընկեր պետ, պատիվ կտամ, կհարգեմ:

— Ձեմ հավատում: Ստեփանակերտում ինչքան ընկերներ ունեի: Ընկերություն, ախպերություն էինք անում: Հիմա մեկ-մեկ զանգում ենք, հուզվում, նույնիսկ լաց ենք լինում: Գու էլ, տեսնում եմ, խեղճ մարդ ես, մարդ սպանել չես կարող, բայց կիմանաս, այն գիշեր, որ հարձակվեցին Ղարաղաղուի վրա, անցուղարձ նկատած կլինես, ովքեր էին, անուններն ասա, հենց այստեղից քեզ տուն ուղարկեմ:

— Իմացածներս արդեն ասել եմ:

Բանտապետը կարմրեց, սփրթնեց, քրտնեց:

— Մեր համբերությունն էլ սահման ունի: Մենք էլ մարդ ենք, չե՛: Ձեր միլիցիայի մայոր Շահբաղյանը չդիմացավ, կախվեց, ձերոնք էլ կարծում են՝ մենք ենք սպանել:

Վախից ձայն չի հանում, մտածում է՝ հիմա վերկենա, կհոշոտի, պատառ-պատառ կանի:

— Մենք բարի մարդ ենք, իսկ դո՛ւք...

Տեր Աստված՝ թող սպանեն՝ տանջանքները կվերջանան՝ կրկնում է մտքի մեջ:

Օգոստոսի 4: Կալանախցից հանում և տանում են անծանոթ միջանցքներով: Դուռը բացվում է: Երկաթե ճաղաշարերով տաղավար է: Մեղտեղում պարան-օղակներ են կախված:

Երեք-չորս հոգի թևատակերից բռնեցին ու բարձրացրին աթոռի վրա:

— Պարանը վիզդ գցիր:— Հրամայում են:

Դողում է:

Նորից՝ հրաման: Ատամների կափկափյունը լսելի էր: Պա-

բանը հազցրին վզին: Արդեն ոչինչ չի զգում: Ոնց որ մշուշի միջից, նրան է հասնում մեկի ձայնը:

— Էլի ժամանակ տանք: Գուցե խոստովանի:

Իջեցնում են աթոռից: Հրելով, քացի-քացի անելով տանում են, բայց նա չի զգում ո՛չ ցավ, ո՛չ վիրավորանք, ո՛չ ժամանակ:

* * *

Օդոստոսի 5: Հանեցին բանտի տարածքից, կարծում է՝ տանում են գնդակահարության: Ետևից փակվեց բանտի երկաթյա դուռը:

— Ազատ ես:

Զի բմբունում բառերի իմաստը:

Հոհոոց:

— Ազա՛տ ես:

Հոհոոց:

* * *

12 ննգեցիներին յոթը ազատ են արձակվում: 5-ը՝ վիկտորը, Ստյոպան, Կարենը, Արգինայը, Գրիգորը ինն ամիս թուրքական բանտում կրում են իրենց խաչը:

* * *

1992 թվական: Փետրվարի 16: Ժամը՝ 7.00: Ղարադաղլուի ձորակը հրետանային կրակից թնդում է: Առաջին գծում «Արարոն» է: Շրջակա սարերում, երկրորդ գծում, դիրք են բռնել տեղի ինքնապաշտպանության ջոկատները:

Սերժիկը հրացանը ձեռքն առավ և ձորամիջի ճանապարհն ընկավ: Ղարադաղլուից որոշակի տարածության վրա կանգնեցրին, մոտենալ չէին թույլատրում: Մարտադաշտից պատգարակի վրա մի վիրավոր բերեցին: Ճանաչեց: Մականունը «Ճուտիկ» էր, Հս. յաստանից: Ցավից գալարվում էր: Սրսկեցին:

— Ոնց ես, Ճուտիկ:— Հարցրեց Սերժիկը:

— Ներսս վառվում է: Երևի ամեն ինչ վերջացած է...

Երկրորդ օրը, կեսօրին գործողութիւնն ավարտվեց: Ստեփանակերտ-Մարտունի մայրուղու մեջտեղը տնկված, շրջակա գյւղերի վրա ահուսարսափ տարածող Ղարաղաղուն չկա: Այնտեղից դուրս բերվեց գերինների շարքը: Մերժիկը հրացանը ձեռքին հետեւեց նրանց: Ամիսներ շարունակ ներսը կրծում էր մի ցավ. հատուցել իր տանջանքների դիմաց: Հիմա ինչքան քայլում է շարքի ետեւից, այնքան ներսում թուլանում է ատելութիւնը: Մինչդեռ իրեն թվում էր, թուրք ընկնի ձեռքը... Այժմ, երբ հատուցման ժամը հասել է, նայում է ողորմելի խլչակներին ու հոգում գտնում է միայն նողկանքի, գարշանքի զգացում: Ինքը ճանաչեց 18-20 տարեկան երկու տղաների, որոնք օմոնի համազգեստով էին: Բժիշկ Ագիլի տղաներն են, այն Ադիլի, որ գիշերը մի խմբի հետ գողութիւն էր գնացել Մուշկապատի ֆերմաները և այնտեղ սպանվել: Այդ դեպքից հետո ութ ամեղ մուշկապատցիների տարան և տանջեցին բանտում: Երբ խումբը հասավ Կաղարծու պահեստի մոտ՝ Բալիբաղ, շաղացից վերև, թթայգիների մոտ, ճակատին սևերիզ ժապավենով զինվորը կտրեց շարքի առաջը: Կանանց քշեցին մեքենայի մեջ: 28 տղամարդու առանձնացրին: Մեկը փորձեց փախչել դեպի թթայգիները: Առաջինը նա՛ ընկավ: Այս վայրում մի քանի ամիս առաջ կաղարծեցի նելսոն Ավանեսյանը հոտն էր արածեցնում: Օրը մոայլ ու ամպոտ էր: Քաղաթուխայի միջից դուրս եկան դարանակալած ավազակները: 30 տարեկան տղամարդու խոշտանգված դիակը գտան Ջաղացի ձորում:

Այս նույն շաղացի մոտ քլթքլթում և ելք է գտնում մի այլ ատելութիւն: Արյունը մաքրվում է արյամբ, ատելութիւնը՝ ատելութիւնամբ: Իժվարը այն զգացումը կրելն էր, որ ուներ Շուշիի նախկին կալանավորը: Նրա հոգին տանջվում էր խղճի և ատելութիւն հերթագայվող իրարամերժ զգացումների մեջ: Սևերիզ ժապավենով զինվորը մոտեցավ նրան և հրամայեց թաղել դիակները: Սոտակայքից մի էքսկավատոր բերել տվեց: Հողով ծածկեց փոսը: Երբ մի քիչ հեռացավ, շրջվեց ու ետ նայեց: Փոսից ինչ-որ ոսկորներ էին դուրս ցցված: Խոշտանգված հոգին չհասկացավ՝ ձեռքն՝ ու հողից դուրս ցցված, թե՛ իրեն է թվացել:

Երէ մէկը կամենում է իմ ետեւից
գալ, թող իր անձն ուրանայ եւ ամեն
օր իր խաշն առնէ եւ իմ ետեւից գայ:
Որովհետեւ ով որ կամենայ իր անձն
ապրեցնել՝ կկորցնէ նորան. եւ ով որ
իւր անձն կորցնէ ինձ համար՝ նա կապ
րեցնէ նորան:

Մարտակերտի տարածքում և մերձ նկատվում էին ոստի-
կանական հատուկ ջոկատների կուտակումներ: Սպասվող
հարձակումներին պիտի պատասխան տրվիր: Շահումյանից
դենք տեղափոխվեց Քաջավան: Ավտոմատ՝ 40 հատ, նոր,
գործարանային: Օրը ցերեկով չուղեցին, մաքրեցին: Փամ-
փուշտները՝ 100-ական լցրին գրպանները: Ստեփանակերտից
եկած 40 հոգանոց խմբից 10 մնացին գիշերելու, մյուսները՝
Քաջավանից դուրս եկան որոշակի խնդրով:

***

—Ձեռքներդ վե՛ր: Չշարժվել:

—Ձեռքներդ ցած պցեք:

Ճայթեց անսպասելի, մթության մեջ: Ավտոմատների
փողերն ուղղվեցին պահակակետի տղաների վրա: Խավա-
րում հազիվ են նշմարվում զինվորների ուրվագծերը: Երկ-
րորդ պահակակետը ևս անշուշտ զինաթափվեց: Ճանապար-
հը դեպի Քաջավան բացված է, 18 տուն՝ դավին անտեղյակ՝
քնած: Գյուլիջա, Շոթանյու, Ումութլու, Փափրավենդ գյուղե-
րին սահմանակից երեք պահակակետերը ևս վերացվեցին:

Մթության մեջ զինվորներն առաջանում են: Սրանք հե-
տախուռական խմբերն են: Զինվորներից մեկը խանութի մոտ
գայթեց: Պատահական կրակահերթ՝ օդի մեջ: Դա նման էր
տաղնապի աղբանշանի: Արմենը և Ալիկը, որ գիշերային հա-
վաքույթից հետո շրջում էին պահակակետերը, վազեցին
կրակոցի ուղղությամբ: Փողոցի լապտերների լույսի տակ
նրանք տեսան զինվորների խիտ շղթաները: Արմենը ձեռքն
ընկած փայտը շարտեց՝ և անջատեց էլեկտրականութունը:
Շարունակութունը ընթանում է խավարի մեջ:

—Կանգնի՛ր:— Ալիկը լսեց զինվորի ձայնը, բայց շատու-
նակեց վազել:

Ավտոմատի հարված գլխին՝ և գիտակցութիւնը կորցրեց:
— Զինվորնե՛րը... — Դուան մեջ հազիվ հասցրեց գոռալ Ար-
մենը, բայց արդեն ուշ էր: Քնաթաթախ, կիսամերկ տղանե-
րը շկարողացան զենք օգտագործել. պատուհանից արցուն-
քաբեր գաղ էին կրակել սենյակ, և հակազազային դիմակ-
ներ հագած զինվորները ջարդում էին տղաներին:

Գիշերվա ժամը 4-ն անց էր, երբ սկսեց գործել գյուղն
օդակի մեջ առած ռազմական տեխնիկան:

Զա՛րդ:

Թալա՛ն:

Ահաբեկչութիւն:

ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի Ռիզայի զինվորական ջո-
կատը կատարեց մարտական առաջադրանքը: Առգրավված են՝
9 ավտոմատ, 3-4 կարաբին, 5 որսորդական հրացաններ, 1
նոնականետ, 5 հազար փամփուշտ, նոնակներ: Զերբակալ-
ված են 24 «գրոհայիններ»: Զարդված, արնաշաղախ ընկած
են Հասանաբադի «զաման» կայանի նկուղում: Դանիելյան
Արարատը շշնջում է ընկերներին ականջին.

— Զենքի գործը՝ ինձ վրա:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խորհրդակցությունը վերջացել էր գործողությունն քս-
կրավելուց ընդամենը մեկ ժամ առաջ: Հավաքվել են դպրոցի
աւօրենի տանը:

— Քուր շրջաններից ներկայացուցիչներն այստե՞ղ են:—
Արմենը, որ ղեկավարում էր գյուղի ռազմական պաշտպա-
նությունը, շրջեց հայացքը:

— Այստեղ են:

— Կենտրոնի՞ց:

— Այստեղ են:

— Քաղաքական իրավիճակը սրվել է: Պրեզիդենտի հրա-
մանագիրը իրագործվում է: Ակտիվ գործում են ներքին գոր-
ծերի նախարարության գորամասերը, դատախազությունը,
ՊԱԿ-ը:— Հակիրճ տեղեկություններ ավեց դաշնակ Արկաղին:

— Դա չի նշանակում, որ մենք բոլորովն ենք պայմա-
րը: Խնդիր մնում է նույնը: Հարձակումներին հարձակմամբ,
սպանությանը՝ սպանությամբ, բալանին՝ բալանով: Թշնա-
մու ոչ մի գործողություն անպատիժ չպիտի մնա: Ոչ մի զի-
ջում:— Տեղից լրացրեց Դուլյան Աշոտը:

—Մարտավարական գործողությունների մեջ որոշ փոփոխություններ անհրաժեշտ են, նախ՝ առավելագույն զգուշություն և գաղտնիություն, տղաներ:—Արկաղին շարունակեց խոսքը:—Երկրորդ՝ զենքի հիմնական մասը, զինահագուստը տեղափոխում ենք առավել ապահով քաֆտոցներ, անտանները, լվված բնակավայրերը, գերեզմանոցները: Պետք է կանխարգելիչ աշխատանք տանել. բախցնել «կեղտոտ» զենքերը:—Նոսրն օգտագործված զենքի մասին է:—Նրանք, որոնք կասկածվում են ՊԱԿ-ի կողմից անժամանակ հեռանում են պայքարից կամ գործում են երկրորդ, երրորդ մարզու միջնորդությամբ:—Հայացքը կանգ է առնում Ալիկի վրա: Ուրպես համաձայնության նշան՝ վերջինս ժպտում է:

—Նրանց տեղն ապահով է:

—Ապահով է:—Արքայրը հասկացավ, որ խոսքը Ումուրյուից վերցրած բուրեղի մասին է, որ պիտի փոխանակեին Կիշանի մոտ պատանդ վերցված շարս հոգու հետ, երկուսը՝ ուսանողունի:

—Քաջավանն արդեն ուշադրության կենտրոնում է: Վրտանգավար է նրանց այստեղ պահել: Կազմակերպեք տեղափոխման գործը:—Արկաղին եզրափակեց ելույթները:

Մշակվեց հերթական հակագործողության ծրագիրը. Մանիկուից հարձակվել էին Ջանյաքաղի վրա՝ պետք է պատասխան տան:

—Գործը կատարեք մաքուր: Հետք չթողեք: Հոգ տարեք, որ խաղաղ բնակչությունը գործողությունից հետո չվնասվի:—Հրահանգեց Վլադիմիրը:

—Կարն կապեք:—Շտապեցրեց Ղուլյան Աշոտը:—Վտանգավոր է այսֆան երկար մի կետում մնալը: Մի խոսքը՝ Արկաղին, Գառնիկը, Գարիկը, Ղուլյան Աշոտը, Մեները, Հայկը մոտի մեջ ֆաշվեցին Գյուլաքաղի անտառը: Վլադիմիրն ու Գարիկը տեղավորվեցին գյուլին կից մի կիսավեր տան մեջ, որը դուրս էր մնացել զինվորների կազմած շրթայից: Կրակոցների ձայնի վրա նրանք արբնացան և նողալեցին անտառ: Լուսադեմին առաջին խմբի տղաները Ջանյաքաղից քապիտակ «Նրագ»-ով իջնում են գյուղ: Նկատելով զինվորների շրթան՝ վարորդը հասցնում է քեթագից մեհենան շրջել ու փախչել: Բէտեղերը հետապնդում է: Գեղացիքը գործում է: Մանր վիրավորվում և մահանում է խնձրխաանցի Ալիշը:

Շուշի: Բանտ: Հարցաքննությունը կատարվում է բուժկետում:

—Մաթեմատիկոս: Բարձրագո՞ւյն կրթությունամբ:—Քըննիչ Բայրամովը հեգնական և խորհմաստ ձգում է բառերը:

—Ցածր խավերից չես: Ամեն ինչ՝ մտածած, հավասարակշռած...— Արձանագրության թղթերն առաջ քաշեց:

—Կուսակցականությունդ:

—Կոմերիտմիության անդամ:

—Հասկանալի է: Խուսափում ես պատասխանատվությունից: Դաշնա՛կ:

—Անկուսակցական:

—Աչքերի փայլը տես: Ուրախացավ:—Միշամտեց մինչ այդ լուռ նստած երկրորդ քննիչը:

—Մոզից-ծով Հայաստա՞ն: —Փայլատակեց Բայրամովի միտքը:— Ինչ հանձնարարությունամբ էիր Քաջավանում: Ասա: Խոստովանությունը կթեթևացնի հանցանքդ:

—Պատահական եմ հայտնվել: Կանգնել էի ճանապարհին, մեքենա էր գնում: Մտածեցի՝ այնտեղ գնալը ավելի հեշտ կլինի, քան Մարտակերտից Կոճողոտ հասնելը:

—Լավ ես հորինում: Իսկ հիմա պատմիր՝ ի՞նչ գործողություն էիք ծրագրում:

Ինչ-որ մեկը մատնե՞լ է, թե խոսք է քաշում: Իսկ եթե տղաներից չեն դիմացել և խոստովանե՞լ են. ուղիղում հաշվարկն ու վերլուծությունը կատարվեց ու դասդասվեց ակընթարթային:

—Մեկ օր առաջ դասամատյանում աշակերտների գնահատականները կան: Կարող եմ թվարկել անուն-ազգանունները:—Կալանավորը փաստարկները շէր հորինում: Նա ինչպես միշտ Քաջավան մեկնելուց առաջ նախազգուշական միջոցներ էր ձեռնարկել՝ շրջադավղ հետաքննության համար:—Կարող եք ստուգել:

—Անձնագիրս Մարտակերտի զինկոմիսարիատում է: Դժվար չէ պարզել ամսաթիվը:— Իր «անմեղություն» ապացույցն էլ էր վաղօրոք կանխամտածված ու սարքված:

—«Հյուրընկալության» մանրամասնությունների մասին

պատմիր՝ զենքով, նոնակներով:—Քննիչն անցավ ծաղրալից տոնի:

—Փորձաքննութեան պատասխանը կզա՛ կհամոզվեք, որ զենք չեմ ունեցել: Ձեմ օգտագործել:

Իր ու տղաների մատնահետքերը կային զենքերի վրա, և Ալիկն այս ամենն ասաց ներքին մտատանջություններից ելնելով ու պատասխանի մեջ իր համար ինչ-որ բան պարզելու հույսով, քան համոզելու:

—Աղվես: Յուզոտ զենքի վրա հնարավոր չէ հայտնաբերել հետքերը: Բացի այդ՝ զինվորները ձեռք են տվել զենքին: Հիմարբար:

Երևի փորձում է՝ մտածեց ու խոր թաքցրեց հանգստությունը:

—Ձենքը որտեղի՞ց և ինչպե՞ս եք ստանում:

—Ես միայն հյուր էի:

—Տես, հետո ստիպված շինես ցուցմունքներդ փոխել: Երկար մտածիր՝ նոր պատասխանիր:—Կծու բնդհատեց Բայրամովը:

—Քաջավանի գրոհայինների հետ բո կապերը:

—Արմենի և կնոջ՝ Գայանեի հետ համակուրսեցիներ ենք:

—Դա ձեռական է: Դուք ավելի կարևոր կապեր ունեք: Տղաները չեն դիմացել, խոստովանել են: Ձեր համագործակցութեան մասին պատմիր: Ռազ-մա-կան, քա-ղա-քա-կան:— Բայրամովը հեզնական ձգում է բռտերը: —Հավանաբար չես սպասի «խելոքացնելու» արարողություններին: Հը՞...

Կականավորը լուռ է:

Սեղմում է զանգի կոճակը:

Ներս ևն բերում Նորիկին: Մի կերպ է մնում ոտքի վրա:

—Ճանաչո՞ւմ ես:

—Նույն ինստիտուտի ուսանողներ ենք:

—Միայն:

—Միայն:

—Հանրակացարանում եք ապրել: Մի շրջանից եք:

—Շփումներ չեմ ունեցել:

Նույն հարցերը՝ Նորիկին: Պատասխանը՝ մոտիկից չի ձանաչում: Նորիկին տանում են:

—Գիտե՞ս ինչ է սպասվում քեզ:

—Գիտեմ:

—Ուրեմն: Մի համառոր: Պիտի ենթարկվես, իմ ձեռքին

ես՝ ուզենամ կսպանեմ, ուզենամ՝ բաց կթողնեմ:

—Քիչ առաջ ապացուցում էիք, որ հանցագործ եմ: Հանցագործին ինչպես եք բաց թողնելու:

—Պոչ մի խաղացրու: Եթե կյանքդ քեզ համար թանկ է՝ փրկիր: Ասեմ ինչպես: Բայրամովը վերցնում է գրիչը:

—Դու տեսել ես, թե Արմենը ինչպես է տան առաջ շոքած կրակում զինվորների վրա:

Կալանավորը լուռ լսում է:

—Զենքը Հայաստանից է գալիս Ղարաբաղ:—Գրում է:

—Նորիկը տանը գրուչցում ասել է, որ Քաջավանը բնակեցժեղ է հարևան ադրբեջանական բնակավայրերին վնաս հասցնելու համար:

Վերջացրեց:

—Ստորագրիր:

Կալանավորը պատռեց թուղթը:

—Հրածարվում ես:

—Այո:

—Համբերությանս հետ մի խաղա, տղա: Մինչև ես նորից գրեմ, դու մտածիր: Կա՛վ մտածիր: Կփռճմանե՛ս՝ հետո ուշ կլինի: Թուղթը նորից է մեկնում կալանավորին:

Հանդիստ, սառը պատռում է:

—Կատակացնեմ: Աղվես:—Բայրամովը կատաղած հարձակվում է:

Հայհոյանքներ: Հարվածներ:

—Ձո՛ւր:—Քննիչը ուրոված ձեռքը դնում է ջրի մեջ: Կատաղությունից հնում է:

—Հերթապա՛հ: Բե՛ր նրանց... Գիտես չէ՞ ում:

Հերթապահը գլխով արեց:

Մտնում են երկու հաղթանդամ քրեական տիպեր:

Թուժկետի մի անկյունում անգիտակից ընկած է կալանավորը: Բայրամովը հովացած ձեռքը հանեց ու ջուրը շարտեց կալանավորի գեմքին: Ալիկը բացեց աչքերը: Հերթապահը կոնատակերից բարձրացրեց ու նստեցրեց աթոռին:

—Ամեն ինչ նորից ենք սկսում: Խելո՞ք: Այսպե՛ս: Դու տեսէլ ես, որ սենյակի միջից նորիկը և Արմենը կրակել են զինվորների վրա:

—Զինվորներն էին կրակում շենքերի վրա:—Շրթունքները հազիվ հեռացնում և պատասխանում է Ալիկը:

Թայրամովը շսելուն է տալիս, նորից նույն տեքստը գրում
և պարզում է: Կալանավորը թուղթը իւրում է, տանում բերա-
նը, ատամներով պատռում է: Թայրամովը տեղից ցատկում և
գոռում է: Հսկիչները լցվում են սենյակը:

Գոռոցը հեռանում է: Հաճելի մի թմրութիւն տարած-
վում է դեպի ծայրանդամները:

Հետադարձ հայացի:

Ազդանշանի դեպքում պիտի հավաքվեն ու մտեն ցույցի:

Քիչ-քիչ, խմբերով մտենում են հրապարակին:

—Տղաներ, ինչո՞ւ եք կանգնել այստեղ:

—Ձե՛զ ինչ:—Կոպտեց Ալիկը:

—Մե՛զ՝ շատ բան: —Ընկերը ցույց է տալիս Պետական
անվտանգության կոմիտեի աշխատանքի վկայականը:

—Քրադարան ենք եկել:

Հաշորդ օրը տղաները իմանում են, որ ՊԱԿ-ից ստուգել
են իրենց ֆարտերը:

ՊԱԿ-ի աշխատողները շրջում ու ցրում են մարդկանց
խմբերը:

Առաջին ցույցը ձխողվեց: Ուսանողներին առանձին-
առանձին կանչում են կոմիտե՝ «մշակման»:

Պատրաստվում են երկրորդ ցույցին: Ամեն ինչ արվում
է բացահայտ: Ինստիտուտի դռները կողպված են: Պատու-
հաններից դուրս են ցատկում: Մուտքի մոտ հավաքված
տղաները շարդում են դուռը: Կարգախոսները անմիջապես
գրվում են:

Ուսանողների շարքերը մտնում են հրապարակ: Ետևից՝
բազմությունը: Շարքերը խտանում են: Ոչ ոք ամբոխին չի
մոտենում: Մարդիկ սպասում են. որևէ մեկը բարձրաձայն
պիտի ասեր ԻՂՁԸ:

Մեկը՝ տեսքը վնասկան, ֆայլվածք՝ հաստատուն, շարժ-
վում է դեպի ամբիոն:

—Հեռացիր, կին, հետևանքները վատ կլիկեն:—Կնոջ դե-
մք կարեց ԼՂԻՄ մարզկոմի ֆարտուղարը՝ Բոգոսլովսկին:

—Արաֆայա, մի արտավարի կուսակցական տոմսիդ
պատիվը: Ուշքի եկ:—Քաղաքի կուսակցական ղեկավարը ֆա-
շեց կնոջ բեր:

Արաֆայա Հայրապետյանն արդեն խոսում է՝ տաք, հրա-
շունչ:

Հրապարակն ալիմվեց: Բռունցքները պարզվեցին վեր.

— Հա՛-յա՛ս-տա՛ն:

— Մի՛-ա՛-ցո՛ւմ:

— Իմ հայ ժողովուրդ... — Մերունազարդ դերասանի՝ Բե-
հիկ Օվչյանի ձայնը դողաց:

Ամբոխը հուզմունքից մարեց: Շատերի աչքերում ար-
ցունք կա: Բոլորը նույնն են մտածում, նույնն են զգում,
ըմբռնվում են նոր, հանելի, արգելված գաղափարների
փաղցրությունը.

— Հա՛-յա՛ս-տա՛ն:

— Մի՛-ա՛-ցո՛ւմ:

1988 թվականի փետրվարի 13-ն էր:

Սեպտեմբերի 18: 1988 թվական:

Խոջալլուով անցնում է ուսանողական ավտոբուսը: Տղա-
ները պատուհանից պարզում են եռագույն դրոշը: Քարեր են
բռնում: Ֆելիսը ձեռքից վիթվարվում է: Իրադրությունը մե-
կեն շիկանում է: Քարկոծվում են հաջորդ մեքենաները: Վի-
րավորներ, զոհեր, շարժված մեքենաներ: Ստեփանակեր-
տում ցույց է: Ամբոխը հուզվում է: Կրկեր բորբոքվում են:
Մի քեր շարժվեց դեպի Սումգայիթի զոհերի հուշարձանը,
մյուսը՝ դեպի Խոջալլու: Ամբիռնից դեռ շարունակում են
հնչել հույզերի շարվելու, զգոնությունը շկորցնելու, դավա-
զբբզությունների շեքարկվելու ժողովրդական առաջնորդնե-
րի կոչերն ու կարգախոսները: Իսկ ամբոխի ծայր՝ անզեն
պատանհիներ, ուսանողներ, հասել էր Խոջալլուի առաջին տնե-
րին: Մի ֆանիսի ձեռքին հայանվեցին հրկիզող շշերը: Մի
ֆանի տուն բռնկվեց: Տներից, տանիքներից կրակում են վրե-
ծի էլյած ցուցարարների վրա: Պատասխան՝ ֆարեր են բռնում:

Չորհր հասնում ու կանգնում է մեշտեղում: Քսան հայ
վիթվարներ՝ հիվանդանոցում:

Հանրահավաքը շարունակվում է: Մայրեզրերին մոմեր են
վառվում հայոց զոհերի հիշատակին: Ամբոխի միջից ձայներ
են լսվում՝ հանգրեք մոմեր: Զենք, զենք է պետք: Զնչենք
Խոջալլուն: Զնչենք Շուշին: Հույզերը բորբոքվում են: Յուցա-
րարների մի ծայրը Ազատության հրապարակում, մի ծայրը՝
Մազե կամրջի մոտ դարանակալելի, մի ծայրը Կրկժան է հա-

սել ու կանգնել: Կեսգիշեր է: Ցույցը շարունակվում է: Իրա-
րանցման, վազվզումի, աղմուկի մեջ իրար չեն լսում, չեն
տեսնում, չեն նանաչում: Կրեեր ելի են փնտրում: Մոլս
բարձրացավ աղբբշանցիների տներից: Քաղաք վեր է ան-
վել վառվող ջահերի: Մեպտեմբերի 18, 19, 20: 21-ից՝ հա-
տուկ դրուրյուն, պարետային ժամով: Արգելվում են ցույ-
ցերը, հանրահավաքները, փողոցային երթերը, գործադուլնե-
րը, հրագեն և հրկիզող խառնուրդներ պահելը: ԼՂԽՄ-ում
հՄԿԿ Կենտկոմի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահու-
թյան ներկայացուցչի՝ Վոլսկու դիմումը Արցախի ժողովրդին.
«Ձեր արյուն է քափվում, պետությունը չի կարող կողմ
կանգնել»:

Ուսանողությունը դիտվում է որպես ֆաղափական անբա-
րենույս տարր: ԽՍՀՄ լուսավորության նախարարի հրամա-
նով հսկոտեմբերին փակվում է Ստեփանակերտի մանկավար-
ժական ինստիտուտը: Ուսանողության ներկայացուցիչների
հանդիպումը Հատուկ կառավարման կոմիտեում, Վոլսկու
ենտ: Այլիկը չորսից մեկն էր: Ոչ մի արդյունք:

Ուսանողները հստեյ են ցույցի: Զինվորները բռնի էջում
են: Գործողությունը ղեկավարում է անձամբ ինքը՝ գեներալ-
մայոր Սաֆոնովը: Որպես բողոքի նշան, դասախոս Համլետ
Գրիգորյանը հացադուլ է հայտարարում:

1989 թվական: Ուսանողական հանրակացարանի ներքնա
հարկ:

—Ստիպված ենք ընդհատակ անցնել: Հավաքները այ-
սուտեա կյիենն ֆաղափից դուրս:— Հայտարարեց Սարգսյան
Աշոտը: Ապա շարունակեց:— Խնդրանքներով, դիմումներով
հարցը չի լուծվի: Պայքարի ձևերը փոխվում են: Պիտի ստեղ-
ծենք պաշտպանական խմբեր՝ ռազմական միավորումներ:

—Իսկ գե՞նք:— Տեղից գոչեց մեկը:— Զենք որտեղի՞ց:

—ՀՀԾ-ն գենք չունի:

—ՀԱԲ-ը հազիվ իրեն է բավարարում:

—Գիմենք դաշնակցությանը: —Ելիք գտնվեց:

Ուսանողական կուսակցության հերթական գաղտնի հա-
վաքը:

—Տրդվում եմ Պատվովս և Հայրենիքիս առջև... միշտ

հավատարիմ մնալ հայոց բնկերավարական արցախական կուսակցության ծրագրին ու կանոնագրին:

Սեղանին եռագույն դրոշն է: Ալիկը ձեռքը դրեց այնպես, որ շոշափի ծրագիրն ու կանոնագիրը:

...Քոյր ազգերի անխախտելի իրավունքն է ազգային-ազատագրական պայքարի հանապարհով և նպատակահարմար բոլոր միջոցներով տապալել և իսպառ ջնջել ամեն կարգի բռնապետություն:

Ազատ անկախ և միացյալ հայրենիք՝ սահմանների մեջ պիտի մտնեն Սերի դաշնագրով սահմանված հայկական հողերը, ինչպես նաև Նախիջևանի, Ախալֆալափի և Ղարաբաղի շրջանները:

Անկախ Հայաստանի հողի վրա պիտի համախմբվի հայությունը՝ իր տարագիր զանգվածներով:

Ալիկը շոշափեց և զգաց զենփի սառնությունը:

— Եվ ամբողջ ուժերով, իսկ եթե հարկ լինի՝ նաև կյանքիս զնով ծառայել Հայաստանի և հայության ազատագրության դատին:

Երդվում էն ռազմական հանձնախմբի երդվյալ զինվորները՝ Ղուպան Աշտ, Մելիումյան Արմեն, Մոսիյան Մերուսան, Գանիեյան Նորիկ...

Եռագույնը: Կարմիր, կապույտ, նարնջագույն... Այս ինչ կարոտ է. սիրտը ռոտերի տակ բնկավ: Քրոջ գլխաշորն է՝ նարնջագույն: Տանը ֆիշ էր լինում: Քնում էր անտառներում, բանջարանոցներում: Ատրնանակը միշտ մտն էր, քույնի բարակ սովակը օծիֆակարի տակ: Քույրը բարձի տակ նկատել էր ատրնանակը: Զարմանքից լայնացած աչքերը հառել էր եղբորը:

— Ալիկ, դու զե՞նք ես բանեցնում:

Եղբայրը լուռ էր:

— Ալիկ, դու կարող ես մա՞րդ սպանել:

Եղբայրը ֆրոշ հայացքից ննշվեց:

— Մենք պաշտպաններ ենք:

— Ո՞ւմ:

— Զեր: Քույրիկս: Պատերազմ է: Իսկ դուք դեռ չգիտեք:

...Ալիկը ծանրացած ձեռքը մեկնեց ու մատները հպեց
լեռնի ձեռքին, որ սեղմել էր ջերմության մեջ վառվող հիվան-
դի ձակատը: Երեկոյան կողմ ջերմությունը իջավ:

—Հացադուլ եմ հայտարարում:

—Դրա ժամանակը չէ:—Արարատը զուր էր փորձում ետ
պահել: Ալիկը ներկայացնում է հացադուլի պահանջները:

1. Հետաքննությունը վարեն ոչ ադրբեջանցի, չեզոք քրե-
նիչները:

2. Քննությունը մասնակցեն հայազգի դատապաշտպաններ:

3. Չերբակավածներին հանել Ադրբեջանի բանտերից,
տեղափոխել չեզոք երկրի մեկուսարաններ:

Քննիչ Վասիլը փորձում է հանել հացադուլից:

—Դու դեռ հարցաքննություն չես տեսել: Դա ինչ է որ՝
մի թեթև հրմշտոց: Հետևանքների մասին մտածիր:

Բանտի վարչությունը մեկուսացնում է Սարգսյանին:

Բողոքի ակիբ՝ խցերում: Խոշտանգումներն ուժեղանում
են: Զորքորդ օրը ընկերների խնդրանքով կալանավորը դա-
դարեցնում է հացադուլը:

***

Հարցաքննություն:

Բայրամով.— Դարձյալ հորինում ես:

—Ճշմարտությունը վեր հանելու ձեր միջոցները շատ-
շատ են: Օգտվեցեք:

—Լեզուդ դեռ շատ է երկար: Հարկավոր է կարճացնել:

—Խնդրեմ:

***

Արևշատին շարտեցին խուց: Դաստակը վիրակապով փա-
թաթած էր: Դեմքը՝ գունատ, բայց աչքերում երանավետ շող
կար:

—Շան որդիներ, շթողեցին տղամարդավարի մեռնեմ: Տե-
սա չեմ դիմանում, կտրեցի:

—Դժվար չէ՞ր:—Ալիկը մոտ քաշվեց:

—Ինչ ես ասում: Մաքուր կայք...

—Ցավ չե՞ս զգում:

—Ոչ մի: Արյունը երակիցդ հոսում է, տաք-տաք: Քաղցր
մի զգացողություն տարածվում, հասնում է ոտքերիդ ու ձեռ-
քերիդ: Աչքերդ կամաց-կամաց մշուշվում, փակվում են ու
սկսում ես լողալ:

* * *

Հյարգը ուռել է: Սուր նուպաներ է ունենում: Մերսումները չեն օգնում: Դրան ավելացավ միզկապուխտներ: Պայթում է: Ցավից գալարվում է: Թվում է՝ պիտի ցնորվի: Աղմկում են, բռունցքներով ձեծում դուռը.

— Մեռնում է: Բժիշկ կանչեք:

— Ավելի լավ: Արձանագրություն կկազմենք, կշարտենք ձորը: — Ակնատի զոնակը բացվեց-փակվեց:

Բառաչելուց ձայնը խզվել է: Տղաների ձեռքից դուրս է պրծնում ու թավալվում հատակին: Նորից հուսահատ բախոցներ դռանը:

— Բուրբիղ ածելիով մեկ-մեկ կմորթեի: — Ձշշաց բանտի բժիշկը և հաբեր շարտեց: — Շներիդ պատճառով չեմ ուզում տուժել: Իշխանություն է, մեկ էլ տեսար փոխվեց:

* * *

Գիշերը եղունգներով պատի հաստ շերտերում ծեփը բանդեց: Ինչ-որ բան է որոնում: Պիտի որ լինի: Դրանք բրեհականների գաղտնածածկերն են:

Վերջապես:

Բաճկոնի բանդված բացվածքից ածելին խոր թաքցրեց բրիզակարի տակ: Ով գիտե՞ հանկարծ կամբը թուլանա...

* * *

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱԹՂԹԻՑ

Այո, Լեռնային Ղարաբաղում իրադրությունը չափազանց բարդ է: Լարվածությունը սպելի ու ավելի է մեծանում: Մարզի սահմանների շրջագծով տեղի են ունենում գրոհայինների բախումներ, և հեղվում է անմեղ մարդկանց արյունը: Այո, ծայրահեղականները գործում են երկրի և ամբողջ քաղաքակիրթ հասարակության օրենքներին հակառակ, թեև ամենքի համար պարզ է. զենքի ուժով ազգամիջյան վեճերը անհնար է լուծել: Բայց այս ամենը բնավ հիմք չի հանդիսանում, որպեսզի ինքնավար մարզի բնակչությունը սուկանորեն ապրի քաղաքական վակուումի մեջ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ ռեզիտում բնականոց կյանքի հաստատման համար հարկավոր է օրինական իշխանություն, ոչ թե զինվորական իշխանություն:

Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ ժողովրդական պատգամավորներ հացադուլ հայտարարեցին ի պաշտպանություն իրենց հայրենիքում խորհուրդների իշխանության վերահաստատման պահանջի: Նրանց քաղաքական պայքարի ծայրահեղ ձևին դիմելուն էր դրդել այն հուսահատությունը,

որ չեն կարողանում հարցը լուծել բնականոն դեմոկրատական գործընթացի շրջանակներում: Արդարության զգացումից ելնելով, մենք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին կոչ ենք անում հասնել 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի իր որոշման կատարմանը և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում վերականգնել խորհրդային իշխանությունը: Արդարությունը պետք է հաղթի:

Խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի
նախագահության նախագահ՝

Հ. ԲՈՐՈՎԻՉ

ԽՍՀՄ ժողպատգամավորներ՝

ԱՆՍԵՎ, ԱԼԵՋՍԻՆ,

ԱՐԲՍՏՈՎ, ԶՈՐԻՆ,

ԿՈՒԶՆԵՅՈՎ, ՄՍՍԵՎԻԶ

«Լիտերատուրնալա գազետա»

Հոկտեմբերի 3, 1990 թ., թիվ 40

— Պատրաստվեցեք: Տուն եք գնում: — Ավագ հսկելը
շրիկացրեց դուռը:

Տղաները իրար երեսի նայեցին:

— Մեզ էտապավորում են, տղաներ: — Եզրակացրեց Արա-
բատը: Մի քանի րոպե առաջ չլսեցի՞ք: Ուղղաթիւրը վայրէջք
կատարեց:

— Տեսնես ուր են տանելու: Չլինի՞ Ռուսաստան:

— Ախորժակիդ քացախ: — Լեռնին խեթեց Նորիկը:

Հանում են խցից: Չեռքները ոլորում են մեջքներին, շրդ-
թա հագցնում: 9 հոգի են: Քրեականները և միլիցիայի աշ-
խատակիցները մինչև թոխը հրապարակ... ուղեկցում են:
1991 թվականի ապրիլի 4-ն էր:

* * *

Շուվելյան: Զրոսանքի ժամ: Մեջտեղ են քաշում Ալիկին
ու Արարատին:

— Բռնիր ականջից:

Ալիկը նայում է շեղ, արհամարհանքով:

— Բռնիր: Մի թեթև քաշիր ու բաց թող:

Ալիկը չի շարժվում:

— Կսպանենք:

— Թեկուզ: — Տղան սևեռուն, ատեղությամբ նայեց թուր-
քին:

Ստիպում են Արարատին: Ի պատասխան անհեթեթ պա-
հանջի՞ հանգիստ ժպտում է:

— Դաս տվեք սրանց: — Հրամայեց միլիցիայի ավագը:

Ալիկի կողոսկրերը չրթչրթացին: Արարատի քիթ ու բե-

բանից արլուն ժայթքեց: Վեր կացան: Հանկարծ նայեցին
իրար ու ժպտացին: Նորից նայեցին ու ծիծաղեցին: Գո՛հ,
շատ գո՛հ:

— Գազաննե՛ր: Երկաթ են դառել: — Գոռաց թուրքը: —
Սրանց վրա ոչինչ չի ազդում:

Ավագը մոտեցավ:

— Ո՞նց ես ինձ նայում:

— Քեզ նման:

— Այսինքն:

— Իսկ ինչո՞ւ պիտի քեզ ուրիշ կերպ նայեմ: — Խեթեց

Ալիկը:

— Արնախումի աչքեր ունես: Քանի՞ թուրք ես սպանել:
Լոռոթյուն:

— Գիտե՞ս հիմա ինչ կանեմ:

— Գիտեմ:

— Պատրաստվիր:

— Պատրաստ եմ:

Ջարդում են մատների հոդերը:

— Որ չկարողանաք զենք բռնել: Որ չկարողանաք կրա-
կել: — Սպան հոգնած ու կատաղած հետո է:

— Ջենքի անընդունակ պիտի դառնաք: Այնպես անենք,
որ երբեք ուշքի չգաք: Տղաները օրորվում, ընկնում են:

— Միգուցե շահկառակվես, տղաս: — Ծեր բանտարկյալը
շորը պատռեց ու սկսեց կապել: Ծնկահողի ջրերը վնասվել
էին:

— Եթե ենթարկվեի, ավելի ստորացուցիչ բաներ կպար-
տադրեին: — Թող իմանան ում հետ գործ ունեն: — Տնքաց
Ալիկը:

* * *

Ի վիճակի չէ շարժվելու: Օր-օրի վիճակը ծանրանում է:
Արմենն ու Կարենը հսկիչներից աչք գողանալով խոտերի ա-
րանքից փիփերթի թևեր են պոկում, թաքցնում ծոցներում:

Գիշերը Լևոնը հսկում է ակնատի մոտ: Հսկիչի ոտնաձայ-
ները հենց հեռանում են, ձեռքով նշան է անում: Նորիկը քան-
դում է ներքնակը, հանում բամբակը, ոլորում պատրույզ
սարքում ու վառում: Երկաթե ամանի մեջ եփվում է փիփեր-
թը: Սպիտակ հացի թաքցրած բաժինները կտրտում են մեջը:

—Գոնե մի գդալ, ամեն մեկդ: — Խնդրում է հիվանդը:
Ոչ ոք չի մոտենում:

***

Ապրիլի 24: Տեղափոխում են թիվ 34 խուցը: Երկաթե մահճակալներ՝ առանց փալասների: Տղաների վրա շոր չի մնացել: Յրտից դողում են: Մարմինները ծածկված են վերքերով: Իրար գրկում են, որ տաքանան: Կենտրոնում՝ ամենատաք կետում կանգնածը տեղը փոխում է մյուսների հետ: Մի շաքաթ հետո տեղափոխում են ուրիշ խուց: Տեղաշոր, նույնիսկ հագնելու շոր, սպիտակեղեն, վարսավիրանոց, բաղնիք: Տղաները զարմացած են:

—Երևի ստուգիչ հանձնաժողով է եկել: — Եզրակացրեց Արարատը:

—Չէ, սա հանձնաժողովի բան չէ: — Գլուխն օրորեց Ալիկը:

Բանտի պետի աշխատասենյակը:

—Վաղն այստեղ հանդիպելու եք Գաիրովի հետ: Խընդրելու եք, որ ձեր կյանքը ձեզ բախշի: Ձեզ ազատություն տա: Պիտի մեղա գաք, ձեր մեղքերը խոստովանեք: Լաց լինեք, աղաչեք: Պա՞րզ է: Ամեն ինչ նրանից է կախված: Հիմա տեսնենք ինչ եք ասելու:

—Դո՛ւ: — Դիմեց Ալիկին:

—Ինչ-որ միևնչև հիմա ասել եմ: — Նետեց Ալիկը:

—Հիմար:

—Դո՛ւ... — Բանտապետը մատնացույց է անում Վաչիկին: Վաչիկը լուռ է:

—Լաց եղիր, հաստակաշի: Լաց եղիր, տեսնենք Գաիրովի առաջ ինչպես ես լաց լինելու: — Ասում ու խփում է բանտապետը:

—Մեղա եկեք: Աղաչեցեք:

Մեկ օր անց:

Մեջտեղում՝ գլխավոր դատախազը: Սեղանի շուրջ՝ քըն-նիչներ, միլիցիայի աշխատակիցներ:

—Դուք սպանել եք անմեղ մարդկանց: Կանանց, երեխաների, խորհրդային զինվորների: Քշել եք հոտերը, պայթեցրել մեքենաները: Զբաղվել եք ավազակությամբ: Դուք կբա՞րձրեք օրենքի ամբողջ խստությամբ:

Օպերատորը լուսարձակները ուղղում է բանտարկյալների

վրա: Բոլորը սպասում են: Գաիբովը նույն ոգով նորից մի քանի մտքեր է շարադրում: Նորից սպասողական դադար տալիս:

—Սպասեցեք: —Գաիբովը ձեռքը բարձրացնում է:

Օպերատորները դադարեցնում են աշխատանքը:

Շրջվում է բանտապետի կողմը և սպառնալից.

—Սա՛ ինչ բան է: Վատ է, շատ վատ, Քյազիմով:

—Իմ կողմից՝ պատիժ: Շաբաթը՝ երեք անգամ:

Կալանավորներին հեռուստասրահից հանում են:

* * *

Միջանցքից աղմուկ, հրմշտոց են լսում:

—Էլի հայ են բերում: —Ալիկը մոտեցավ ակնատին, սփրթնած շրջվեց:

—Մհերը:

Ալիկն անցավ դռան ետևը: Նորեկի հոնքերը զարմանքից բարձրացան, բայց տիրապետումն էլ ակնթարթային էր: Հայացքն ընկել էր Ալիկի սաստող աչքերին:

—Ճանաչո՞ւմ ես որևէ մեկին: —Հարցրեց ուղեկիցը:

—Ոչ:

—Ձեզնից որևէ մեկին ծանոթ է սա:

—Ոչ:

Գուռը շրխկաց: Բայց ոտնաձայները չեն հեռանում: Ալիկը, որ դեռ դռան ետևում էր, մատը դրեց շուրթերին: Նրբ կեսգիշերն անցել էր, կամացուկ քաշվեց մոտը:

—Ե՞րբ:

—Նրկու շաբաթ առաջ: Տղաներին զգուշացնելու էի գնացել: Մինչև դյուղ հասնելը, Գետավանի կամրջի վրա վերցրին:

—Էլ ում:

—Միայն ինձ:

—Ի՞նչ է կատարվում այնտեղ: Տեղեկություն տուր:

—Գետաշենը տեղահանեցին: Հաղորդից 10-12 գյուղ չկա:

—Իսկ տղանե՞րը:

—Գործելու հնարավորություն չկա: Խորհրդային զորքի դեմ դժվար է:

—Ձեր խմբի բացակայությունը ազդում է գործի վրա:

Ալիկը ծանր հոգոց հանեց:

—Ձեների՛ համար ինչ եք անում:

—Հասնում է: Բայց շատ դժվար: Եթե այս շրջանն էլ հաղթահարեցինք, կհաղթենք: Ժողովրդի մի մասի մոտ հուսահատություն է նկատվում: Մի մտավախություն կա: Ժողովուրդը մեզնից երես չի բերի: Այդ գործողությունների պատճառը մեր մեջ շտեմարի:

—Ժողովուրդը կհասկանա: Կգիտակցի: Բռնությունը բռնություն է ծնում: Սա ժամանակավոր պարտություն է: —Ալիկը իր ծածկոցը գցեց ընկերոջ մեջքին:

1992 թվականի մայիսի 30-ն էր:

***

1992: Հունվար: Հսկիչը մոտեցավ: Ալիկը պատգարակը ցած դրեց ու մոտեցավ Ջհանգիրյանին:

—Պատմիր: Արագ:

Պատմեց:

Երկուսը ծանր մտածումների մեջ ընկան:

—Հուսահատվելու իրավունք չունեմ, Ալիկ:

Ալիկը ժպտաց:

Երկրորդ հանդիպումը ապրիլ-մայիսին էր:

—Ջհանգիրյան: —Ալիկը հարցական նայեց:

—Դատախազը գնդակահարություն է պահանջել: —Պատասխանեց խուլ, բեկբեկուն ձայնով:

—Շատերին են որոշել, բայց փոխել են: —Հուսադրեց տղան:

Հսկիչը մոտեցավ ու քշեց կալանավորներին:

Դա վերջին հանդիպումն էր:

***

Մհերի մեջքի ողբ նորից դուրս ընկավ ու մնաց ծոված, անշարժ: Մոտեցավ, առանց ուշադրություն դարձնելու ցավից այլայլված դեմքին, շփումներով տեղը գցեց: Մհերն ուղղվեց:

—Արագ: Քեզ հավաքիր: Կգան, կխփեն:

Մեջքից ընկերոջը պաշտպանելով՝ Ալիկը շարժն առաջ մղեց:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգամիջյան բեղմարումների հողի վրա Լեռնային Ղա-
րաբարում սպանվել են՝ 1989 թվականին՝ հայ՝ 5, ադրբեջան-
ցի՝ 7, 1990 թվականին՝ հայ 41, ադրբեջանցի՝ 17, զինծա-

նայող՝ 3, վիրավորվել են հայ՝ 92, ադրբեջանցի՝ 31, զինծա-
նայող՝ 3, պատանդ են վերցվել. հայ՝ 46, ադրբեջանցի՝ 32,
ավտոճանապարհային հարձակումներ ձեռնարկել են. հայերը՝
6, ադրբեջանցիները՝ 17, բնակավայրերի վրա հարձակումներ
գործել են. հայերը՝ 26, ադրբեջանցիները՝ 36:

1991 թվականին՝ սպանվել են. հայ՝ 142, ադրբեջանցի՝
84, զինծառայող՝ 11, վիրավորվել են. հայ՝ 274, ադրբեջանցի՝
116, զինծառայող՝ 3:

* * *

— Հա՛յ:

Ցնցվեց:

— Հա՛յ:

Քարը ցած դրեց:

— Նստի՛ր:

Թուրք զէկի մեկնած ծխախոտը վերցրեց:

— Լսիր, հա՛յ: Դուք ի՞նչ տեսակ մարդիկ եք:

— ...

— Նստիր: Նստիր՝ պատմեմ:

— Մի քանի ամիս առաջ էր: Հունվարին: Ձյուն էր եկած:
Օրը՝ 26-ն էր, ցո՛ւրտ, ցո՛ւրտ: Գյուղը գրավելու հրաման ստա-
ցանք: Կիմանաս՝ Քարին Տակ է կոչվում: Փոքրիկ գյուղ է,
վերևից՝ Շուշիից՝ մի բուռ, այն էլ՝ բուռնդ մեջ: Լսո՞ւմ ես,
հա՛յ:

— Լուսաղեմին գրոհի անցանք: Ժամը՝ 6.00: — Ծուխը ներս
է քաշում: — Գյուղում 50-70 զինվոր կլինեն: Ամենաշատը՝
մինչև 100: Ոչ ավել: Մինչև երեկո՝ կռիվ էր: Հրաման եղավ՝
հետևակը մոտենա ու մտնի գյուղ: Իջանք ձորը, որ բարձ-
րանանք: Թև ոնց եղավ... ինչպես եղավ... Ո՛ր... Ո՛ր... Ո՛ր...
— Թուրքը ձեռքերը սեղմեց ականջներին: Կրակում էին դե-
մից, երկնքից, ամեն կողմից: Տղաներն ընկնում էին իրար
վրա... Արյունոտ ձո՛ր... 130 զինվոր՝ միանգամից: Ո՛ր...
Ո՛ր...

— Ձեր դեմ կռվել չի լինի, հա՛յ: Քաջքերի նման թափ-
վեցին մեզ վրա: Ես ո՞նց կենդանի մնացի, հանելուկ է:

Հայը լուռ լսում է ավագ սպային, որին թուրք քրեական-
ները «խելագար» էին ասում: — Նարեցին տարան: Նրանք,
որ խարեցին, նրանց տղաներից չկային: Ահմիայն խարված-

ներ էին: Ես ամենամեծ խաբվածն էի, ես՝ նրանց հրամա-
նատարը:

Կալանավորը ծուխը ներս քաշեց:

— Չես խոսում, հայ, Չեռքերդ կապված են: Բայց աչքերիդ
մեջ ես կարդում եմ քեզ:

Ալիկի աչքերը մետաղի փայլ էին ստացել:

— Աչքերդ մատնում են հոգիդ, հայ: Այստեղ ես ու դու
հավասար եք: Մի վախենա: Խոսիր, հայ: Մտքինդ ասա:
Հայը լուռ ծխում է:

— Ես չմեռա նրանց հետ, այնտեղ: Ես գնում էի: Ես
կրակում էի: Ես հրամայում էի: Առաջ էի տանում նրանց՝
տղաներին, որ բնկան ձորում... Դիակներ՝ ցարուցրիվ, ար-
նաշաղախ: Փախա ես, Շուշի՝ օգնության: Զոկատ շտվեցին
գոնե դիակները վերցնելու: Մնացին անթաղ: Աչքները՝ բաց
երկնքին: Լսիր, բեր ակնջիդ ասեմ: Նրանցից շատերը հար-
բած էին, կամ... Ես արգելում էի, բայց՝ թաքուն... սրսկվում
էին: Նայիր սրանց: Բանտը լցված գողեր են, ավազակներ,
դանակ քաշողներ, թիկունքից հարվածողներ: Սրանք ազգի
համար կորած մարդիկ են: Դուք ձեր ազգի համար տանում
եք այս շարշարանքը և հանգիստ եք, գիտեք ինչի համար
եք մեռնում, հայ:

— Հողվածներդ ծա՞նր են:

Ալիկը թոթվեց ուտերը:

— Հարգում եմ ձեր նմաններին:

Միառժամանակ երկուսն էլ լուռ ծխում են:

— Ում էր պետք: Հը՞: Այս կոհվր: Մենք կոտորեցինք
ձեզ: Սկզբում: Հետո դուք կոտորեցիք մեզ: Նրանց, այն
բնկածներին, ձորի մեջ, նրանց Ղարաբա՞ղ էր պետք: Նրանք
լավ տղաներ էին: Շատերը՝ Բաքվից: Նրանք երեսաներ ու-
նեին: Հարսեր ունեին: Ես էլ: Ես այստեղ ինչ գործ ունեմ,
հայ: Կատարվածից հետո աչքիս ամեն տեղ թշնամիներ էին
երևում: Նստեցինք տղաներով, խմեցինք: Նրանց ճանապար-
հում էի: Չեմ հիշում, ասում են կես գիշերին փողոց եմ
դուրս եկել կրակել եմ մարդկանց, շենքերի վրա:

— Աֆղանստանում եղե՞լ ես, հայ:

Բացասաբար օրորում է գլուխը:

— Ես եղել եմ: Բայց Ղարաբա՞ղը... Սա ուրիշ բան է: Հայ:

1991 թվական: Օգոստոս:

Հրայրը մոտ քաշվեց, կպավ Ալիկին:

—Վաղը տանելու են Աղղամ կամ հարևան շրջանները:

—Հաստա՞տ:

—Ռեժիմի պետն անձամբ ասաց:

—Չհամաձայնես: Սահմանամերձ գոտի է: Այնտեղ կոփվ-
նեիր են գնում:

—Պարտադրում են կեղծ ցուցմունքներ ստորագրել:

—Պահանջիր, որ դատապաշտպանը թուրք չլինի:

—Եթե հանկարծ չգամ, մերոնց...

—Պինդ եղիր: Կգաս:

20 օրից հետո... մտավ: Տղաները վեր թրան նստեցին:

—Մերոնք են ուղարկել:— Հագի նոր շորերը ցույց տվեց:

Հայացքը՝ հրջանիկ, անորոշ:

—Մեր տանը շատ մոտիկ էի: Մերոնք իմացան: Շոր ու-
ղարկեցին:

—Հրայր: —Ալիկը մոտեցավ ու բռնեց ուսերից:

—Չե՞ս հավատում: Սրանց մեջ ես նույնիսկ լուսանկար-
վել եմ: Որ գնանք գյուղ, ցույց կտամ: —Քա՛հ-քա՛հ ծիծաղեց:

—Հրայր: —Տղաները փշաքաղվեցին:

Չորեկ պատուհանի առաջ, խաշակնքեց ու սկսեց աղոթք
անել:

Հեկեկոցը բռնեց ու փովեց գետնին:

—Հրայր:

—Հեռու, հեռու կացեք... Խոսում են, խոսում են բերա-
նիս մեջ: Չեն թողնում, որ հանգստանամ: Չեն թողնում քնեմ:
Սրիկաներ:

—Ո՞վ:

—Այստեղ, ատամիս տակ, լրտեսներ են: Մինչև Աղղամ
գնալը չկար: Հա, հիշեցի, այնտեղ դրին, որ մտքերս հասց-
ենն բանտապետին:

—Հա՞, հա՞, հա՞... Այսպես, դե, գնացեք: Վրեժ լուծե-
ցի: Դե գնացեք, արածներս տեղ հասցրեք: —Ափի մեջ բռ-
նել էր բռունցքի հարվածից շարված երկու արյունոտ ատա-
մը և քրքշում էր:

—Հրայր: —Լացակումեց ծեր կալանավորը:

—Թագավոր եք: Դուք այստեղ՝ Ի՞նչ թա-գա-վոր:

Աղղամում գիտե՞ք ինձ հետ ինչ է կատարվել: —Ծա-հտ
գնաց, մեջքը դեմ տվեց պատին: Քրքշաց:

—Չէ: Չէ: Լրտեսներ, գործակալներ: Քննիչին ասելու էք:
—Չայնը ցածրացրեց:

—Ինձ այնտեղ խորոված են տվել: Գինի են տվել:

—Ա՛...ա՛...ա՛... — Բարձր գոռաց:

—Գինի՛ արյան գույնի...

—Գո՞ւ հս ինձ ծախեղ: —Մ՛հերը ետ-ետ գնաց:

—Հրա՛յր:

—Գո՞ւ... —Ալիկը ետ գնաց:

—Գո՞ւ...

Վազեց դեպի դուռը, հրկու ձեռքով սկսեց խփել:

—Եղբայրս եկել է, ինչու չես թույլատրում տեսակցու-
թյուն ինձ հետ: —Գոռաց բանտապետի երեսին: —Նա բժիշկ
է: Ինձ բուժելու է եկել...

Հսկիչները թեքը պինդ ոլորեցին ու տարան:

Մեկ տարի հետո միայն Հրայրին փոխանակեցին:

***

—Ես՝ Ալիկ Ասատուրի Սարգսյանս, ծնված 1965 թվակա-
նին, հոկտեմբերի 9-ին... —Դադար տվեց՝ հայացքով ընդ-
գրկելով դատական կազմը: —Այսօր իմ ծննդյան օրն է, պա-
րոնայք: —Սպասողական նայեց շուրջը:

Դատապաշտպան Տյուլաե. —Շնորհավորում եմ:

—Ձգացված եմ: —Արժանապատիվ, գլխի թեթև խոնար-
հումով շնորհավորանքը ընդունեց մեղադրյալը:

Դատավոր. — Թողեք ներկայացումը:

—Կրթությունս բարձրագույն, ամուսնացած չեմ: —Շա-
րունակեց մեղադրյալը:

Դատավորը կարդում է մեղադրական եզրակացությունը.

—1988 թվականից, երբ բարձրացվեց Ղարաբաղի հաջքը,
այսինքն՝ Հայաստանի ոտնձգությունը Ադրբեյջանի տարած-
քային ամբողջության նկատմամբ, Ղարաբաղում սկսեցին
ստեղծվել զինված, անօրեն կազմավորումներ, ալազակա-
խմբեր: Դրանցից մեկը Քաջավան գյուղում էր, որ հայտնա-
բերվեց և զինաթափվեց: Խումբը, որ ընդգրկում էր 25 հոգի,
ստեղծվել է խաղաղ բնակչության, պետական նշանակու-
թյան օբյեկտների, ավտոշարասյունների վրա, և այլն, և այ-
լն, հարձակումներ գործելու նպատակով: Ալիկ Սարգսյանը

մեղադրվում է 191-ի առաջին, 67-ի երրորդ կետերով, 70 հոդվածներով:

—Վերջին խոսքդ:

—Ես պահանջում եմ, որ ինձ դատեն ոչ թե ըստ ազգային պատկանելության, այլ կոնկրետ կատարած հանցավոր գործողություններով, որոնք իմ գործում բացակայում են: Հետաքննությունը և դատավարությունը համարում եմ բանություն և կեղծիք: Ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում:

—Հիշո՞ւմ ես՝ ասում էի՝ կամ լավ մանկավարժներ կրդառնանք կամ ավազակներ: Երկրորդը դառանք:—Արմենը բոթեց Ալիկին:

Դատավորը կատաղի հայացքներ ձգեց ցանցավանդակի կողմը և լուսթյուն պահանջեց:

Մեղադրյալների վերջին խոսքերը:

Արարատ.— Լեոնային Ղարաբաղում 1988 թվականից ստեղծվել էր այնպիսի իրավիճակ, որ մենք ստիպված ենք եղել զենք վերցնել և պաշտպանել մեր կյանքը, կանանց ու երեխաներին:

Դատավոր.— Դու զենք ես վերցրել մարդ սպանելու:

—Ինչ եք ասում, քաղաքացի դատավոր: Մեր նպատակը միայն պաշտպանությունն էր:

—Դուք՝ անուղղակի, բայց մարդասպաններ եք: Ենթադրենք՝ դու կանգնած ես, ես գալիս եմ, ի՞նչ պիտի անես:

—Դու չես կարող գալ:

—Ենթադրենք՝ գալիս եմ:

—Չես կարող: Կփախչես:

—Չեմ փախչի: Դու էլ կկրակես՝ կսպանես: Ուրեմն հանցագործ ես:

—Այն էլ ոնց կփախչես: Մթության մեջ, որ զնդակը վրդվրդալով ականջիդ մոտով անցնի, մինչև Բաբու կփախչես:

Տյուվակը զսպեց փոթկոցը:

Հարցաքննության անսպասելի վերջաբանի վրա ցածրի հետևում հռհռում են: Արարատը կանգնել ու հանգիստ ժպտում է: Դատավորը, փրփրած, վեր թռավ տեղից և լուսթյուն պահանջեց:

Ստեփանը կանգնեց ու կուրծքը առաջ ցցեց:

Դատավոր.— Մասնագիտությունդ:

—Ես աշխատել եմ Կիրովի անվան սովխոզի դաշտում որպես որսորդ:

Յանցի ետևում՝ հոհոց, ծիծաղ:

— Այդպիսի հաստիք ունե՞ք:

— Ներեցե՞ք, քաղաքացի դատավոր, պահակ եմ աշխատել: Ես պարտավոր եմ եղել պահպանել հանրային ունեցվածքը: 100 տոկոսով անմեղ եմ:

Վիկտոր.— Քաղաքացի դատավոր: Ով է տեսել գիշերը դան և կնոջդ ու երեխաներիդ վախեցնեն: Այն օրը՝ հոկտեմբերի 24-ին խորհրդային զինվորները ինձ պառկեցրել են ցեխի մեջ, ծեծել: Երեխաներս ասել են՝ հայրիկ, ինչու ես շորերդ կեղտոտում, չէ՞ որ մայրիկին շի կարելի շարշարել:

Յանցի ետևում՝ հոհոց:

Դատավորը համբերահատ գոռում է: — Եթե դահլիճում նորից ձայն լսվի, կպատժվեք օրենքի ամբողջ խստությամբ:

«Ավազակախմբի» կազմակերպիչներին՝ Նորայր, Արմեն, Արարատ՝ 10 տարի, «Հյուրերին»՝ Ալիկ, Լևոն, Վաչագան՝ 8 տարի, պահակակետերից վերցրածներին՝ Ստեփան, Մուշեղ, Վիկտոր՝ 6 տարի:

Դատախազի ելույթից. — Պահանջում եմ մեղադրվածները պատժաժամկետը անցկացնեն ադրբեջանական բանտերում: Այլապես դատում և ուղարկում եք Ռուսաստան կամ Հայաստան, և երաշխիք չկա, որ այս մարդիկ որոշ ժամանակից հետո չեն հայտնվի մեղադրյալի աթոռին՝ առավել ծանր հանցադործություններ:

Իններորդ օրն ավարտվեց դատավարությունը:

1991 թվականն էր: Աշուն:

— Եթե մնար իմ խղճին, ես ձեզ բոլորիդ կպանեի: Վերջին հայն էլ լինի՝ գերագույն հաճույքով: Բայց ինչ արած, ամեն ինչ մեր ձեռքին չէ: Ամեն ինչ չէ մեր կամքով պայմանավորված: Եթե երկրորդ անգամ ընկաք այստեղ՝ հաշիվներդ պարզ է՝ գնդակահարություն առանց հարցաքննության:

— Այնտեղ, որտեղ գնում եք, կռիվ է: Այնտեղ մարտական գործողություններ են ծավալվում: Դուք զենք եք վերցնելու: Ծի՞շտ եմ գուշակում: — Բանտապետ Քյաղիմովը անցնում և զննում է շարքով կանգնած բանտարկյալներին:

— Չեք խոսում: Այսինքն, ինչ էլ ասեք, կեղծ կլինի: Ես ձեզ շեմ հավատա: Դուք այն մարդիկն եք, — կանգ առավ Քաջավանի տղաների դեմ: — Երբ դեռ ոչ մի հայ զենք չունեք, դուք մեր դեմ զենք վերցրիք ու վերցնելու եք: — Բան-

տապետի աչքերը զայրուլթից կարմրել, ակնակապիճներինգ դուրս էին թռչում:

Շքախմբից մի հսկիչ դուրս եկավ և դազանակով ուժեղ հարվածեց շարքի ծայրին կանգնած Վաչագանի մեջքին: Վերջինս անձայն փուլ եկավ գետնին:

— Հեռու, ստահակ, ստվերներն է մնացել: Բայց որ անցան այն կողմը, սրանցից յուրաքանչյուրը քեզ նման հարյուրի հախիցը կգա:

— Ողորմելիներ: Տաքուկ անկյուններում գլուխ պահող առնետներ: Նայեցեք սրանց: — Բանտապետի մտքերի անսպասելի շրջադարձից գերինները ավելի հակվեցին: — Ուշադիր նայեցեք: Սրանք գաղափարի մարդիկ են: Ազգի համար կմեռնեն: Ոչ թե ձեզ նման: Մի կրակոցից մինչև ծովը փախչում եք:

— Գնդապետ: — Թուրք սպան ձգվեց Քյազիմովի առաջ:

— Ուզում ես հակաճառել, հակառակն ապացուցել, Մամեդով: Ղարաբաղը մաքրեցինք: Մենք նրանց համար դժոխք սարքեցինք, որ դաս տանք, նրանք մաքրվեցին մեղնից: Սահման չկար, քաշեցին ու սկսեցին կոխվր: Բայց ձերոնք նամարդ ձեռով են կոխում: — Քանիեւրոզ անգամ անցավ շարքի առջևով: — Դուք էլ, մենք էլ: Եկեք կանանց ու երեխաներին խնայեցինք:

— Գնդապետ, մեքենան դարպասի մոտ վաղուց սպասում է: — Պատվի բռնեց Մամեդովը:

— Երկար խոսեցի: — Կարծես զառանցանքից ուշքի եկավ գնդապետը:

— Վերջին դասը: Դե՛:

Դազանակները, ավտոմատի կոթերը, զինվորական կրկանակոշիկների կրունկները գործի դրվեցին:

***

Աղդամ — Ասկերան սահմանագծում, շորորդ պահակակետի մոտ Ալիկ Սարգսյանը հինգ այլ բանտարկյալների հետ փոխանակվեց 12 թուրք գերինների հետ: Նրան դիմավորեց ուսանողական գաղափարակից ընկերը՝ մայոր Ֆելիքս Գաբրիելյանը՝ Ղարաբաղի պաշտպանութան ուժերի հրամանատարի տեղակալը:

1991 թվականի ապրիլի 11-ն էր: Բանտարկութան օրից մեկ և կես տարի անց:

Վեր մի ելնէք, որովհետեւ Ենովան
ձեր միջումը չէ, որպէս զի ձեր թշնա-
միսների առաջին շարդուիք: ...եվ դուք
սրով կրնկնէք, որովհետեւ դուք Ենովան
վայիցը ետ էք դարձել:

Նշանատուութեան տակ են կարևոր երեք կետերը՝ դպրոց
խանութ, ճաշարան, ուր շտաբն է: Կից սենյակից՝ կրակոց:
Բակից՝ երկրորդը: Նորիկի քեռին՝ Յուրան, տեղաշարից
վեր թռել վազել էր բակ ու կարաբինից կրակել օգում՝ տագ-
նապի ազգանշան: Շտաբից ոչ մի կրակոց չհնչեց: Ամեն ինչ
կատարվեց ակնթարթային, հաշվարկված: Տաղավարի տակ՝
բերանքսիվայր պառկած են տղաները:

—Ձեր երեսից միշտ տուժում ենք:—Շպրտեց Աստու:

—Լո՛ւ: Մենք ձեր դեմ ոչինչ չունենք:—Սպան իրադրու-
թեան մեջ զարմանալի նորանկատուութեամբ ընկալեց ասվածի
քաղաքական իմաստը:—Մենք բռնութեան դեմ ենք: Մենք
թույլ չենք տա ձեռքի աղբրեջանցիներին:—Ռուսը սապոզի
կրունկով խփեց գլխին: Քթից արյուն պրծավ:

—Օհո՛, անգլիական վինչեստեր... —Փակաղակները շրխ-
կացնելով հիացավ զինվորը:—Սրանց տեսեք...

Պառկածները տրորվում են կրունկների, ավտոմատների
կոթերի ու դագանակների հարվածների տակ:

* * *

Կալանավորը ցավից դեմքը ծամածոնելով մի կերպ նըս-
տեց աթոռին:

Քննիչ:—Նպատակդ:

Աստու:—Թիրթուր հայտարարութուն կարդացինք, եկանք
Քաղավան: Ես և Վաչագանը:

Քննիչ:—Դու չե՞ս գտնում, որ համառելը և խորամանկե-
լը տվյալ դեպքում քեզ չեն օգնի:

Աստու:—Ես ասում եմ այն, ինչ եղել է: Կարող եք ստու-
գել: Աշխատող ձեռքերի կարիք էր զգացվում: Եկանք, որ
գլուղը վերականգնենք:—Համառ, առանց աչք թարթելու նա-
յից քննիչին: Քննիչը նույն հայացքով զննեց դիմացիներին: Նա
հասկացավ, որ դիմացը պատ է: Մի քանի կաթիլ ավել կամ
պակաս արյուն թափելն էլ հատուկ իմաստ չունի:

—Տանն'լ:

Ձեռքերից բռնեցին ու քարշ տվեցին:

Դրսից շների հաշոց եկավ: Խցի ներսում ձգվեցին: Վըն-
գըստոցից ու շնային անմոլուցք կովշտոցից տղաները հաս-
կացան: որ շներին կերակրում են: Ուրեմն հիմա իրենց էլ
ինչ-որ բան կձգեն: Բոլորը լուրջ սպասում են: Խոսելու, արտա
հայտվելու ուժ չկա. ուշադրութունը դատարկ որովայնների
ճլճլոցի վրա է: Երբորդ ամիսն է արդեն: Մարմինները սովա-
ծութունից նվլում են:

Ակնատը բացվեց: Կերակրաբաժինը լցվեց ամանների
մեջ:

— Գաղնները ցած դրեք: Ձեռք շտալ:— Արարատն ու Ալի-
կը գղալները շպրտեցին. ըմբոստութուն:

Լեռնը բախեց դուռը: Հսկիչը բացեց ակնատը: Պահանջե-
ցին հերթապահ սերժանտին:

Մտնում է՝ զարմացած:

— Ի՞նչ աղմուկ է:

— Ընկեր շեֆ:— քաղաքավարի և ձայնին հարգալից երանգ
տալով դիմում է Լեռնը:— նայեք, սա ի՞նչ է: — Ու գգալով խառ
նում է ավսեհի պղտորաջուրը:

— Ի՞նչ էիք սպասում:

— Գոնե կարտոֆիլի մի կտոր: ոսպի մի հատիկ լինի մե-
ջը:

— Ինչ է, առողջարա՞ն եք եկել:

— Բայց խիղճն էլ լավ բան է:

Սերժանտը շերեփով խառնեց ընդհանուր կաթսան: Սը-
րա համար կերակրի այս որակը նորութուն չէր իհարկե,
բայց հանդիմանեց հսկիչին: Հսկիչը թոնթորալով գնաց հա-
րևան մասնաշենքը՝ ճաշ բերելու:

Հարևան խցերում հայտնի է դառնում կատարվածը: Վա-
չիկը և Վիկտորը նույնպես անհնազանդութուն են հայտարա
րում: Երկուսին ծեծելով միջանցքով տանում են պատժա-
խուց՝ երեք օրով:

Երբ Լեռնը ամանը դրեց ակնատի գոգին, հսկիչը շերե-
փով այնպես տվեց, որ ճաշի ջուրը ցայտեց դեմքին:

— Կարգին շե՞ս կարող:

— Դա դու՞ ես ինձ ասում:

— Ես և՛մ ասում:— Դավազրգոությանը հանձնվեց տղան:

— Չե՞ս խրատվում:

— Չե՛մ խրատվում:

— Լավ: Կտեսնենք:

«Ձրոսանքից» հետո հսկիչը կանգնում է Լևոնի դեմ ու նրան անշատում է խմբից:

— Դե, հիմա խոսենք:

Կալանավորը լռում է:

Գազանակի հարված գլխին:

— Դե, խոսիր տեսնենք:

— Թե դրսում հանդիպեիր:

— Դրսում ի՞նչ:

— Դրսում չի իմացվում՝ ով՞ ում... Այստեղ տերը դու ես, դու ես խոսում:

Երբ մեկ ժամ հետո կալանավորին շարտեցին խուց, ուշքը գլխին չէր:

***

— Վերցրու կերակրակաթսան և շնորին կերակրիր:

— Չեմ անի:— Լևոնը լարվեց ամբողջ նյարդերով: Գիտե՞ր պատասխանին ինչ է հետեւելու:

— Վերջին անգամ եմ կրկնում՝ տա՛ր:

— Թեկուզ սպանեք էլ...

Կողոսկրերը ջարդված ընկած է կալանավորը:

Կապիտանի ուսադիրներով ծանոթ թուրքը մոտենում ու միջամտում է:

— Ի՞նչ ես ամեն ինչից պատմություն սաբքում: Հերիք է, էլի:

Լևոնը տնքում է:

— Ինքդ քեզ որ չես խղճում, մե՞նք պիտի խղճանք:— Կարեկցանքով ջուր է շփում դեմքին:

— Թող մարդավարի խնդրեր, տանեի:

— Քեզ՝ մարդավարի՞:— Սրան տեսեք:— Նորից կատաղած վրա է բռնում ոստիկանը:— Բայց դու ո՞վ ես, որ ես քեզ խնդրեմ:

— Ծն նա եմ, որ չե՛մ տանի:

— Հերիք եղավ:— Հաֆիզը գոռաց երկուսի վրա ու հըրեց վրա պրծած ոստիկանին:

***

Բանալին պտտվեց: Տղաների դեմքով ժպիտ անցավ: Ճարտարապետ Հաֆիզը եկել էր քաղաքական զրույցի պահանջը լրացնելու: Խցում բոլորը բարձրագույն կրթությամբ կալանավորներ են:

—Այ, օրինակ՝ ձեր դաշնակները, վրաստանի որոշ տա-
րածքներ էլ են հաշվում հայկական: Դուք հողեր եք ուզում
նվաճել:

—Դե, դա առանձին մարզկանց ծրագիրն է, իսկ ընդհան-
րպես, — Լեոնը ծամծամեց միտքը, — հիմնականում... — Այդ-
պես էլ չկարողացավ հստակ ձևակերպել: Հայ հեղափոխա-
կան դաշնակցութեան ծրագրի այդ մասի շուրջ ինքը հաճախ
էր վիճում ընկերների հետ: Ամբողջական Հայաստանի գա-
ղափարը նրան թվում էր՝ անմիտ ցնորք, անցած պատմու-
թյուն, որ իմաստ չունի փորփրելը:

Մտքիս չի հասնում: Մի տեսակ լուրջ գաղափար չէ՝ ա-
սում էր: Որովհետև Բաքվում ես կրթվելի: — Ենթում ու բա-
ցատրում է Սարգսյան Աշոտը: Անիրական է: Առայժմ: Հե-
տո... Բացատրում էր դաշնակ ընկերը:

Իր համար այս կոնվը կոնկրետ է: Իր տունը, իր հողը
պահել՝ ամեն գնով: Ղարաբաղի լինել չի նեղու հարցն է:
Իսկ Արևմտյան տարածքները... Եթե իրենցը լինեին, իհար-
կե, վատ չէր լինի: Բայց... Լեոնի մտածողութունը ոեալ է.
գնել և լուծել կոնկրետ խնդիրներ: Այն, ինչ իր զգայարան-
ներից հեռու է, մի կողմ է թողնում, ինչու՞ ուղեղը զբաղեց-
նել:

— Մարդ որտեղ ապրում է, որտեղ իր տունն է, ոչ ոք իրա-
վունք չունի նրանից խլելու այդ՝ տունը, ապրելը, ազատություն
ներ: — Ինչպես միշտ, դժվարին քաղաքական վեճերում դիվանա
գիտորեն ու ճարպիկ լողաց նորայրը: Նա ավելորդ էր համա-
րում նման ղեկըներում ավելորդ քաղաքական կրքեր բորբո-
քելը: Մինչդեռ նորայրի վերջին խոսքերի վրա կապիտանը
մտորեց ու համաձայնեց. մարդու հայրենիքը հողն է, որի
վրա ապրում է:

— Դրությունը նորմալանում է: Հավանաբար շուտով խա
ղաղություն կլինի:

— Մեր ուզածն էլ այդ է: Բայց ի՞նչ ձևով: — Նորայրը դա
սավորում է հարցերն այնպես, որ կարողանա դրսի իրադար
ձությունների վերաբերյալ տեղեկություն կորզել:

— Պարզ է՝ անշատում չի լինի: Հաղորդվի ու Բերդաձորը
գրավել ենք՝ ետ չենք տա: Կապրեք ձեր տեղը՝ եթե իհարկե...
նորից ձեր ծայրահեղականները չխառնեն:

— Այնուամենայնիվ, ինչքանով է բարոյական, որ գրավ
ված գյուղերի բնակիչները քշվել են իրենց տներից: — Չգի-
մացավ նորիկը: Ալիկը կամթեց կողը:

—Կոհիվը մենք չենք սկսել:—Ճարտարապետը ավարտեց օրվա գրույցը:

***

Դժվարը առաջին հարվածներն են: Մարմինը դող է պատում՝ սպասումից, վախից: Հետագա հարվածները մարմինը բնդունում է անտարբեր, նյարդերը՝ բթացած: Այդ օրը տղաներին կիսամերկ հանեցին բակ: Այդ օրը իր դաժանությամբ առանձնանում էր: Ճարտարապետը անցավ կողքենիով՝ դեմքը շրջած: Հեռու կանգնած ծխում էր, շէր էլ նայում տղաների կողմը: Հաջորդ օրը մտեցավ խմբին, ծխախոտ մեկնեց: Նորայրը շրջվեց: Տուփը գրեց նստարանին:

—Խոչալլուում ձերոնք մորթել են կանանց ու երեխաների: Գուր դաժանությամբ մեզ գերազանցեցիք:

Փետրվարյան դաժան ցուրտ օր էր:

***

Աշխատում են:

—Նայիր, աչքդ ուտում է: Կարո՞ղ ես...—Սերժանտը դավաբարում է թուրք «ֆսլնքոտին»:

—Սրա՞ն:— Հոխորտաց թուրքը:

Վիկտորը բարձրացավ կռացած տեղից ու աչքերը զարմանքից լայնացել են: «Փսլնքոտը» մոտենում է: Հաղթանդամ լայնաթիկունք՝ Վիկտորը կանգնել ու սպասում է:

—Գո՞ւ...

—Հա, քե՛զ...

Վիկտորը փնչաց: Գույնը դեմքին տվեց, կարմրեց, սփռրթնեց:

—Ես քո թուրք...— Հայհոյանքը կրկնակի խիստ էր: Տըղաները փոթկացին: Նորայրը անհանգիստ փորձեց զգաստացնել:

—Վիկտոր՝

Վիկտորն անջատված էր և նրան չհասավ նորայրի ձայնը: «Փսլնքոտը» առաջինը ապտակեց: Վիկտորը ձեռքը հտ տարավ ու՝ շրա՛խկ: Թուրքը փովեց ուշադնաց: Ոստիկանները դրան էին սպասում:

Խցի անկյունում Վիկտորի մարմինն է՝ անգիտակից, անհաղորդ:

—Հացադուլ և բողոքի նամակ:— Առաջարկեց Լևոնը:

—Արդյունք չի տա:

—Թեկուզ: Բայց թող հասկանան, որ արժանապատվութիւն ունենք: —Մհերն էր:

Նորայրը թելադրում է: Յուրի Ակոպովը որպէս քրեական աշխարհի գիտակ, գողութեան գործով էր նստած, լրացնում, ուղղումներ էր անում:

—Բանտն էլ օրենքներ ունի. պարտավոր են ենթարկվել:

Ավագ սպան բանակցում է, երեք տուփ ծխախոտ, կալանավորի անձը հարգելու և շփոթելու խոստումներ եթէ «հարգելի, ծանրակշիռ» պատճառներ չկան:

* * *

Վիկտորի վիճակը ծանր է: Լեզգի խոհարարից ոսպ են խնդրում: Կես գիշեր է: Լցնում են 300 գրամանոց թիթեղե ամանի մեջ: Հանում են թաքցրած թերթերը, թաթախում պոլիէթիլենե տոպրակի ճղված կտորների մեջ, որ դանդաղ վառվի...

Մխախոտ չկա: Վաշագանը առաջարկում է իր ոսկե ատամնաշապիկը և մեխով հանում: Նորայրը բանակցում է ավագ լեյտենանտի հետ: 12 տուփ «Աստրա»:

* * *

Հսկիչը կանգնում է դռան, մեջ:— Վաշագան Քոչարյան: Կեն Գասպարյան: Հավաքվեք:

—Ու՛ր:

—Նախիջևան: Փոխանակության:

Օդանավակայան: Կալանավորներին դիմավորում է... ամբոխը:

—Պիտի համբուրեք հողը:

—Պիտի'...

—Պիտի'...

Քաշում են մագերից, կոպցնում: Դիմադրում են: Հողը բոտ են անում ու լցնում բերանները:

—Թող աչքները դուրս գա:

—Թո՛ղ...

—Թո՛ղ...

Կալանավորների քթից, բերանից արյուն է հոսում: Դիմադրութիւնը կամաց-կամաց թուլանում է: Ինքնաթիռների հանդիւններն ու ամբոխի հարայհրոցը հեռանում է:

Միլիցիայի բաժանմունք: Երկուսն էլ ընկած են հատա-
կին՝ կիսամեռ:

Հեռացած ձայները նորից մոտենում են: Այս ինչ խոշոր,
հսկայական ֆիգուրներ են շարժվում: Ձեռք է բարձրացած՝
ոնց որ ծառի գերան: Իսկ սա հսկայական աչք է, կույր, մութ,
բրբռում է իսկ ուր է մարմինը՝ չկա, չի երևում: Իսկ այս ե-
ղունգները՝ սարսափելի են խրվում են մարմնի մեջ: Արյան
բաղցր ու հողի կոշտ համը փսխում է առաջացնում: Գիտակ
ցությունը նորից մթազնում է՝ կյանքի ու մահվան սահմա-
նագծում պահպանելու հոգու անոթը՝ մարմինը: Չհասկացան,
թե քանի ժամ, քանի օր էին ընկած այսպես, միայն նեղլիկ
լուսամուտից թափանցած լույսի փունջը խլրտաց ընդարմա-
ցած մարմիններում:

Առաջինը կենդանության նշաններ ցույց տվեց կեսը:
Շրջվեց ու կամաց բոթեց Վաչագանին: Սա դանդաղ ձգելով
կոպերը՝ բացեց աչքերը՝ հետո մարմինը մի կերպ ձգելով՝
նստեց: Վաչիկի երեսը ծռվել է: Մի աչքը ուռած, լցված ու խո-
շորացած: Փորձեց խոսել, բառերը դուրս չեկան, թուրք ծորաց
կրծքին: Ձեռքը տարավ ու անզգայացած լնդերի վրա շոշափեց
շարժվող ատամները: Քաշեց՝ մեկը երկուսը, երեքը: Բերա-
նը հանգստացավ:

Ժողովրդական ճակատի տղաները շրջան են կազմել:

Կենտին կանգնեցրին պատի դեմ: Հրամանատարը՝ Ղարիբ
անունով, մոտեցավ, ջրով լի բաժակը դրեց գլխին: Մի քանի
մետր հեռացավ ու բարձրացրեց ատրճանակը: Նշանառու-
թյուն է վերցնում: Տղան աշխատում է չնկատել, միտքը չկենտ
բռնացնել հաշիշից կարմրած աչքերի վրա: Զինվորները հրո-
հրում են: Ղարիբը գոռում է տղաների վրա՝ մի խանգարեք:
Աչքերը չի թարթում: Աղմուկը էլ ավելի է թունդ առնում: Տը-
ղան նայում է ակնգետ, աչքը չի թարթում:

Չի վրիպելու: Խփելու է ուղիղ բաժակին: Ինքը չի կասկա
ծում դրա մեջ: Համոզված է՝ ներզգացողությամբ, բոլոր դգա
յարաններով: Ատրճանակը շարտվեց օդ ու նորից հայտնվեց
հրամանատարի ձեռքում: Խաղում է... Փողը վեր ու վար է ա-
նում: Չի վրիպելու: Հաստատ: Տղան անթարթ նայում է: Կրա
կոց: Զուրբ զովացնում է դեմքը: Հանգստությունը լիակա-
տար է դառնում վայրկենապես: Տղայի ոչ մի մկանը չի շարժ
վում: Կանգնած է նույն դիրքով: Մեկը մոտեցավ ու քացով

ուժեղ հարվածեց որովայնին: Երկրորդ հարվածը, երրորդը: Մտտեմունք են նաև մյուսները: Գոռում են՝ սա գրոհային է...

— Հեռու՛ս — Անսպասելի գոռաց հրամանատարը: — Հեռու գնացեք: — Հնդհանուր հարայ-հրոցի մեջ ոչ ոք ուշադրութուն չդարձրեց: Մոտեցավ ու բռունցքով տվեց մեկի մոտեթին: Խուժքը հետ քաշվեց: Տղան գետնին տապալված հառաչածայն, խուլ հնում է:

Էլեկտրական սալիկի վրա կեռ դաշույնը տաքացնում են: Դաշույնի հետքը՝ կարմիր, երկար, մնաց Վաչիկի կրծքի ու փորի վրա: Դանակով մեջքներին և ազդրերի վրա խաչեր փորեցին գիւնների մաշկի վրա՝ կիսալուսնաձև պատկերներ խարանեցին: Մեկ ուշագնաց են լինում, մեկ՝ գիտակցութեան գալիս, իսկ վախի, սարսափի զգացողութունն այլևս չկարանհետացել էր:

Շրջան են կազմել: Սարսուռ է անցնում կալանավորների մարմնով: Դա՛ առաջին պահ: Երբ ձեռքները դրեցին երկաթե դռան արանքում և սկսեցին սեղմել, եկավ մի պահ, որ այլևս չէին գոռում:

Վաչիկի փորին շիկացած դանակով անպարկեշտ պատկերներ են նկարում:

Քաշում են շրջանի մեջտեղը, հանում են շորի վերջին ծվենները:

— Սրան նայեք... Դիմադրում է:

— Ուժ կա մեջը... Տվե՛ք... Տվե՛ք...

Դիմադրութուն:

Դանակը տաքացնում են:

— Հանիր լեզուդ, հա՛յ:

Երկաթե ձեռքերը օղակել ու աքցանել են Լեոնի մարմինը:

— Լեզու՛դ...

Շիկացած երկաթը կաշում է լեզվին:

Լույսի այս շողը որտեղի՞ց ներս ընկավ: Հարված: Նրան թվաց թե մի կոշտ բան մտավ փորը: Երկտակվեց: Բռնեց Լույսի շողից ու փակեց աչքերը:

— Տար ինձ, շող: Փրկիր մարդակերներին:

— Եկ ինձ հետ... Բռնիր ինձնից, պինդ: այդպես, ես հիմա կօղակեմ քո մարմինը ու միասին կթռչենք այնտեղ, ուր վերքերդ գայլերը կլիզեն: ուր ուրուրները որովայնիդ մեջ լեք դացած արյունը կկտցեն, այնտեղ ցողը կբավի մարմնիդ՝ երանավետ հանգստութուն բերելով:

— Գալիս եմ, շող: Գրկիր ինձ: Ուժ չունեմ քեզնից բռնելու:

— Թոհի՛ր, Թոհի՛ր, խեղճ, թշվառ... Մի քիչ էլ, մի քիչ էլ ձգվիր, ու մենք կփաթաթվենք իրար ու լույսի արագությամբ կհասնենք մարդագիտինը՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն... Այնտեղ չեն լինի մոտիվներն այդ գորշ, մարդիկ՝ պարանոցներով խատավիզ...

— Ինչ-որ բան ինձ քաշում է...

Մա, այդ դո՞ւ ես...

— Անգինս, թանկագինս: Մինուճարս:

— Թող գնամ այնտեղ, լույսն ինձ տանում է:

— Մա՛... Թող ինձ...

— Ինչ տառապանքով մեծացրի քեզ, որդի՛ս:

— Հա, մամ, գիտեմ: Կարդացել եմ աչքերիդ մեջ:

— Տղա՛ս...

— Հիմա էլ ես դարձա տառապանքիդ պատճառը: Դա՞ ես ուզում ասել, մամ:

— Լեռն... Որդիս... Արդեն 35 տարեկան ես, բայց...

— Հա, մամ, գիտեմ, ուշացել եմ:

— Ինձ չսեցիր, որդիս:

— Հա, չսեցի՛ր, որ գամ, քո ընտրած աղջիկը կառնեմ:

— Բաց աչքերդ...

— Ոնց որ վառվող ծծումբի մեջ եմ, ցավում է... Ժանր է, մամ, ծա՛նր է ...

— Մի ասա: Այդպես մի ասա:

— Լույսը երանելի է: Թող, մամ, թող բռնեմ: Շող մի գրե՛նա առանց ինձ, աղաչում եմ: Ա՛հ, փախչում է...

***

Շրջան են կազմել ժողճակատի զինվորները:

— Սպանեք, դահիճներ: Սպանեք միանգամից պրծնեմ:

Վաչիկի ոտքերը ծռմովել ու կանգնել չի կարողանում, փլվում է: Լեռնն ընկած տեղից ձեռքը մեկնեց դանակին: Մի հարված և՛ տանջանքները կվերջանան:

Զինվորական կոշիկի կրունկը կոպիտ իջավ դաստակին ու մեխեց: Լեռնը ճակատը զարկեց հատակին:

— Սպանե՛ք:— Ոռնաց անմարդկային:

— Բարձրացրե՛ք դրան:— Հրամայեց մայրի աստիճանով

թուրքը:

— Առ: Դու՛ ինքդ:

Առնի աչքերը փալկեցին: Վրա պրծավ իրեն մեկնած ավ
տոմատին: Պահեց կրծքին, ձեռքը դրեց ձգանին ու փակեց
աչքերը:

Հոհոտց բարձրացավ: Փամփուշաները հանված էին:

ՄԵԶԲԵՐՈՒՄ ՓԱՍՏԱՊԹԻՑ

Առնային Ղարաբաղի բնակիչներ.

Երրորդ տարին է, ինչ եղբայրական պատերազմի սև
ամպերը չեն հեռանում Ղարաբաղի լեռներից: Ադրբեջա-
նում այս դեպքերին վաղուց տրված են արժանի գնահա-
տական: Բայց բավական են խոսքեր, երկկողմ հանդիմա-
նություններ և խոստումներ. հարկավոր են ռեալ գործեր,
փոխադարձ գործնական քայլեր, համատեղ աշխատանքներ,
հանուն մեր երեխաների կյանքի և երջանկության:

«Ղարաբաղյան շարժման» ստաջներդները և նրանց
մեացած ավանդուրիստները կոչ են անում ձեզ «մինչև
վերջ» շարունակել պայքարը...

Արդոք բավական չէ՞ թափված արյունը: Այդ անմիտ
արյունահեղությունը կարող է դադարեցնել միայն բարու-
թյունը: Մենք կամ մեր այս ընդհանուր հողում կգտնենք
ընդհանուր լեզու, կամ ստիպված կլինենք օգտագործել
Ադրբեջանական հանրապետության օրենքի ուժը: Անկախ
նրանց հասարակական դիրքից և նախկին ծառայություն-
ներից, մենք պատասխանատվության կենթարկենք բոլոր
նրանց, ովքեր հակված են շարունակել ազգամիջյան երկ-
պառակությունը: Իմ կողմից հանրապետության ՆԳՆ-ը և
հանրապետության ԼՂԻՄ-ի Կազմկոմիտեին տրված են
հանձնարարականներ մաքրել մարզը զինադալներից:

Բայց ես, որպես պրեզիդենտ, հակված եմ հարցի խա-
ղաղ, քաղաքական մեթոդներով լուծմանը: Գրանով ինձ
կօզնի ամբողջ ադրբեջանական ժողովուրդը: Հասել է ընտ-
րության ժամը: Հարկավոր է վերջ տալ ազգային անջատո-
ղականությանը և թշնամությանը: Հապաղման յուրաքանչ-
յուր թույլն բազմացնում է մեր ցավի վիշտը: Թող անիծվեն
նրանք, ովքեր դա բերում են մեր օջախները:

Ադրբեջանական ԽՍՀ պրեզիդենտ՝ Ա. ՄՈՒԹԱԼԻԲՈՎ
Հուլիսի 24, 1990 թ.

* * *

— Զեզ փեշքեշ: Զեր տղան կենդանի լինի՝ կփոխեք: Զէ՝
արշունը աստծուն նվիր:— Ղարիբը այս խոսքերով գերիննե-
րին հանձնեց Ռուշանին:

Թուրքի տանը՝ դռնից ներս կանգնել են ծվատված, խաչ-
վածի նման: Թուրքի կինը, որ մյուս սենյակի դուռը բացել ու
մտել էր, ուշաթափվեց:

Յերեկը աշխատեցնում են, գիշերը փակում գետնահարկում: Գիշերը դռան մոտ կանացի փափուկ ոտնաձայներ են լսվում, և Ֆաթման՝ ջահել հարսը ուտելիք է դնում և արագ ու անշշուկ անհետանում: Հետո մի օր սովորականի պես բացեց՝ մի թաշկինակ ու երկու գույգ գուլպա դրեց: Տղամարդիկ իրար նայեցին ու կնոջը նայեցին: Դրսից ձայն լսվեց: Երեքն էլ ցնցվեցին. բուռի կռիւն էր: Լեոնը ժպտաց կնոջը, ձեռքը մեկնեց ու վերցրեց թաշկինակը: Կինը ժպտաց Լեոնին ու փութկոտ հեռացավ:

Գերության երկրորդ տարվա վերջին շաբաթներն են գլորվում:

Անտառից դուրս եկան, և Կուբաթլուն մնաց ետևում: Մարգագետնի կանաչն ու երկնի լազուրը օգոստոսյան շոգի մեջ իրար խառնվեցին ու սկսեցին պտույտ տալ՝ սկզբում դանդաղ, ապա հողմի նման, և գույներն արդեն շին ջոկվում: Լեոնը հայացքը կենտրոնացրեց դաշտի եզրագծում տիրական մխրճված քարափի վրա, որ կանգնեցնի պտուտահողմը, ապա ձեռքը տարավ դեպի օձիքը և խոր շունչ քաշեց. կրծհեղձուկը բաց թողեց: Գերիներին շատ քիչ տարածություն է բաժանում երն ձորեսակից: Մա՞ է ազատությունը: Բայց ինքը ոչինչ չի ըզգում՝ ոչ ուրախություն, ոչ տխրություն: Հոգում և մարմնում մի թալկություն կա, որին թվում է՝ հատնում չի լինելու: Համատարած լուսվան մեջ, ավտոմատի կրակահերթեր ճարճատեցին. քարափի վրայից տղաները նկատել են դեպի իրենց շարժվող խումբը և որպես հրճվանքի արտահայտություն՝ կրակում են օդում:

— Չերոնք են: — Խումբը կանգնեց՝ այսինքն՝ կարող եք առաջ գնալ:

Գերիները քայլում են անհաստատ. երերուն ու շեն ըզգում ոտքի տակի հողը: Դիմավորող ամբոխի մեջ ոչ մի ծանոթ դեմք չկա: Մի՞թե ազատ են և ազատությունը սա է: Լեոնը բերանի մեջ, լեզվի վրա հանկարծ տտիպ, գաղջ, դառը համ զգաց ու քթին այրվող մտահոտ կպավ. որից մթազնեց գիտակցությունը. խարա՞նք...

Ամեն ինչ նորանով եղավ, եւ առանց
նորան ոչինչ չեղավ:

Աղմուկի վրա շնահաշոցն ուժեղացավ: Թուլաների ու քնձոտտ կատուների հետ խառը՝ թուրք լակոտները շրջապատեցին անծանոթ մեքենան: Փոփոան կիսաշրջազգեստով մի ջահել հարսի ստվեր արագ անցավ ֆերմայից դեպի վարչական սենյակը, և վարիչը դանդաղ ու ծանրաքայլ մոտեցավ եկածներին:

— Հը՞, ի՞նչ կա:

— Ինչ սիրտդ ուզի... — Երկիմաստ ասաց դաշուռենցի Սամվելը: — Սրանք էլ մեր լավ տղաներից են:

Վարիչը սեղմեց երկու անծանոթի ձեռքը:

Մանր արկղերն իջեցրին մեքենայից: Թուրք շորանը, որ ճկուել էր շալակի տակ, դժգոհ քրթմնջաց:

— Էս արճի՞ճ են լցրել մեջը...

— Գնա, գնա, նման մի բան է:

— Ի՞նչ մարդ ես, շաղատվեցիր էլի սրանցից, — խոժոռվեց Կամոն: — Որ շրջապատած տեսնում եմ, աչքիս մի տեսակ ես երևում:

— Իմ մարդիկ են, ախպոր տղա, մի անհանգստանա: — Տղամարդու աչքերի մեջ ժպիտ շողաց՝ ուժեղ, առնական, ինքնավստահ:

— Դո՞ւ գիտես: Բայց որ ընկար...

— Լավ: Ի՞նչ կա էստեղ: — Վարիչը ձեռքը արկղին մեկնեց: Կամոն կասկածանքով նայեց կանանց:

— Բացեք արկղը՝ հենց նրանց ներկայութեամբ:

Հրճվանքից աչքերը լայնացան:

— Հը՞, հիմա ո՞նց է:

— Գոհ եմ:

— Բայց սա՛ հետագայի համար: — Ձեր ունեցած մանր-մունրը օգտագործում եք, սա՛ հետո, երբ հրաման լինի:

Յուրան ձեռքերը քսում է գնդացրին:

— Ա՛յ սա բան է, ա՛յ սա ուրիշ է: Թե չէ՛ սուտուփուտ ինչ կա՛ սաղացնում եք գլխիս: — Նա ակնարկում էր կիսավշացած որսորդական հրացանը և գերմանական «Շմայսեր» ինքնաձիգը, որ դժվարութեամբ էր օգտագործվում:

Կիսաբաց դռնից մի շիկամազ գլուխ խոթվեց: Յուրայի հայացքն ընկավ տղայի շիլ աչքերին: Գլուխն անհետացավ:

—Ո՞վ էր, հորեղբայր,— դժգոհեց Կամոն:

— Խասայի տղան է, արձակուրդ է եկել,— ասաց Հայաթը:

Վարիչն անտարբեր ձեռքը թափ տվեց:

— Էտեղ տերը ես եմ: Էն մեկը բացիր, տեսնենք ինչ կա:

— Տես, հորեղբայր, շքաշվես: — Կամոն սեղանի վրա դարսում էր փամփուշտները, նռնակները, պայթուցիկ նյութի տոպրակները:

Մի քանի օր հետո շրջակա գյուղերի թուրք բնակչության մեջ պատվում էր լուրը: «Հայերը նոր զենք են բերել, մի վայրկյանում Ֆիզուլին կշնչի»:

...Վարիչը շրջում է տարածքում: Միակ հայ հովիվը՝ Եղիշը թան առաջարկեց: Խմեց ու մոտեցավ մի ուրիշ դռան: Առաջ անցավ: Չեռքը մեկնեց շիկ վարագույրին, բայց չհասցրեց ետ քաշել, երբ դավադիր ճոռոցով մի դուռ բացվեց կողքին, և կինը, որ նորածին հորթերի համար ջուր էր տանում, հանկարծակիի եկավ:

— Դո՞ւ ես:

— Ինչպես տեսնում ես, Հայաթ:

— Քե՞ք շունես ոնց որ:

— Հարեան ֆերմայի կովերը քշել են:

— Ալաջանցիների ձեռքի գործը կլինի:

— Պարզ է: Թուրքացած հայեր են: Դրանց տեսակն ավելի վատ է. ճարպիկ գողեր են:

— Մեր հարցը էդպես էլ... Ի՞նչ պիտի անենք... Վախենում եմ:

— Ո՞ւմից: — Վարիչը կարծեց, թե տարեց թրքուհին նկատի ունի ծանոթ միջադեպը:

Գյուղից մի քանի տաքարյուն ջահելներ իջել էին ֆերմա:

— Թուրքերին պիտի քշես:

— Ես գիտեմ իմ գործը:

— Դավաճան:

— Չորսհարյուր գլուխ անասունը ո՞վ է պահելու, դո՞ւք:

— Փորձեց համոզել նրանց, տեսավ՝ չի ստացվում, անցավ տղամարդկային խոսակցության:

— Գնա թո կնիկը պահիր, որ ոտքը դուրս չլինի, հետո ուրիշներին խելք սովորեցրու: Ազգի մասին մտածողներ... Տղաները կատարած թողել-հեռացել էին:

— Մերոնցի՞ց ես վախենում,— հարցը կրկնեց Յուրան:

— Չէ: Մերոնք են մարդ ուղարկել, էլի ահ են տալիս, որ եթե շիթոնենք հեռանանք...

- Մի վախենա:
- Բա որ գա՞ն:
- Ծառ կտամ:
- Շատ են:
- Շատը հաշիվ չի:
- Որ հազարով գա՞ն:
- Յուրան լռեց:

Յադիգարի գույնզգույն հագուստը ծածանվեց շի ծաղկավոր վարագույրի ետևում, ու երկար սև հյուսքի ստվերը մնաց վարիչի հայացքում:

Հայաթը անպատասխան ետ քաշվեց:

***

—Նուրուշը հոտոտում է հանդերը:—Ֆերմայի պահակ Արիֆը ծնոտը հենեց մահակին ու իրար հասկացան. թուրքը «հեռախուզության» է գալիս: Ուրեմն էդ կողմերն էլ կարշավեն: Վարիչը ձի հեծավ ու մի քանի օր շրջում էր, մինչև անտառի խորքում դուրս եկան դեմհանդիման:

—Ասա՛, լեզվիդ տակ բան կա:

—Մեկ միլիոն... եթե թողնես հեռանաս:

—էդքա՞ն բան:

—Չէ: էլի կա:

—Ասա, նուրուշ, ջուր մի ծեծիր, գործի մարդ եմ:

—Եթե մասլահաթով չհամաձայնես, մեկ է...

—Գնա ասա՛՝ ձեր իմացածներից չեմ, ու ամեն մարդու կնկա չէ, որ ման են տալիս:

—Ուրիշ բան էլ կա:

—Հը՛:

—Գալու են՝ տավարը քշեն:

—Արի, նուրուշ: Բան չեմ ասում: —Յուրայի ձայնը սպառնալից շեշտեր բնդունեց:

—Ծա՛ չէ, ուրիշները կգան:

—Պատրաստ եմ՝ ուրիշների համար էլ, քեզ համար էլ:

Ձին դոփում, ծառս էր լինում: Վարիչը սանձերը պինդ քաշեց ու շրջվեց:

—Ձեռք քաշեք էս ձորից:

Ու ձին վարվեց:

Նովորուզ բայրամի օրերն են: Դադար չունի: Մտավ սենյակ ու շորերով պառկեց մահճակալին՝ աչք կպցնելու: Մանր մղձավանջային նիրհի մեջ էր, երբ կանանց աղաղակը թրնդաց.

— Տարա՛ն: Տարա՛ն:

Վեր թռավ: Թուրք պահակը կապկաված ու բերանը լաթ կոխած ընկած էր տեղը: Հարշուր կովի կապ արձակված էր: Բարձրացավ տանիքը: Մթության մեջ շարժվում էին ինչ-որ ստվերներ, ու դժվար էր ջոկել՝ մա՞րդ է, թե անասուն: Ավտոմատի կրակահերթերը շամփրեցին օդը:

— Նռնակները: — Գոռաց:

Թուրք կանայք շարվել, փոխանցում էին նոսրակները: Երկուսը, երեքը... Գոռոց լավեց: Չորրորդ նռնակը... Խուճը փախավ:

Վեր կացավ, մոտեցավ պատուհանին: Վաղորդայնի սառը օդը խփեց դեմքին: Ներսում ինչ-որ անհանգիստ զգացողություն կար: Կարծես ինչ-որ բանի էր սպասում: Նայեց դուրս. բարձունքում, թփի տակ, կանաչ անհովար զինվորական գլխարկ նկատեց: Հայացքը պտտվեց լանջով դեպի անտառ ու նորից կենտրոնացավ: Այո, զինվորական գլխարկ է՝ մութուլուխի մեջ հաղիվ նշմարվող: Ուշադիր զննեց դաշտը: Խոտերի մեջ նկատեց ավտոմատի ցցված ծայրը:

— Էն բաները... Թաքցրեք: Արա՛գ: Ինչքան հնարավոր է:

— Կամացուկ ձայնեց Հայաթին ու Յադիգարին: Իսկ ինքը մոտեցավ պատուհանին. աղջամուղջի միջից դրահամեքենայի սառը, պողպատափայլ ուրվականը մարեց տղայական ոգևորությունը: Կտրուկ շրջվեց և միջանցքում՝ իր վրա ուղղված ավտոմատներից՝ վայրկենապես անվրդով տեսք ընդունեց: Շրթունքներին խաղացրեց ծախար՝ ծաղրալից, առնական:

— Անձնագրային ռեժիմի ստուգում է: — Հայտարարեց ռուս փոխզնդապետը:

Թուրք սպան գնաց դեպի ելարանը, որ ձեղնահարկ էր տանում: Յուրան չտեսնելուն տվեց: Երկու, երեք աստիճան բարձրացավ՝ մինչև կարողանա տեսնել ներսը: Հետո կարծես չուզենալով սկսեց իջնել: Վարիչն աչքերը ցած խոնարհեց,

որ ոչ ոք չնկատի իր ժպիտը:

Ձենք չկար: Իսկ կթվորուհիների տան անկյունում՝ մահ-
ճակալի տակ աննկատ մնացին լվացքի փոշու տուփերը, ու-
րոնց մեջ կանայք լցրել էին պայթուցիկ նյութերը:

Մի գինվորական մոտեցավ ձեռքը խոթեց Յուրայի բաճ-
կոնի գրպանը ու հանեց՝ ափի մեջ փամփուռներ: Յադիգա-
րը ճվաց ու կախվեց օձիքից:

— Դու դրեցիր: Դո՛ւ...

— Քա՛ծ: Հայի բող...

Թուրք սպան մազերից քաշեց ու շարտեց աղջկան: Ռասի-
ման լացելով վազեց ու գրկեց քրոջը:

— Ամոթ: Ամոթ ձեզ: Չհամարձակվեք... — Մղրտաց Հայա-
թը և ձեռքերը թափահարելով այս ու այն կողմ էր վազվզում:

Յադիգարը վեր կացավ ու վազեց: Ռասիման ետևից:
Աղջիկները լաց են լինում, ու ֆերմայի վարիչը, արդեն մե-
քենայից, առանց նայելու տեսավ աղջկա հյուսքերի ծածան-
վող ստվերը...

Մայիսի 15-ն էր: 1991 թվական:

***

Շուշի:

5 ժամ «մշակելուց» հետո նորից տանում են հարցա-
քննության:

— Գրոհայիներին անուններն ասա:

— Յադիգարը, Հայաթը, Ռասիման, Արիֆը...

— Էս ո՞ւմ է ձեռ առնում: Մի դեսը տվեք, ես խոսցնե-
լու ձեռ գիտեմ: — Քննիչի ձեռքից ոստիկանը խլեց կալանա-
վորին:

Մե՛կ ժամ: Երկո՛ւ ժամ:

Կանգնեցրին՝ ձեռքերը վեր պարզած, ոտքերը՝ շոած:

Ձեռքերը թուլանում են, մարմինը ծովում է: Դազանակով
խփում են աճուկներին: Քրտինքը ջրի նման ծորում է:

Երե՛ք ժամ: Չո՛րս ժամ: Հարվածներ՝ աճուկներին: Դա-
զանակի հարված՝ գլխին: Փլվեց հատակին՝ անձայն, ան-
մոռունչ:

— Դե հիմա տարեք քննիչի մոտ: — Հոգնած փնջացրեց
ոստիկանը:

— Ո՞ւմ հետ էիր մեքենայում:

— Ի՞նչ մեքենա:

—էն, որ մայիսի 2-ին կանգնեց ֆերմայի առաջ և առաջինը դու իջար:

—Ճանապարհին տեսան, վերցրին:

—Չե՞ս ճանաչում:

—Պատահական մարդիկ էին:

—Պատահական մարդիկ ի՞նչ գործ ունեին քո սենյակում:

—Կարդ է, տարա հյուրասիրեցի:

—Ձենք ունեի՞ն:

—Հա: Ավտոմատ էր: Մեքենայի մեջ տեսա:

—Ուրիշ էլ ի՞նչ:

—էլ ոչ մի բան:

—Ուրեմն, հրաժարվո՞ւմ ես նրանց ճանաչելուց: —Գազանակի հարված: —Ո՞վ է ճանապարհին դեղատուփը դրել: Քննիչը փորձաքննության լուսանկարները դրեց սեղանին:

Տղաները ճամփեղրին դեղատուփ էին դրել: Տող գնացող թուրքի մեքենան կանգնել էր: Լարված ականք պայթել էր ձեռքների մեջ և երկու հոգի սպանել: Բայց որտեղի՞ց սրանց այս մտերմասները. հարցը չբրբրեց հոգու խաղաղությունը: Ձգտում էր միայն մի բանի՝ շտտրանալ, չգոռալ:

—Ով էր դրել: Կրկնում եմ: —Գոռաց քննիչը:

—Շատ չե՞նք երկար գբաղվում սրանով: Արդեն 15 օր է...

Մետադալարի մի քանի հարված մեջքի երկարությունը՝ գլխից մինչև ներբանները: Առաստաղը, պատերը օրորվեցին: Ընկավ: Ոստիկանը զզվանքով վզակոթից բռնեց ու շարտեց աթոռին:

—Ազգանո՞ւնդ:

Հասկացավ, փորձեց հիշել: Չհիշեց: Սենյակը նորից պտտվեց, ինքը օրորվեց, հետո պտույտներն արագացան: Ավելի՛ ու ավելի՛: Եվ այդ խելագար գալարումների հորձանքում փորձեց ձեռքը մեկնել դռան տեղ կախված չլի վարագույրի ծաղիկներին, բայց մի շեկ, հաստակոճղ գլուխ խցկվեց իրենց արանքը, ու ինքը տեսավ թուրք հովվի ուսանող տղայի շիլ աչքերը: Մատնիչը... Այդ նա էր...

* * *

Իցի դուռը բացեցին: Վեր կացավ ու կողքի ուժեղ ծակոցից երկտակվեց: Բվաց՝ թի ջարդված կողոսկրը դուրս պլըրծավ մաշկի տակից: Ոտքը սոթ տվեց ու հազիվ պահեց հա-

վասարակշռութիւնը: Ատամներն իրար սեղմեց: Պիտի իր ոտքով հասնի քննասենյակ:

Մեկը մի քայլ առաջ եկավ:

—Յուրա... ախպեր... —Ու կարկամեց: Ֆերմայի պահակըն էր՝ Արիֆը:

Իր հովիվներն էին:

Քննիչ.— Գնդացիք ինչո՞ւ էիք պահում:

—Ինձ մոտ միայն ազդանշանային հրթիռներ կային:

—Ումի՞ց ես ստացել:

—Հրթի՞ւր:

—Ոչ: Գնդացիք:

—Չի եղել:

—Դա ումը էլ է պահել: Ես տեսել եմ, գիշերը շարտել է մեզ վրա: —Ոգևորված գոռաց խմբից մեկը:

Ձայնն անծանոթ էր:

—Հիշո՞ւմ ես, երկուսը վիրավորվեցին: —Թուրքն առաջ եկավ: Կալանավորը հանգիստ շունչ քաշեց. իր հովիվներից չէր:

...88-ին էր: Հանդիպեց Վիգեն Գրիգորյանին ու զենկ խնդրեց:

—Հնարավոր չէ: Եթե դաշնակ լինեիր...

—Կուսակցական հարցերով զբաղվելու ժամանակ չունեմ: Ավտոմատ տուր, սրանց հախիցը գանձ, հետո կմտածեմ:

—Ավտոմատն ինչ եք անում, ձեր անունը հերիք է: —Տողի շոկատի պետը կատակի տվեց-անցավ: Բայց ճշմարտություն էր, որ Տողի, Սալախյաթիների, Հողերի բարձրերը վախով էին անցնում ձորակով, մեծքաղաքցիների անունը դեռ հնուց հայտնի էր:

Այդ օրը կորավ ֆերմայի արջառը: «Յոն, արջառ որ մարսեցին, վաղն էլ մեզ եկ տանելու», — մտածեց: Գիշերը, երբ մութը վրա կոխեց, անեկատ մտավ Հողեր: Մագլցեց հենապուներ և հայտնվեց երեւոյ հարկի պատշգամբում: Դուրբաց էր: Մտավ ու պատին շոշափեց անշատիչը:

—Ո՞վ է: —Քնաքաթախ անկողնում նստեց Իբրահիմ մուսլիմը՝ ձորակի հայտնի գողը:

—Հանգիստ: Ասանց ձայնի: —Լույսի տակ Իբրահիմի ու կնոջ դիմաց կանգնած վարիչը ուսին ուղղեց հրացանը:

— Ես եմ: Ճանաչեցի՞ր:

— Ճանաչեցի: — Ձայնը փոքր ֆաշեց թուրք:

— Դե որ նանաչեցիր, Իբրանիմ մուայիմ կամ՝ աղջաուս, կամ՝ մյուս անգամ շեմ արքնացնելու, մեալու ես... քնած,— ձայնը խորհրդավոր ցածրացրեց Յուրան:

— Կարող է շոքան Չինգիզն է տարել,— կմկմաց թուրքը և վարիչը զգաց, որ թուրքը տեղի է տալիս:

— Մեկ շաբաթ քեզ ժամանակ, պայմանավորվեցի՞նք:

Մարդը եկած «նանապարհով» շփացավ մթության մեջ:

Արջառը վերադարձրին:

...Իբրահիմը առաջ եկավ ու երկաթաձողով խփեց կալանավորի ուսին: Ձայն շահնեց: Դանդաղ շոքեց: Թուրքը երկրորդ անգամ բարձրացրեց երկաթը: Արիֆը ետեկից բռնեց: Իբրահիմը քաշեց: Արիֆը ավելի պինդ բռնեց: Ոստիկանը մոտեցավ, ճանկեց Արիֆի օձիքն ու քաշըշելով տարավ դուրս: Խուսմբը հեռուեց նրանց:

...Ձեռքից ձեռք են տալիս բանտի հատուկ ջոկատայինները:

Ոչ մի ձայն: Ոչ մի տնքոց:

— Լավ չես ծեծում: Մի տուր ինձ: — Աժդահա ոստիկանը բարձրացրեց ու թափով տվեց դետնին:

Պառկեց՝ անշարժ-անձայն: Ոստիկանը մազերից բռնեց, քաշեց ու դեմքը շրջեց իր կողմը: Երեխա ժամանակ աչքերը շլելու ու ծիծաղեցնելու սովորովյուն ունեիր: Շրջեց ակնակապիճները:

— Սա մեռած է,— թուրքը սարսափահար ետ քաշվեց:

Կալանավորը տապ կացավ:

***

Բանտախուց թիվ 2:

Խցի դուռը բացվելուն պես ոստիկանների դազանակները փնտրում են Առնոյին: Յուրան աշխատում է առաջ ընկնել ու հարվածներն ընդունել իր վրա, բայց քաշում-շարտում են մի կողմ: Այս անգամ Առնոյին մերկացրին ու ծեծելով տարան հարցաքննության: Ժամը 5-ին մոտ քարշ տալով բերին: Կիսամեռ էր:

Մի ծեր հսկիչ երեկոյան կողմ գլուխը ակնատից ներս խոթեց:

— Ո՞նց եք:

Ոչ-ոք չպատասխանեց: Առնոն ուշագնաց ընկած էր: Գլու-
խը քաշվեց: Մի ժամից մտավ, մի բաժակ թեյ ձեռքին: Բարձ-
րացրեց գլուխը: Գդալ-գդալ խմեցրեց: Առնոն բացեց աչքերը:

— Ճանաչո՞ւմ ես ինձ:

Կալանավորը բացասաբար օրորեց գլուխը:

— Հորդ հետ հին ծանոթներ ենք: Չեր տանք... Չե՞ս հի-
շում:

Կալանավորը պատասխանի փոխարեն հոգնած փակեց
աչքերը: Թուրքը բաժակի մեջ մնացածն էլ լցրեց բերանը:

— Բայա՛:

Առնոն նորից բացեց աչքերը:

— Մեղք ես, բալա, ինչ ուզում են՝ այն սաս, հոգիդ ա-
զատիր-պրծիր:

Կալանավորը անտարբեր փակեց աչքերը:

— Սրա մասին՝ ոչ մեկին ոչ մի խոսք, — թուրքը ցույց
տվեց բաժակն ու դուրս դնաց:

— Նա ինձ ամեն ինչ կխոստովանի, բերեք ինձ մոտ: —

Պետի դիմաց կանգնեց բանտի հայտնի կրկնահանցագործը:
Աբբասովը շմերժեց հույնին:

Առնոյին պատգարակի վրա դուրս տարան:

***

— Դու պիտի՛ ապրես: Պիտի՛ դիմանաս: — Սա հույնի
առաջին բառերն էին, երբ մի քանի օրվա խնամքից հետո
Առնոն կիսանստել, մշուշոտ հայացքով նայում էր նրան:

— Մինչև վերջին վայրկյանը պիտի դիմանաս:

— Վերջին վայրկյա՞նը... — Հեղնեց:

— Դու գիտես, որ քո գործը ծանր է:

— Վերջին վայրկյա՞նը... շուտ է լինելու: Մի քիչ կամք
և...

— Հոգուդ մեղք մի վերցրու: — Հասկացավ հույնը:

— Մեռնելն ավելի լավ է:

— Չփորձես:

— Էլ ուժ չունեմ:

— Ամեն ինչ Աստծո ձեռքին է:

— Չեմ դիմանում:

— Դու զրուցո՞ւմ ես Աստծո հետ:

— Իմ Աստվածը... մնաց այնտեղ, լեռներում...

—Ժամանակը փոխվում է: Մեկ էլ՝ տեսար... Պետք չէ հուսահատվել:

—Դու ինձ մեղադրո՞ւմ ես:

—Չեմ մեղադրում, բայց կարգին չեմ էլ հասկանում ձեզ: Սրանք ուրիշ բան են խոսում, քո պատմածը ուրիշ է...

—Իմ պատմածն ի՞նչ... մի փշրանք է հայի պատմություններից: Բայց իմ մասին ես քեզ ասացի այն, ինչ եղել է:

—Ես գիտեմ միայն՝ և պարտադրում եմ, որ դիմանաս, Աննո:

—Ոչինչ չեմ հիշում: Ոչինչ չի մնացել իմ մեջ:

—Հիշիր: Ու կթեթևանաս: Հոգիդ էլ այդ վերջին վայրկյանի մեղքից կթոթափվի: Լավ, հերիք է խոսենք: Պիտի էս կարագը ուտես:

—Կուշտ եմ, թող...

—Չէ, պիտի ուտես:

—Թող, արդեն քայլում եմ:

—Մի փոքր հույս գոնե շունե՞ս: Քեզ մի շերտ լույս է պետք՝ բռնես ապրես:

—Կապրեմ:

—Քանի՞ օր է միասին ենք:

—Յոթերորդ օրն է, կիրակի: Ուղիղ մեկ շաբաթ:

—Եթե թողնեն մի շաբաթ էլ մնաս...

—Կթողնե՞ն որ... —Մուռ ծպտաց:

—Այս մի շաբաթվա համար... —Առնոն ծամծմեց խոսքը, շփտեր՝ ինչ բռնեցիկ հայտներ իր երախտագիտությունը:

—Ուժ հավաքիր, Աննո: Մեկ էլ տեսար՝ տարան:

Երկուսով լուռ ուտում էին:

Եվ հույնը թախծաափսոսախառն գորովանքով հայի հետ կիսում էր Մեծ Գողի իր բաժինը:

***

Առնոն դեռ չէր հասցրել տեղավորվել խցում, տարան:

—Ահմե՞դ, վիզդ ուղորելու եմ, դնեմ ոտքերիս տակ, Ահմե՞դ:

Հույնը քացով խփում է դռանը:

—Կկոտորեմ բուրբիդ... Առնո՞... Առնո՞... —Ոռնում է Գողը: —Դիմացիր, Առնո, ես դրանց...

Տնքոցները մարում են ու միջանցքում դատարկ պարկի պես փլվում է կալանավորը:

—Որտե՞ղ ենք մնացել, Յուրա:

—Այստեղ եմ: —Յուրան կարծեց, թե կալանավորը զանանցում է ու մոտ քաշվեց:

—Չէ, որտե՞ղ ենք մնացել, հիշեցրու ինձ: —Յուրան հասկացավ, որ նա շարունակում է թիրառ պատմությունը:

—Դրա ժամանակը չէ: Հետո...

—Չէ, հիշեցրու, Յուրա:

—Նա ասաց՝ ես էղմոն Դանտեսս, 14 տարի տանջվել եմ ԻՖ ամբողջի զնդանում, 14 տարի արցունք եմ թափել, կրկնել եմ վրեժի երդումս և ահա այն ի կատար եմ ածում: Մերսեղեկը ծունկ չոքեց Մոնտե Քրիստոյի առաջ:

Յուրայի ուսերը՝ մեծ-մեծ ցնցվեցին:

—Դու լսո՞ւմ ես ինձ: —Առնոն ընդհատեց խոսքը: —Հետաքրքիր տեղ ենք հասել: ...Կոմսը բարձրացրեց կնոջը. «Մեծամարտը տեղի կունենա, տիկին, բայց ձեր զավակի փոխարեն կթափվի ի՛մ արյունը»:

—էդ ի՞նչ է, դու լա՛ց ես լինում:

Յուրան ձայն չհանեց ու փորձեց արցունքները ներս քաշել, որ թափվում էին ընկերոջ համար:

—Չէ, շեղավ: Դա սազո՞ւմ է քեզ:

Յուրան ցնցվում էր կոշտ, տղամարդկային հեկեկոցից ու այլևս իրեն չէր տիրապետում:

Ակնատը բացվեց:

—Դանիելյան Կամո:

Յուրան բարձրացավ ու մեխվեց տեղում: Հսկիչը կրկնեց անուն-ազգանունը:

—Հայրանո՞ւնը: —Համարձակվեց հարցնել:

Կասկած չմնաց, բայց անտարբեր ձևացավ ու ասաց.

—Ես չեմ:

Ակնատը փակվեց: Ուրեմն, Կամոն էլ է այստեղ: Իսկ ինքը հույս էր փայփայում, որ եղբորորդին կհետաքրքրվի իր գործով:

Որ ազգանունը տվել են, ուրեմն հանելու են միջանցք՝ մտածեց ու բարձրացավ մահճակալը՝ նայելու դուրս: Զուգարանի պատին նեղլիկ ճեղք կար: Շեղ նայեց: Երկու վայրկ-

յանի շափ կալանավորը մնաց տեսագաշտում: Ձեռքերը ծոծ-
րակին, գլուխը կախ՝ նա է, Կամոն: Իջավ ու հուսահատ նըս-
տեց:

—Ո՞վ էր: — Առնոն մոտ քաշվեց:

—Կամոն:

—Որտե՞ղից ես ճանաչում:

—Յղբորս տղան է: — Յուրան շշնջաց ականջին, որ խցում
չլսեն: — Իսկ դո՞ւ: Քեզ ծանո՞թ է:

—Միասին կռվել ենք: Մեր քաջ տղաներից է: — էլ ավե-
լի ցածրաձայն ու խորհրդավոր՝ Առնոն վստահեց Յուրային:

Առնոյին տարան: Հարցաքննությունը տեկց շատ կարճ:

—Մենք նայել ենք ձեր դիրքերը: Դուք կարող էիք կռվել:
Ինչո՞ւ չեք դիմադրել: — Ռուս զնդապետն էր հարցնողը:

Առնոն ժպտաց քթի տակ. փորձում են՝ ի՞նքն է ղեկավա-
րը, թե՛ չէ: Բայց նրանց հայտնի է: Ուրեմն...

—Սա հարցաքննությունն է:

—Ոչ: Զուտ մասնագիտական հետաքրքրասիրություն: —

Պատասխանեց մյուսը:

—Հրաման չի եղել: — Փոխադարձ անկեղծությունը ասաց
Առնոն: — Բավարարված եք:

—Այո: Ամեն ինչ պարզ է:

Գնդապետները բաղմանշանակ ու հարգալից նայեցին կա-
լանավորին:

Վրաններ են բարձում: Հրամայված է հաշվել: Յուրան
հաշվում է մինչև 25-ը ու շփոթում թիվը: Ուղեղը չի մտա-
պահում:

—Ինչքա՞ն եղավ: — Հսկիչը ստուգում է: — Հայվան, հաշ-
վել չգիտե՞ս:

Մեծում են:

Բերում են մի կալանավորի՝ ձեռքերը շղթայակապ, ար-
նաշաղախ ու ջարդված: Յուրան բարձրացրեց գլուխը: Կա-
լանավորը նայեց նրան: Անճանաչելիորեն խեղճած, բայց
Յուրան ճանաչեց Բաբայան Սամվելին (հետագայում Արցա-
խի ՊԲ հրամանատար, գեներալ-մայոր): Կամոյի ու Արա-

բատի հետ է տեսել, Հաղթութում, Ստեփանակերտում: Ուրեմըն, Սամվելն էլ է այստեղ: Դրսում ի՞նչ է կատարվում:

***

Շուվելյան:

Աշխատում են:

Միջօրեի ժամ է:

Քուրք հսկիչը մոտեցավ և իշամեղուն խոթեց Հեյբաթյան էդիկի ականջը: էդիկը գոռալուվ վեր ցատկեց: Հո՛հոոց ընկավ:
—Մեկն էլ սրա համար բերեք:

Յուրան կանգնել էր անտարբեր: Հսկիչը իշամեղուն խոթեց քիթը: Կալանավորը կանգնել ու անթարթ նայում էր թուրքին: Չեղբը հանդարտ տարավ, մեղուն բռնեց ու շարտեց գետնին:

—Ուրիշը բերեք:

Հսկիչները վազվզում են տարածքում: Կրկնում են փորձը: Ոչ մի շարժում:

Երրորդը, չորրորդը...

—Չե՞ն խայթում: —Կապիտանը մոտեցավ Յուրային:

—Չեն խայթում: Չեմ գգում:

—Ուրիշի վրա փորձեք: —Հրամայեց:

Մոտեցան Արթուրին: Սա հենց առաջին վայրկյանին ցնցվեց ու վայ արեց: Հսկիչները մոտեցան ու զննեցին խայթոցի կարմրած տեղը: Քիչ անց կալանավորի ձեռքն ուռել էր:

—Մեկն էլ...

Յուրան խայթոցներն ընդունում էր նույն անտարբերությամբ:

—Սա մարդ չի:

—Չե՞ք տեսնում, որ սա մարդ չի: —Կալանավորներին բշտում են խցերը:

—Լսիր, չէի՞ն խայթում: —Հարցրեց Մանվելը, հենց որ դուռը փակվեց:

—17 տարի մեղվաբույծ եմ աշխատել, —Յուրան բացեց գաղտնիքը, ու խցում զսպված ծիծաղ բարձրացավ:

***

—Պիտի հանես, տաս բաճկոնդ: —Բաճկոնը լկտի տնտղելուց հետո պահանջեց հսկիչը:

—Չեմ տա: —Անվրդով ասաց Սլավիկը:

—Փողով եմ ասում: 20 ոտբլի: —Զիջեց թուրքը:

Սլավիկը թոթվեց ուսերը՝ իբր՝ հեշ:

—էժա՞ն է: Վեց տոսի ծխախոտ էլ...

Թուրքը սահարկում էր, և բոլորը դարձացած էին Սլավիկի համառության և հսկիչի մեղմ վերաբերմունքի վրա:

—Պարզապես չեմ տալիս:

—Ի՞նչ: —Թուրքը գույն տվեց՝ գույն առավ:

—Իմն է՞ չեմ տալիս: —Կոշտ պատասխանեց Սլավիկը:

—Առա՛ջ: Առա՛ջ բնկիր: —Հրամայեց հսկիչը:

...Ճրկու ժամ հետո բերեցին՝ առանց բաճկոնի ու կոշիկ-ների:

—Տեսչեն, էշի նման կողզ դեմ էիր տվել: Մեկ է՛ վերց-նելու էին: —Յուրան շորը թրջել, մաքրում էր երեսի արյունը:

—Իմն է՞ չեմ տվել:

—Հիմա ծխախոտ կունենայինք, դու էլ այդ վիճակում չէիր լինի: —Տունդ շքանդվի... —Մանվելն էր:

—Ճիշտ եմ արել՝ չեմ տվել: —Չզիջեց Սլավիկը: —Հո՞ չեն սպանել: Մուշտի են տվել, էլի:

***

—Տղերք, սոված եմ:

Ոչ ոք չարձագանքեց:

—Տղերք, ծեծին դիմանում եմ, էս անտեր քաղցին չեմ դիմանում: —Յուրան հաշվում է ժամանակը: —Տասը ամիս է: Տասը ամիս՝ սոված...

—Լաիր՝ բան եմ պատմում: Լատվիան որ անկախացավ...

—Առնո, քաղցը ինձ ոնց որ հաղթում է:

—Ուրջդ ինձ վրա պահիր՝ տես ինչ եմ պատմում: Լատ-վիայի անկախության առթիվ շնորհավորական հեռագիր ձև-կերպեցինք, տակն էլ գրեցինք՝ Բերդաձորի՝ անկախ հանրա-պետություն՝ ու ստորագրեցինք՝ Թին-ի՝ Բերդաձորի ինքնա-պաշտպանության խորհրդի կողմից: Հետո գտանք, որ դա այնքան էլ ճիշտ չի լինի, մի հեռագիր էլ ձևակերպեցինք՝ դա էլ ստորագրեցինք՝ Լեռնային Ղարաբաղի Անկախ Հանրապե-տություն: Պատասխան նամակներն էլ ստացանք: Ու ցնծում էինք, որ իրար հասկացել ենք՝ մենք ու լատիշները: Գիտե՞ս, Յուրա, էս երազել եմ ստեղծել Բերդաձորի Անկախ Հանրա-պետություն...

Յուրան նայում ու չի հասկանում՝ Աստուծոն կատակում,
թե՞ լուրջ է խոսում:

— Զե՞ս հավատում: Դա հնարավոր է: Բացատրեմ...

— Որ հնարավոր է, թագավորութիւն ստեղծիր, դո՛ւ
թագավոր կլինես, ես էլ՝ սենեկապետ: Նասեմ՝ ուտեմ, կըշ-
տանամ...

— Դու կարդալ սիրո՞ւմ ես, Յուրա:

— Սիրում էի:

— Հեթիաթներ, պատմութիւններ... սիրո՞ւմ ես:

— Սիրում էի: — Նորից կոշոտ ու անտարբեր կրկնեց Յու-
րան:

— Դե որ սիրում ես, լսիր:

— Ուկորներս շին դիմանում: Ոնց որ ծակծկված մազ...

— Վիշապի քար ենք ասում: Ես լուսանկարիչ եմ: Դա
կլինի մեր անկախութեան դիմանշանը: Եռագունը՝ և ժայռ՝
անառիկ, հպարտ: Սազում է, գիտե՞ս: Այնտեղ Վիշապի քա-
րի գագաթ ոչ-ոք բարձրացած չկա: Աշակերտներին մի օր
վերցրի, գնացինք: Քանի ժամ պտվեցինք՝ չէինք կարողա-
նում մատչելի տեղ ճարել: Վերջապես գտանք: Մի տեղ՝
երկու բարածայն՝ ուղղաբերձ, դեմ-դիմաց ու արանջը՝ փոք-
րիկ ձոր՝ մոշուտ: Կածան սարքեցինք ու առաջ գնացինք:
Գտանք հլըր՝ քարե աստիճաններ էին: Այստեղով բարձրա-
նում էր վիշապը: Բարձրացանք, բարձրացանք, մեկ էլ ժայռե
տափարակ, հազիվ 5-6 մարդ կտեղավորվի, վերեկից՝ քարե
կամար ու դիմացը՝ շքնաղ, շքնաղ պատկեր. բաց հորիզոն,
լեռները, անտառները մնում են ներքեում, հայացքիդ տակ,
ու սա Վիշապի տունն է:

— Հո չե՞ս քնել:

— Ինչ ես ասում: — Տնքոցով կողքի բնկավ Յուրան:

— Իրանից Շուշի եկող առևտրական ճանապարհը ծունկ է
տալիս ու հեռվից շրջանցում Տունը: Ասում են՝ Վիշապը
կուլ էր տալիս շեղված անցորդներին: Ասում են՝ Վիշապի
կուլիկ ու վախկոտ եղբորը կաշառում են ու դավազրում:
Ու Վիշապը դայրացած շարտում է գավաղանը, ու դիմացի
սարի վրա տափարակ է գոչանում: Մենք բարձունքից տե-
սանք տափարակը: Հետո շիշը, մակազրութեամբ, թաղեցինք
այնտեղ:

— Ի՞նչ ես գրել: — Հարցրեց Յուրան քաղցը մոռացած:

—Քաղաքն է, չեմ ասի: Երբ ինձ հյուր կգաք, կտանեմ
այնտեղ ու կհանենք շիրջը:

—Առնո, քանի՞ տարեկան ես:

—Հիմա՞: Հիմա՞ հազար:

—Չէ, լուրջ եմ ասում:

—40: Դա ինձ համար սահման կլինի: Բայց ես չեմ վա-
խենում: Միայն ափսոսում եմ, որ մեր անկախությունը չեմ
տեսնելու:

—Դու անհնարին բաներ ես երազում, մոռացած, թե ինչ
երկրում ես ապրում:

—Իբր դու՞ հիշում ես, թե որ բանտում ես գտնվում: Բաճ-
կոնդ ու կոշիկներդ... —Կատակի տվեց, մեկ էլ լրջացավ:—
Ես՞ գուցե՞ չէ, դուք տեսնելու եք Ղարաբաղի անկախությունը:

—Որտեղի՞ց այդ մտքերը քեզ:

—Գորիսից: Ուսանողական ցույցին ես տանում էի Նոա-
գույն դրոշը: Կալանքի վերջրին: Օրգանները դրանից հետո
ինձ հետամուտ էին: Բայց սա երևի վերջը կլինի... —Պոսքն
արդեն կցկտուր էր. խցում շատերը քնել էին:

***

—Առնո:

—Հը՛:

—Առնո:

—Լավ, մոտ նստիր: Ջրուցելդ բռնել է:

—Առնո, ում վրա ես կասկածում: Ո՞վ է մատնել քեզ:

—Մեկը պիտի գտնվեր, կարևոր չէ: Ինձ տանջում է՝ ով
մատնեց զենքի պահեստի տեղը: —Երկար լռեցին:— Լսիր,
Յուրա: Սա՞ այստեղ՞ նույն կյանքն է, ինչ որ այնտեղ՞ դրսում:
Այստեղ էլ կարող ես ապրել ստոր, անպատիվ կամ գաղա-
փարներով... Դե, իմ հանդեպ միշտ ծայրահեղ են եղել:

—Որովհետև դու ուրիշ ես:

—Մայրահեղ եմ: Ինձ կամ սիրում են կամ ատում: Ան-
տարբեր վերաբերմունք չի լինում:

—Դու էլ նույնն ես:

—Լսիր, որ այստեղից դուրս գաս, կգնաս մեր տուն:

—Դու էլ ես դուրս գալու:

—Դու ինձ մի ընդհատիր, դու լսիր՝ ինչ ասում եմ: Կգնաս
մեր տուն, կտեսնես խնձորի այգին: Ուրիշ բան է, հրաշք:
Հայրս մեզ ստիպել է հող կրել: Բերում էինք հեռու տեղից,

անտառից: Հողը թափում էինք քարերի վրա տափարակ սարքում ծառեր տնկում: Բա ջրե՛լը... Ոնց որ հողն ենք բերել, նույն ձևով էլ՝ ջուրը: Հիմա հաճույքով հիշում եմ, բայց այն ժամանակ քրտինքը ծորում էր, ոտքերս ծանր դուլլի տակ ճկվում էին, հաշվում էի մետրերը, հասնեմ մինչև այն մացառը՝ հանգստանամ, հասնում էի՝ սահմանակետը հեռացնում մինչև այն բլուրը, մինչև այն քարը... Ինձ փորձում էի ինչքան կդիմանամ, եթե դուլլը չդնեմ, չհանգստանամ: Հետո քրտնաթաթախ պառկում էի դաշտում, այդ հոտը, խոտի հոտը...

— Կա՛վ է, դու կողքիս ես, Առնո:

— Դու էլ՝ իմ, Յուրա: Հա... պատմեմ լսիր: Խոտ ասացի՝ հիշեցի: Արտերից խոտ էի հարել, բարձել էշին: Համագլուղացի մի մարդ կանգնեց գլխավերևս:

— Կոլխոզիներն է՝ պիտի հանձնես: — Ասաց, բայց հասկացավ, որ չեմ տանելու, ոչ մի գնով, ինչ էլ անի: Թե որտեղից՝ հայրս հայտնվեց:

— Սա խոտհարքի մեջ չի մտնում, լանջից եմ հարել: — Արդարանում եմ հորս առաջ:

— Պիտի տանես: — Հորս խոսքին հնազանդվում եմ:

— Դա՞ ինչի՞ պատմեցիր:

— Այդ մարդը ինձ ատում էր, Յուրա:

— Հիմա՞ էլ:

— Հիմա էլ: — Առնոն ծածկոց-լաթի ծայրը քաշեց ընկերոջ վրա: — Մի բան էլ պատմեմ: Արտերին պահակ էի կանգնել և պարապում էի. ընդունելության քննություն պիտի տայի: Մի ձի կար՝ կատաղի, չհեծած, շահածած: Քեզ կտամ՝ հանդերը կպահես, եթե սանձես՝ ասաց մի բրիգադիր: Կարող էի ջարդվել, բայց ես մտածում էի միայն՝ սանձելու մասին: Հեծա սարուձորով թռչում եմ ոնց եմ թռչում... Քեզ լինի՝ ասաց: Ձին սովորեց ինձ: Ծա գիրք էի կարդում ձին հսկում էր արտերը: Հենց այժ, ոչխար, կով էր մտնում, գնում հեռու էր քշում: Դա հենց տեսավ, եկավ ու տարավ ձին: Խելոք կենդանի էր:

— Ի՞նչ եք քվիշում, բարձր ասեք՝ մենք էլ լսենք: — Տընքաց էմիլը:

— Էդքան էներգիա որտեղից: — Ասաց ու շարունակեց: — Չախկալի միսն ի՞նչ համ ունի, գիտե՞ս, էմիլ:

—Որտեղի՞ց իմանամ: Եթե ինչ-որ տեղ կարդացել եմ, հիմա չեմ հիշում:

—Կերած չկա՞ս:

—Չէ:

—Միս ես ուզում՝ մի կարգին բան ասա. շախկալ հա շախկալ: — Խեթից Գագիկը:

—Եղբորս՝ Արմոյի հետ որսի էինք գնացել: Ինչ-որ կենդանի մաշկեց, կրակ վառեց, խորովեց: Ասաց՝ նապաստակի միս է, կեր: Կերա պրծա, ասաց՝ Առնո, շախկալի միս ես կերել: Համերը իրար շատ մոտ են, հիշում եմ, մենակ շախկալինը մի քիչ ծանր ու թթված էր:

—Հիմա շախկալները կիպ մոտենում են գլուղին ու ոռնում են, կաղկանձում են լացող երեխայի ձայնով... — Անուրջների մեջ ընկավ էմիլը:

—Յուրա,— Սլավիկը մոտ քաշվեց: — Երբ մի շաբաթ առաջ ինձ տարան «մշակելու», ականջատակիս հարվածից ուշագնաց փոփեցի գետնին, մեկը ինձ բարձրացրեց.

—Հայ չե՞ս: Քեզ պինդ պահիր: — Ասաց: — Բարձրահասակ էր: Ուժեղ, շատ ուժեղ ձեռքեր ուներ: Ծաղազգացի, երբ վզակոթիցս ճանկել ու ոտքի է կանգնեցրել: Արտահայտիչ, սուր նայվածք ուներ: Հասկացա, որ հայ է, կալանավոր: Բայց առաջին անգամն էի տեսնում: Ո՞վ է:

—Պատժախցի մշտական կալանավորը: Նապոլեոնը:

Սլավիկը հարցական նայեց:

—Գա նրա մականունն է: Իսկականը՝ Արկադի Հայրիչյան: Մարտակերտի շրջանից է: Նրան շատ քշերն են տեսել: Հատուկ վտանգավոր հանցագործի պիտակ ունի և մեկուսացած են պահում: Հսկիչներին մեկը պատմել է, որ իրենք ծեծելուց հոգնել են, բայց ոչինչ չի խոստովանել: Նա ուրիշ տեսակ մարդ է: Մենք նրա մոտ՝ ինչ...

—Որ ամիսն է: — Հարցրեց Արվիդը:

—Մարտը:

—Մի տարին լրանում է:

—Մի կտոր՝ թեկուզ շախկալի միս լինե՞ր՝ ծամե՞ինք: — Յուրան դեռ չէր մոռացել Առնոյի պատմածը և դա ասաց սովածի այնպիսի անձկությամբ, որ յուրաքանչյուրի ուշադրութունը դարձավ իր դատարկ ստամոքսին:

Խցում լուսթյուն իջավ... մինչև առավոտ:

— Բերդաձորցիներ՝ հարցաքննության: — Վերջին անգամ հսկիչը կանգնեց շեմին:

Կալանավորները զգաստացան: Հերթով տանում են: Սանկտ պետերբուրգցի դատապաշտպանները, որոնց «ոսկե հնգյակ» անունն են տվել, ծանոթանում են գործին:

— Բռնացել են մեր կամքի վրա՝ ստորագրել ենք: — Առնոյին ետ բերեցին:

— Մեծել են, ստիպել են, ստորագրել ենք: — Իրենց ասածներից հրաժարվեցին Արվիդը, Հրաչիկը, Գագիկը, Արթուրը և հերթով խուց բերվեցին:

Մեկ ժամ հետո եկան մերկացրին ու հանեցին միջանցք:

— Առնտ, լավ լսիր, — ոտնում էր Մուստաջափ հսկիչը, — եթե անդամ օրենքը քեզ ազատի էլ, իմ ձեռքից շես պրծնի, ծեծելով սպանելու եմ: Որ ասեն՝ ազատ ես՝ չճավատաս, ետևիցդ կրակելու եմ՝ սպանեմ:

***

1992 թվական: Հոկտեմբեր: Աղղամ: Ոստիկանական մեկուսարան:

— Ձերոնցից մեկը՝ անունը՝ Արթուր, իրեն այս խցում կախել է: Դուք էլ եք կախվելու: — Դուռը բացվեց-փակվեց:

Յուրան լարեց տեսողությունը՝ ճանաչելու ներս զցածին: Չկարողացավ. աչքերը արյունով լցված էին ու ինչ-որ փառ էր կապված: Մշուշի միջից ինչ-որ մեկի ուրվագիծը տեղավորվեց անկյունում:

— Ո՞վ ես: — Առաջինը խոսեց Յուրան:

— Հայ եմ: — Պատասխանը հնչեց վեհերոտ:

Գուցե ինչ-որ թակարդ է՝ կասկածեց Յուրան ու զգուշորեն առաջ տարավ խոսակցությունը:

— Որտեղից:

— Քաղաքից: Իսկ դո՞ւ:

— Ես՝ նույնպես: Երբվանից: Ինչպե՞ս...

— 91-ի ապրիլից: Այստեղ՝ 20 օր է: Բերել են դատելու:

Գուցե իրենց տղաներից է՝ մտածեց:

Հեյբաթյան էդիկը թվարկեց անունները:

— Մերոնցից ես: — Յուրան հաղիվ ալդբանը կարողացավ ասել. ուժասպառ հետո էր:

Դուռը բացվեց ու հսկիչ Բարաթը մի կտոր հաց շարտեց:
— Պիտի դու ուտես: Քո վրա հալ չկա: — Էդիկը մի փըշ-
րանք կծեց ու սկսեց ծամել, իսկ Յուրային ստիպեց ուտել
ամբողջը: Պատառը կուլ էր տալիս, ծամել չէր կարողանում:
Հետո սկսեց դողալ:

— Յո՛ւրա:

Կայանավորը չի արձագանքում:

— Յո՛ւրա: — Էդիկը կուսնում ու ստուգում է աչքերը:

Կայանավորի մշուշոտ գիտակցությունը մատների հպու-
մից թեթև հստակվում է:

— Աչքերդ մի տեսակ են, Յուրա: — Էդիկի ձայնը դողում
է, ու Յուրան զգում է ընկերոջ վախը:

— Կդիմանամ: — Ատամները կափկափում են: — Յուրտ է:
Մըսում եմ, բայց կդիմանամ:

Յուրան վերջին բառերի վրա կարծես իրեն հավաքեց,
սկսեց մեջքի տակից քարերը մի կողմ քաշել:

— Ի՞նչ ես անում:

— Փոս սարքենք, մտնենք՝ մի քիչ տաք կլինի:

Երբ քարերն արդեն շարվել էին կողքներին երկուսով
առականցին փոսի մեջ, ու Հեյրաթյանը զգաց, որ իրեն կպած
մարմնի դողը կտրվեց ու հանգստացավ: Գլուխը մոտեցրեց
կրծքին՝ ստուգելու շնչառությունը, ու սրտի թույլ զարկերը
յսելով, հանգստացավ: Ու խցում գերեզմանային լռություն
իջավ:

Ութ անգամ դազանակը շաշեց մեջքին: Տեր Աստված, պա-
հիր ինձ՝ մտքի մեջ կրկնում է Յուրան, որ չգոռա, որ ձայն
չհանի: Երջվում ու հիմա էլ խփում են Էդիկի մեջքին:

— Վա՛յ, մամա՛: — Գոռգոռաց:

— Լո՛իր: Գոնե միայն վայ ասա:

— Քավթա՛ն: Մրան տեսեր: — Հսկիչները նորից շրջվում ու
մեկ ծամ հետո՝ Յուրան անմոռնչ, անձայն փոված էր բա-
կում:

Երեկոյան խցի ակնատը բացվեց:

— Էյ,— թուրքի մի գլուխ կիսախցկվեց: — Վերցրեք: Էն
տղամարդու համար են ուղարկել:

Թուրք հայտնի գողի ուղարկած մի կտոր միսն ու խաշած

ձուն Հեյրաթյանը դրեց Յուրայի առաջ, ինքը կերավ միայն լուխիկի ու վարունգի կեսը:

էդիկին տարան դատավարութեան: Ետ եկավ՝ արշունկա, չորս տեղից՝ դանակով խոցված:

Հաջորդ օրը տարան Յուրային:

Քարեր թռան դեպի ցանցավանդակը: Մեղադրյալը կուսացավ, ձեռքերով ծածկեց գլուխը, որ պաշտպանի:

Ամբոխը գոմոացնում է:

— Ժողովուրդ, ամեն ինչ՝ կարգով, օրենքով: — Նախագահողը թափահարում է ձեռքերը: Մի խանգարեք, այստեղ նրստած են ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչները՝ Բարաև, Կուրբանով, Կասիմով:

Ոտքի են կանգնում: Նորից քարեր թռան դեպի մեղադրյալը:

— Նրանց չե՞ք վստահում: — Գոռաց նախագահողը:

— Ամենախիստ պատիժը: — Հնչեց դահլիճից:

— Ժողովուրդ, սրանց ինչ պատիժ էլ տանք, մեկ է՝ կենդանի դուրս չեն գալու բանտից: — Հավաստիացրեց «դատախազ» Նուրիևը, և նրա խոսքի վրա նախագահողը փրոթկացրեց:

— Մաշալա: Դատախազը ճիշտ է:

Նախագահողը կարգաց դատավճիռը՝ չորս տարի՝ խիստ ուժեղով:

— Ընկեր դատավոր, միանգամից սատկացնենք պրոծնենք: — «Դատապաշտպանի» այս ելույթի վրա դահլիճի հուզմունքը ալիք տվեց, իսկ նախագահողը նորից զսպեց ծիծաղը:

— Այդպես էլ կլինի: Հարգելի դատապաշտպան Աքբարով: — Կալանավորը նայեց նախագահողի դեմքին ու հասկացավ, որ դատարանում միակ պրոֆեսիոնալը ինքն է, մյուսները պատահական մարդիկ են ու դատ են խաղում:

Կալանավորին դուրս տարան:

Գազազած ձեռքեր կարկառվեցին դեպի բանտարկյալը:

— Ժողովուրդ, մնացածը, մնացածը՝ ինձ վրա: — Ստարշինա Բարաթը Յուրային խցկեց «սև ազդավի» մեջ:

***

Յուրան կանգնած է մերկ ու կապտած մարմինը էլ ավելի է կապտել: Բարաթը շուր է լցնում և ցախավելով ծեծում:

Կալանավորի հագուստով մեկը փախած եկավ բախ: Չեղին ինչ-որ թիթեղե տուփ էր:

—Տես, խոսում են: Իմ մասին են խոսում: Մո՛ւ... Լսի՛ր... —Տուփը դրեց ականջին:

Յուրան աշքերի անիմատ փայլից հասկացավ, որ այդ նա է՝ քարինտակցի Վլադիկը, որի մասին էգիկն էր պատմել:

—Գնանք, ձերոնց հետ հեռակատուով պիտի խոսես: —Համոզում է հսկիչը:

—Յուրա է: Չեմ կարող: —Փախչում է կալանավորը:

Երբ թևատակերից ամուր բռնեցին, կալանավորը դիվային բղավեց:

Յուրան սարսռաց... բայց ոչ նոյեմբերյան սառնաշունչ օրվա ցրտից:

***

Պառկել են խցի փոս արած տեղում: Բանալին շրխկաց:

—Մպանելու են, Յուրա: —Սրթսրթաց Հեյբաթյանը:

—Մեր հերթն էլ է գալու: Կոտորելու ենք սրանց և ո՛նց ենք կոտորելու... —Մուտաց քթի տակ ու վեր կացավ:

էգիկը լռեց:

Կալանավորներին տանում էին Շուվելյան:

...Ներս բռնեցին, ու դուռը փակվեց: Նստածները բարեն առան: Իսկ շախմատ խաղացողները և «ցավողները» ուշադրություն չդարձրին:

—Ձիդ այստեղ չէր: —Առանց գլուխը տախտակից կտրելու՝ զայրալից շարտեց մեկը:

—Այստեղ էր: —Անփույթ պատասխանեց մյուսը:

—Ինձ ինչի՞ տեղ ես դրել: Այստեղ չէր: —Առաջինն էլ ավելի բարձրացրեց ձայնը:

—Այստեղ էր: —Նախկին անտարբերությամբ պատասխանեց ու հանկարծ բռնկվեց: —էլի՞ սկսեցիր: Մի անգամ մարդավարի պարտվել կարո՞ղ ես, թե չէ:

—Լնո՛ւն: —Անկյունում նստածներից մեկը սաստող ձայնով տիեց խաղացողներից մեկի անունը:

—Ե՛ս: Սա ո՞ւմ է ասում: Ե՛ս եմ պարտվողը: —Մեկ ընկերների, մեկ Լեոնի երեսին էր նայում տղան: Ու աչքերից զայրույթի ու կատաղության կայծեր էին ցայտում: —Թագավորի պաշտպանական դիրքերին ուշադիր նայի՛ր՝ հետո խոսիր: Վերջին անգամն է, որ քեզ հետ խաղում եմ:

- Կխաղաս: —Դարձյալ անփուլթ նետեց կեռնը:
- Մինչև որ հարամություն չգցես՝ շես հանգստանում:
- Ե՞ս եմ հարամը: —Վեր թռավ տղան:
- Զի՛ դ: Զի՛ դ այնտեղ չէր: —Տղան որպես վերջին խոսք ձեռքով զարկեց շախմատի տախտակին: Ֆիգուրները ցաք ու ցրիվ եկան: «Ցավողներն» արդեն հեռու քաշվել ու նստել էին քնատախտակին:
- Հերիք եղավ: Զահլաներս դնաց: —Հաղթանգամ մեկը կանդնեց երկուսի մեջ:
- Մխախտ: —Առանց որևէ մեկին նայելու՝ պահանջեց խաժ աչքերովը:
- Զկա:
- Ո՛նց թե՛ չկա: —Խաժը որ ամեն ինչից հասկացվում էր՝ այտտեղ իշխում էր, նայեց Վաչագանին:
- Հենց այդպես: Զկա: Վերջինը երեկոյան հերթով չը՝ ձգեցի՞նք: Մոռացե՞լ ես:
- Հիշեցնեիր՝ մի բան կմտածեինք:
- Շախմատը թողնո՞ւմ է, որ մտածես: —Դժգոհեց Վաչիկը:
- Ինչքա՞ն փող ունենք:
- Տղաները թաքստածալքերից հանեցին:
- 30 ուրլի: —Հաշվեց Վաչիկը:
- Խնայելով պիտի օգտագործենք, վերջին կոպեկներն են:
- Ասաց մեծ քթով ու արծվի աչքերով տղան:
- Սբանով վաղը ծխախոտ կհաջողացնեմ: —Փողը հաղուստի ծալքի աննկատելի խորքը հրեց խաժը:
- Գուցե կե՞սը օգտագործենք:
- Ամբողջը:
- Իսկ հե՞տո ինչ ենք անելու:
- Աստված մեծ է, կհասցնի:
- Մխախտտի շուրջ խոսակցությունը հանգստացրեց կրքերը:
- Բարև, ծերուկ: —Խաժը մեկնեց ձեռքը:
- Մինչ այդ նորեկին կարծես թե ոչ-ոք չէր նկատել:
- Նախ՝ մարդավարի: Ոչ թե ես եմ ծերուկ, այլ դու ես...
- Կաթնակեր բառը ծամծմեց ու շասաց, որովհետև մի տեսակ չէր համապատասխանում:
- Ուղում էից լակո՞տ ասել:
- Նման մի բան:
- Զե՞ս վախենում:
- Դաստակդ սեղմեմ՝ ոսկորներդ կըրթըթան:

— Հետաքրքիր ծերուկ ես երևում: — Բարեհոգի ծիծաղեց տղան:

Յուրան նոթուվեց:

— Նեղացա՞ր: Լավ, արի հաշտվենք: Փորձում էի՝ տեսնեմ ինչ մարդ ես: Քե՛զ ինչի համար են նստեցրել:

— Նույնի համար՝ ինչ-որ քեզ:

— Պահ՛հ-պահ՛հ: Շատ շեղա՞վ: — Բարեհոգի ծիծաղեց տղան:

— Շատն ու քիչը մե՛նք չենք որոշում:

— Լավ: Մանոթանանք:

— Նորիկ Դանիելյան:

Մանոթանում է: Յուրան տնտղեց հիշողությունը: Հիշեց: Ստեփանակերտից եկած տղաների խոսակցություններում այդ անունը հաճախ էր հոլովվում:

— Ճանաչեցի՞ր: — Տղայի ինքնագոհությունն արդեն մի տեսակ հաճելի էր:

— Ճանաչեցի: — Ժպտաց Յուրան: Կարգին ապրում եք: — Ասաց՝ նայելով շախմատին:

— Ապրում ենք: — Տղայի տոնը մեծամիտ էր, բայց ոչ վանող: Իսկ աչքերի խաժուժությունը պայծառացավ, ու Յուրան նկատեց տարիքին անհարիր, դարմանալի հասունություն:

— Մեռնելիս՝ մեռնում ենք, ապրելիս՝ ապրում: — Արտասովոր ու անինքնող, իրեն ենթարկեցնող ուժ կար տղայի արտաքինի, ձայնի, շարժուձեերի մեջ, ու նոր եկածն էլ իրենից անկախ անվերապահ ենթարկվեց:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— Նշանակություն չունի: — Տղան կարդաց նրա մտքերի ու հույզերի ընթացքը, ու ժպիտը դարձավ խորամանկ ու շարաճճի արտահայտություն:

Յուրան կապտուկների ու այտուցվածության մեջ անդամ դգաց տղայի առնական գեղեցկությունը:

— 23: Իսկ սրանք իմ տղաներն են: Մանոթացեք:

— Ալիկ:

— Արարատ:

— Մհեր:

Թիվ 46 խցում Քաջավանի 9 տղաներն էին:

***

Ստեփանը ներս մտավ ու ծոցից քաղցրաբլիթներ հանեց:

— Այսօրվա ավարը: — Ինքն իրենից գո՛հ ասաց:

—Միայն է՞ր: —Հարցրեց Վիկտորը:

—Սա՛ էլ: —Երկու տուփ ծխախոտ շավարի փողջից հանեց ու դրեց նստարանին: — Սա իրենք տվին՝ գործիս դիմաց: —Ստեփանը վարսավիր էր աշխատում սպայական կազմի համար: —Իսկ բլիթները թոցրել էմ: Տարել էին պահեստը մաքրելու: Ի՞նչ ես դժգոհ-դժգոհ նայում: Դու գնա էսքան բեր, — վրա պրծավ Վաչիկին:

Հետո նստեց կողքին:

—Մի մտածիր, քանի անգամ եմ ասել, դրսում ընկերներ կան, օգնելու են: — Վաչիկը ընկերոջ հուսադրելուց էլ ավելի մտասուզվեց ու գլուխը դրեց ծնկներին: Կինը չի աշխատում, և երեխաները փոքր են: Նրան իր մտքերից չկարեց նաև շխմատ խաղացողների վեճը, որ վեր էլ ածվել լուրջ կովի:

—Ես քեզ կսպանեմ: —Լեոնը կարմրատակել ու հեռավ է:

—Դու՛ ի՞նձ: —Նորիկի աչքերը զայրույթից դուրս էին թռչում:

Լեոնը ձեռքը բարձրացրեց: Նորիկը բռնեց դաստակից ու արդեն կատաղած շնչում էին երես-երեսի:

—Ես՛ քո... — Լեոնը հայհույեց:

Պատասխան ավելի խիստ հայհույանքը տեղաց, ու Նորիկի ձեռքը ամուր ճանկեց շլինքից:

—Դե, հերիք եղավ: —Դոռաց Յուրան: —Մեկ էլ խաղացիք, փշրելու եմ էդ տախտակը:

Ոչ մի ազդեցություն:

—Մեզ խայտառակ եք անելու: —Իրար ետևից վրա է տալիս Յուրան, պտտվում տաքացած երիտասարդների շուրջ:

—Եվ դո՞ւք եք մեծ գործի կոչվածները:

Գործի անունը լսելով Նորիկը անշարժացավ:

—Սրանց նայեք... Ձեր առջևում գիտե՞ք դեռ ինչեր կան... —Յուրան երեք շաբաթվա մեջ գտել էր Նորիկի երակը մբռնելու ձևը: —Ամբարիշտներ: Հերոսներ:

—Նորիկը առաջինը թուլացավ, բաց թողեց ու հեռացավ:

—Ասում ես՛ մեծ գո՞րծ... — Նորիկի աչքերի քիչ առաջվա արտահայտությունից նշույլ չէր մնացել:

—Հա՛: Մեծ գործ: —Կրկնեց Յուրան ու տեսնելով իր խոսքերի ազդեցությունը՝ հոգու խորքում հրձվեց. զարմանալի տղա է, և կատաղությունն ու զայրույթն է մեծ, և բարությունն է նրան ու մեծահոգությունը:

Յուրան ինչպես միշտ՝ որպես ավագ՝ ծխախոտը ինքը վառեց, առաջինը ձգեց, հետո փոխանցեց նորիկին, հետո ծխուկը ձեռքից-ձեռք անցավ:

Այս տղաների հետ ժամանակն այնքան արագ է թռչում՝ մտածեց: Երանի իրեն ուրիշ խուց չտանեն: Արդեն շրջորդ շաբաթն էր այստեղ:

Ծխախոտը մի շրջան պտտել ու նորից իրեն էր հասել: Վերջըն էր, մատները վառելուց հաճույք զգաց, ուժեղ ձգեց ու տրորեց ձեռքի մեջ: Անկյուն քաշվեց, նստեց: Տրամադրության անկումը ինքը սովորաբար կարողանում էր քողարկել: Բայց այսօր շատ է մտքերի մեջ ընկնում:

—Մի տեսակ ես երևում: Զլինի՞ էն դանջըղներին նորից ես տեսել: —Նորայրի խաժ աչքերի խորքում նենգ կրակներ են կայծկլտում:

—էն օրվա ծխախոտը...

—Իմ լեղու թափելով ծխախոտը եկավ, թե՞ քո երազով:

—Ինչքան տեսել եմ, բարի է հզել: —Ներքևի շրթունքը սովորության համաձայն կծեց Յուրան:

—Ոնց էլ հավատում ես դրան: —Նորիկը շրջվեց դեպի տղաները:

Գիշերվա երազը, որ օրվա ընթացքում չէր լքում նրան, մաս առ մաս նորից սկսեց պտտվել ու մտքերը տարավ քաղցրը զգալու թյունների:

...Մեծ-մեծ բիդոնների մեջ կաքը փրփուր է ավել: Հաշվում է ու կարցնում հաշիվը: Սառնարանում կաքի սեր կա: Ինքը սոված է:

—Հայա՛ր:

Կինը ետ է տանում շքե ծաղկավոր վարագույրը ու նորից ծածկվում:

Ժպտում է առեղծվածային ու անհետանում:

Հայաքը: Գալիս է շորորում ու ֆմծիժաղում է:

—Հայաք, սոված եմ: Ո՞ւր են աղչիկները:

Կինը երկար, ոսկեգույն ծաղկավոր գլխաշորի ծայրը շարում է ոսի վրայից, ձեռքը դնում գոտկատեղին ու նորից շորորում է:

—Արագ շարժվիր: Ի՞նչ ես հոգուս նստել:

Անուշաղիք, անգայք՝ շորորում է՝ դեմքին ֆմծիժաղ:

—Տեսա՞ր ոնց տարան ինձ, Հայա՛ր:

—Հայարք մեռե՞լ է, օղուլ, որ քեզ տանեն: —Ժպտում է:
Քայլում է դանդաղ, ձեռքը՝ գոտկատեղին:

—Յարիգա՛ր...

Չթե վարագույրը ծածանվում է...

—Դանիելյան Յուրա:

—Կանգնեց:

—Փոխանակության:

Քարացավ: Մեկն ուրախությունից ձեռքերն իրար վարկեց:

—Վա՛յ, ես քո՛... —Նորայրն էր:

Հսկիչը դադանակը ետ բերեց:

—Արա՛գ: Արա՛գ:

Դուան մոտ Յուրան՝ հրաղի ու իրականության մեջ դեռ շփոթախառն՝ ետ նայեց: Նորայրի խաժ աչքերի խորքում կրակներ վառվեցին: Մյուսը՝ կծեց ներքին շրթունքը ու զըսպեց ժպիտը: Երկու տղամարդ, սարիքով իրարից շատ հեռու, հասկացան իրար...

***

Հորաղիդ: Կայարան Մարիջանլու: Ստեպ-ստեպ լսվում են հրետանային թնդյունների խուլ ձայները: Այնքան խուլ, որ հավաքվածները զգում են՝ ինչ-որ տեղ պատերազմ է: Պատերազմ է, բայց պատերազմի սարսափը դեռ հեռու է, կա միայն արձագանքը, որ կատաղություն է բերում: Այնտեղ, լեռներից այն կողմ, սպանվել է մեկի հայրը, մեկի եղբայրը, մեկի նշանածը: Կամ սպանվել են, կամ՝ գերի տարվել: Երկուսին էլ դժվար է հավատալ: Բայց ահա իրենց առաջ կանգնած է մեկը, և դա թշնամի է: Եթե իրենց եղբայրը սպանվել է, սպանողը դա է, եթե գերվել է, գերողը դա է: Որ ինչ-որ տեղ պատերազմ է, մեղավորը դա է, որ կա, գոյություն ունի, որ չի հանձնվում, որ դիմադրում է: Դա է՝ այդ ոսկոր ու կաշի մնացած կմախքը, որի աչքերը... Սրա աչքերը... Եվ դեռ կարողանում է ուղիղ նայել: Բնազգը գործում է. եթե իրենց հարազատը չկա, սպանվել է, սա ինչո՞ւ է կենդանի: Ինչո՞ւ է կանգնել իրենց առաջ: Եվ ամբոխից քարեր ու փայտեր են թռչում դեպի մեջտեղ, ուր կանգնել է կալանավորը: Կանգնել ու սպասում է: Սպասում է, թե ինչ է լինելու, առանց սար-

սափի: Նրան ծանոթ է այդ բնազդը, այդ ամբոխային կատաղությունը: Ինչո՞ւ ծանոթ, դա նաև իրենն է եղել, ու նա միշտ իշխել ու կարողացել է օգտագործել դրանց: Օգտագործել է, թե սիրել է: Աչքն ընկավ սկուտեղի ծածկոցին՝ վառ կարմիր ծաղիկներով: Սա՛ ինչի՞ համար է մտածեց: Նա նրկատել էր, որ Ամիրի կինը տնից դուրս գալիս ինչ-որ բան վերցրեց: Անջատվեց մի պահ: Չթե վարադուչի ծածանվող ստվերը եկավ աչքի առաջ: Կծեց ներքևի շրթունքը: Ի՞նչ անհեթեթություն. հիմա կարող են սպանել իրեն, իսկ ինքը հիշելու բան է գտել այս պահին, այս ժամին: Քարեր ու փայտեր են թռչում:

— Ժողովուրդ: Լսեք ինձ... — Փափախը հանել ու ձեռքերը թափահարում է Ամիրը:

— Սատկացնենք:

— Ժողովուրդ: Լսեք, սա իմ մատաղն է, իմ բաժինը, ալլահի ինձ ուղարկածը, որ որդիս ու փեսաս...

— Սպանել են: Խոչալլուում ձեռքներն ընկածներին մորթել են:

— Կենդանի են: Տեսնող է եղել:

— Մի հավատա: Գերիներին էլ են մորթոտել: Ո՞ւր են, քանի՞ ամիս է... ինչո՞ւ չկան... քանի՞ սը չկան... Հաշվեք:

— Ես երազը տեսել եմ: Կենդանի են:

— Թե տղամարդ ես՝ մատաղդ բաց մի թող: Թող թափենք արյունը...

— Խոստացել եմ՝ պիտի կենդանի մնա:

— Ո՞ւմ ես խոստացել: — Լավեց մի ձայն:

— Ալլահին եմ խոստացել, ժողովուրդ:

Փայտը թռավ ու կպավ ճակատին: Ամիրը նկատել ու ծածկել էր կալանավորին: Ձեռքը տարավ ու արյունոտ ետ քաշեց: Կինը, որ մինչ այդ սևազգեստ ու արժանապատիվ կանգնել էր, ծոնկ շոքեց ամբոխի առաջ:

— Ժողովուրդ, ալլահը վկա, սա, — կինը ձեռքը դեպի՛ երկինք, մյուսը՝ դեպի՛ հայր մեկնեց, — մեր մատաղն է: Եթե սրան սպանեք, ես ինձ... կվառեմ: Հենց ձեր աչքի առաջ: Երդվում եմ:

Ամբոխը ետ քաշվեց: Կինը բարձրացավ, քաշեց նախաշունչ ծածկոցը: Սկուտեղին աղ ու հաց էր դրված: Հետո անսալ ասե-
լի շարժումով շոքեց:

— Բաջի՛:

Կինը գրկել էր ոտքերը ու լաց էր լինում:

— Բաջի՛:

Սևազգեստ մանկամարդ աղջիկը, որ մինչ այդ լուռ ու վախժորած կուշ էր եկել մոր թևերի տակ, մոտ վազեց ու հեկեկոցով շոքեց մոր կողքին, կալանավորի ոտքերի առաջ:

— Բաջի՛: Խոսք եմ տալիս: Տղամարդու խոսք: — Կալանավորը բարձրացնում է կնոջը:

Կինը մատուցարանը ձեռքերի մեջ առավ ու մոտեցրեց Մարդը կտրեց հացը, թաթախեց աղի մեջ:

— Երդվում եմ: Կգտնեմ կենդանի լինեն, թե մեռած:

Ամբոխը սսկված դիտում է:

— Եթե կենդանի չլինեն... — Հետո դառավ դեպի կինը: — Չնեղանա ինձնից, բաջի, եթե...

— Կենդանի են: Դու գտնելու և ուղարկելու ես: Կինը գիտեր, որ ազատվելուց ամիսներ հետո մարդը գտնելու և ուղարկելու է իր կորուստը:

Կալանավորը ամբոխից շրջվեց, թեթևակի խոնարհվեց սևազգեստ կնոջը՝ որպես հրաժեշտի նշան ու նստեց մեքենան:

***

Հրետանային թնդյունների շնորհատվող ձայնը խմբին ստիպեց կանգ առնել: Իջան մեքենայից: Հաշվեց մինչև 40-ը: «Գրադ» կայանքից հրթիռակոծվում էր Ֆիզուլի քաղաքը: Բարձունքից երևում էին երկինք հասնող փոշու սյուները: Աշխատում էր հեռահար հրետանին՝ և այս, և այն կողմից: Մուլոց, զվվոց, պայթյուն: Մեկ ժամի շափ սպասեցին: Եթե այսպես շարունակվի իրենք ինչպես պիտի հասնեն Ֆիզուլու և Հաղութի սահմանագիծը: Ազատությունը, որ այնքան մոտ էր, երբ մեքենա նստեց, հեռացավ: Նորից սկսեց գործել «Գրադը», և բարձունքի վրա գտնվողները չէին կարող ակամա շմտածել իրենց ռազմաճակատի գծից դուրս գտնվելու անավելություն մասին:

— Ֆիզուլու վրա են աշխատում: — Ասաց թուրքը:

Ա՛յ սա՛ ուրիշ բան է: Մտքում ծիծաղը եկավ հիշելով իրենց պաշտպանութունը նոնակներով ու որսորդական հրացաններով: Սա կոխվ է, սա մեծ կոխվ է, սա ազգի կոխվն է՝

կալանավորը կամաց-կամաց սկսեց հարմարվել աշխարհին։
Հրթիռակոծությունը դադարեց, ու լեռների լուսվյունը անսովոր ու անձկալի կերպարանք ստացավ։ Ուղեկիցներն իրար նայեցին՝ ճանապարհ չընկնե՞նք։

—Վտանգավոր է։ Ավելի լավ է մի քիչ էլ սպասենք։— Եզրակացրեց խմբի ավագը։

Բարձունքից դիտում էին շրջակայքը։ Ֆիզուլուց դուրս եկող ճանապարհներին շարժում երևաց։ Սովորական աչքի համար տեսանելի էին սլացող մեքենաները։ Զանազանվում էին բեռնատարները, գրահամեքենաները։ Փախչում էին։ Ամիրը հեռադիտակը քաշեց աչքերից ու բռնեց գլուխը։

—Ես սրանց... Յուրա։ —Թուրքը հիշոց արձակեց։ —էս ուր են փախչում։

Յուրան կծեց շրթունքը։ Նա ամբողջությամբ չէր կարողանում ընկալել այն, ինչ կատարվում էր, ինչ տեսնում էր։

—Մենք թասիբով ազգ էինք, էս ո՞ւր են փախչում։— Կրկնեց թուրքը։

Յուրան վերցրեց հեռադիտակը։ Նա տեսավ մեքենաները՝ բարձած, կապկպած իրերով։ Ճանապարհները բռնված՝ հեղեղի նման գնում էին։ Հեռադիտակը աչքից չէր կարողանում հեռացնել։ Թեթև անկյունագծով շարժեց։ Ակնապակու տեսահորիզոնում հայտնվեց Զեբրայիլը։ Նույն պատկերն էր, մի տարբերությամբ՝ մեքենաները քիչ էին ու ճանապարհներին գեռ հետիոտն չկար։ Ն ա հ ա ն ջ է։ Խուճապ է։ Գաղթ է։

Թուրքը վերցրեց հեռադիտակը։ Ծրբ քաշեց, աչքերը կարմրած էին։

—էս ի՞նչ կատարվեց։

—էս ի՞նչ է կատարվում։

—էս ո՞նց եղավ։

Աչքերը ջրակալված էին։ Թաշկինակը հանեց ու սրբեց։

—Մի բան ասե՞մ։

—Ասա։— Բայց շնայեց կալանավորին։

—Զեռք քաշեք Ղարաբաղից։

—Բայց սկզբում այսպես չէր, ո՞նց եղավ։

—Անմեղ արյուն. թափեցիք։

—Թափեցինք։ Չեմ մոռանա... 91-ի մայիսին էր... Ով մեքենա ուներ, հավաքեցին տարան։ Ես չէի ուզում գնալ։ Բայց կամավորները շատ էին։ Մեծ մասը։ Ռուսս և օմոնը

գրավում էին, մենք թալանում էինք: Մարդկանց հավաքում,
լցնում էինք մեքենաները, տանում Գորիս: Չէին թողնում
ոչինչ վերցնել: Արփագյաղուկում ծեր մարդ ու կին գուրս շե-
կան տնից: Գնդակահարեցինք: Այսպես 14 գյուղ... բշեցինք...
Երբ տուն հասա, կինս վախեցած նայեց աչքերիս: Ի՞նչ է
սպասահել հարցրեց: Սա մեզ չի ներվի՝ ասացի: —Նորից սըր-
բեց ջրակալված աչքերը:

Հեռահար հրետանու որոտից սարերը խուլ ցնցվեցին: Ճա-
նապարհներից, ուր մեքենաներ են, մարդ, կին, երեխա, փոշու
սյուններ երկինք բարձրացան:

Տեսնես տղաները ուր են, ի՞նչ են անում, Արթուրը, Կա-
մոն, Սամվելը, Տողի Վիգենը, Արմենյուն, Աղաբեկյան Արթու-
րը... Հիշեց ու զգաց, որ շտապում է... այնտեղ, լեռները...

ՆՎԱՐԴ ԳԵՎՈՐԳԻ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

1991. «ՎՈԼՑՈ»

СОГОМОНЯН НВАРД ГЕВОРКОВНА

1991. «КОЛЬЦО»

(на армянском языке)

г. Степанакерт, 1994 г.

Խմբագիր՝ Վ. ԱՔԱՆԵՍՅԱՆ

Նկարիչ՝ Ա. ՄԵԼԻՔՍԵՔՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԱԶԻԶՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Գ. ԲԱՎՅԱՆ

Հանձնված է շարվածքի՝ 7. 12. 95 թ.

Ստորագրված է տպագրության՝ 28. 12. 95 թ.

Չափսը՝ 50 X 84 1/82; Թուղթ՝ օֆսեթ:

Տառատեսակը՝ հայկական:

Տպագրությունը՝ բարձր: 9 տպագրական մամուլ:

Տպաքանակ՝ 1000: ԼՂ-331, պատվեր՝ 157

Գինը՝ պայմանագրային:

ԼՂՀ պոլիգրաֆ ձեռնարկության տպարան:

Ք. Ստեփանակերտ, Վ. Մամիկոնյանի փ., 21

